

XXIII. évf.

2. szám

A.D. MMXXII

Tartalom / Content

Tanulmányok / Studies

Martonfalvi Tóth György és id. Köleséri Sámuel kapcsolatai a halálukra összeállított versgyűjtemények tükrében Relationships of György Martonfalvi Tóth and Sámuel Köleséri, sr. in the light of the poetry collections compiled for their death Posta Anna.....	5
Böjt és böjtszegés a reformkorban Fasting and breaking fast in the Hungarian reform era Tengely Adrienn	35
Teológia és felvilágosodás – Decsy Sámuel, Benedek Sámuel és Szabó Zsigmond köszöntői egy odera-frankfurti teológiai disszertációban Theology and enlightenment: laudations of Sámuel Decsy, Sámuel Benedek and Zsigmond Szabó in a theological dissertation from Frankfurt an der Oder Bodnár-Király Tibor	73
Lányok és nők oktatása, szakképzése Vácott - a katolikus szakképzés lehetőségei a 20. században Education and vocational training of girls and women in Vác – The possibilities of catholic vocational training in the 20th century Fábián Borbála.....	100

Az üldöztetés elől való menekülés teológiája Theology of Fleeing from Persecution Věra Miláčková, Kamila Veverková	124
--	-----

Recenziók / Reviews

Zakar Péter: A Csanádi Egyházmegye az 1848/49-es forradalom és szabadságharc időszakában. Gondolat Kiadó, Budapest, 2021. 321 old. Zakar, Péter: the diocese of Csanád in the age of the revolution and war of independence of 1848/1849. Gondolat Kiadó, Budapest, 2021. p. 321 (ism: Fazekas Csaba).....	140
Orosz Andrea: Kováts József. Az életrajz és az életmű feltérképezése Reciti, Budapest, 2021. 307 o. Vitae 4. Andrea Orosz: József Kováts. Exploring his biography and oeuvre (ism.: Bodnár Krisztián)	147
E számunk szerzői / The authors of this issue	150

MARTONFALVI TÓTH GYÖRGY ÉS ID. KÖLESÉRI
SÁMUEL KAPCSOLATAI A HALÁLUKRA
ÖSSZEÁLLÍTOTT VERSGYŰJTEMÉNYEK
TÜKRÉBEN¹

RELATIONSHIPS OF GYÖRGY MARTONFALVI
TÓTH AND SÁMUEL KÖLESÉRI, SR. IN THE
LIGHT OF THE POETRY COLLECTIONS
COMPILED FOR THEIR DEATH

Posta Anna

egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem BTK
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány középpontjában a két gyerekkori barátot, az id. Köleséri Sámuelt és a Martonfalvi Tóth Györgyöt sirató gyászversgyűjtemények állnak. A halotti versekből kinyert információk mentén igyekszem megrajzolni azt a mikrotársadalmi kontextust, amely a 17. századi debreceni értelmiség két kiemelkedő alakját (id. Köleséri Sámuel és Martonfalvi Tóth Györgyöt) körülvette. A halotti versgyűjtemények elemzésekor egyszerre több szövegcsoport áll rendelkezésre az elhunyt magánjellegű kapcsolatainak felderítésére. A nyomtatványokban szereplő latin nyelvű halotti költemények és az azokhoz kapcsolódó versalírások mellett a kiadványokat kísérő latin nyelvű előszók és magyar nyelvű verses siratók is rendkívül informatívak ebből a szempontból. A búcsúztatott személyek családtagjai, gyerekkori barátai, tanuló társai, továbbá közeli ismerősei, kollégái, diákjai és patronáltjai szólnak ki a költeményekből, helyenként novumnak számító információkat, adatokat közölve az elhunyt családi viszonyaira, külső és belső tulajdonságaira, életrajzi adataira, halálának körülményeire és okára nézve. Mindezek mellett utalásszerűen a versek poétikai-retorikai megformáltságával, sajátosságaival vagy éppen az elhunyt jellemzésének topikus fordulataival is foglalkozok a tanulmányban, így mutatva rá a korábbi irodalomtudományi szempontú

¹ A szerző az Emberi Erőforrások Minisztériumának Szegedi Kis István Kutatói Ösztöndíjasa. A dolgozat elkészítéséhez nyújtott segítségért köszönettel tartozom a Debreceni Egyetem Reformációkutatató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének.

elemzések során regisztrált sajátosságokhoz való igazodásra vagy éppen az azoktól való eltérésekre.

Abstract

This paper focuses on the elegy collections mourning the two childhood friends, Sámuel Köleséri, Sr. and György Martonfalvi Tóth. Based on the information extracted from the elegies, I am trying to delineate the microsocial context that surrounded these two prominent figures of the 17th century intellectual scene of Debrecen (Samuel Köleséri, Sr. and György Martonfalvi Tóth). In the analysis of elegy collections, several sets of texts are available at the same time to explore the private relationships of the deceased. In addition to the Latin language elegies and their signatures, the Latin prefaces and Hungarian poetic lamentations accompanying the documents are also very informative in this respect. The voice of family members, childhood friends, schoolmates, close acquaintances, colleagues, students and patrons of the deceased calls out from the poems, providing some novel information and data on the family relations, external and internal characteristics, biographical data, circumstances and cause of death of these two men. Furthermore, the study also touches upon the poetic-rhetorical form and the peculiarities of the poems, as well as the topical expressions in the characterization of the departed, thus pointing out the conformity to or deviations from the peculiarities registered in previous literary analyses.

Kulcsszavak: Martonfalvi Tóth György, id. Köleséri Sámuel, versgyűjtemény

Keywords: György Martonfalvi Tóth, Sámuel Köleséri, Sr., poetry collection

Martonfalvi Tóth György (1635-1681) és id. Köleséri Sámuel (1634-1683) a váradi tanulóévek alatt találkoztak először, és azután is szorosán egymás nyomában haladva alakították az életüket, így mélyült barátsággá ifjúkori ismeretségük. 1654 táján a hollandiai és angliai egyetemekre peregrináltak, majd hazatérve két év különbséggel kezdtek el teológiát tanítani Váradon, végül mindketten Debrecenben értek rájuk. Martonfalvi 1660-tól kollégiumi tanári, Köleséri pedig 1672-től lelkészi állást foglalt el a városban, amely pozíciókban egészen halálukig, a '80-as évek elejéig megmaradtak. Ebben az időszakban nem csak Martonfalvi és Köleséri halála miatt rendült meg Debrecen egyházi-szellemi közössége, a századfordulóhoz közeledve sorra egymás után dőltek el a város tartóoszlopai: 1678-ban Komáromi Csip-

kés György és Keresztúri G. Bálint, 1681-ben Kabai Bodor Gellért és Nógrádi Mátyás, 1686-ban Felvinczi Sándor, 1691-ben Szenczi A. Pál, 1700-ban pedig Szilágyi Tönkő Márton tért meg Teremtőjéhez. A halálesetek következtében egyre csak fokozódott a török háborúk, a gyakori járványok és a protestánsüldözések okozta általános kétségbeesés.

A 17. század utolsó évtizedeiben a tragikus történéseknek mintegy emlékművet állítva hét halotti versgyűjteményt nyomtattak ki Debrecenben az elhunyt tanárok és lelkészek tiszteletére.² Egyfelől ezekre a versekre egy válságos korszak viszontagságairól valló irodalmi alkotásokként, szerzőikre pedig költökként kell tekintenünk, alapul véve a textusok poétikai-retorikai megalkotottságát és a klasszikus mintázatokhoz való kapcsolódását.³ Másfelől a kora újkori halotti költészet forráscsoportként való vizsgálata érdekes kutatási irány lehet a művelődés- és egyháztörténettel foglalkozók számára, hiszen a költemények és versaláírások által bepillantunk a búcsúztatott személyek családi, baráti és kollegiális kapcsolataiba, így részletesebb képet kapva az életrajzi lexikonokból csak felszínesen ismert személyek magánéletéről, egymáshoz való viszonyáról.⁴ Az

² Csupán az a versgyűjtemény tekinthető kivételnek, amely id. Köleséri Sámuel tízévesen elhunyt kisfia, Köleséri Mihály halálára készült. *Sympathia memoriae nominis Michaelis Köleseri... Ex officina Johannis Rosnyai, Debrecini 1679 (RMK II. 1443); Lamentum metricum aeternitati nominis... Georg. Martonfalvi... Ex officina Johannis Rosnyai, Debrecini 1681 (RMK I. 1255a); Parentatio lugubris super obitu excellentiss. ac celeberr. viri D. Matth. Nogradi... Ex officina Johannis Rosnyai, Debrecini 1681 (RMK II. 1480); Brabaeum vitae, & rerum gestarum, Reverendissimi, clarissimi, ac eruditissimi viri, Dni. Samuelis Köleseri... Per Stephanum Töltesi, Debrecini 1683 (RMK II. 1517); Hedera poëtica, significativa vitae & rerum gestarum, admodum reverendi, clarissimi ac doctissimi viri, domini Alexandri Felvinci... Impressit Paulus Kassai, Debrecini 1686 (RMK II. 1580); Epicedium perennitati nominis viri Dei reverendi clarissimi, ac doctissimi domini, Pauli Szenczi... Apud Paulum Cassai, Debrecini 1691 (RMK II. 1682); Honor posthumus, quem magno nomini, viri admodum reverendi, clarissimi, doctissimi, celeberrimi &c. D. Martini Szilágyi... Impressit Georgius Vincze, Debrecini 1700 (RMK II. 1989).*

³ A halotti versgyűjtemények, különösen a Nógrádi Mátyást és a Szilágyi Tönkő Mártont sirató költemények poétikai-retorikai elemzéséhez ld. *Posta Anna: A Debreceni Református Kollégium 17. századi professzorainak neolatin halotti költeményei. Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények (2019) 1. sz. 21–32; Uő: Tradíció és reprezentáció két 17. századi debreceni neolatin gyászvers-antológiában. Studia Litteraria (2021) 1–2. sz. 235–252.*

⁴ Markó Anita és Nagy Andor is a kapcsolathálók, a kapcsolatháló-elemzés szempontjából közelítenek a kora újkori alkalmi nyomtatványokhoz:

alábbiakban tehát arra vállalkozunk, hogy a Martonfalvit és Kölesé-rit búcsúztató nyomtatványoknak ez utóbbi szempont mentén történő elemzésével megrajzoljuk azt a mikrotársadalmi kontextust, amely a 17. századi debreceni értelmiség két kiemelkedő alakját körülvette.⁵

1. Martonfalvi Tóth György kapcsolatai

Martonfalvi Tóth György (1635-1681) Kézdimártonfalván született, ott kezdte az iskoláit is, majd Váradon tanult. Peregrinációs éveit Utrechtben, Franekerben és Oxfordban töltötte. 1659-ben Franekerben doktori fokozatot szerzett teológiából, hazatérve pedig Váradon tanított. 1660-ban a török elől menekülve az egész várad kollégiummal, a megmaradt diáksággal együtt Debrecenbe vonult és ott haláláig tanárként dolgozott, a város 1664-ben perpetuus professorának választotta. Zoványi az életrajzi adatok száraz leírása mellett egy személyes vonatkozású információt is közöl Martonfalviról, miszerint Bélteki János és Debreceni Ember Pál a vejei voltak.⁶

Martonfalvi angliai és hollandiai tanulóévei alatt ismerkedett meg Gulielmus Amesius (1576-1633) puritán tanaival, amelyek aztán egyéni munkásságának a vezérfonalaként szolgáltak.⁷ Teológiai műveiben, értekezéseiben, tankönyveiben, szövegkiadásáiban és -magyarázataiban rendre felfedezhetők ennek a Magyarországon is népszerű 17. századi vallási irányzatnak a jegyei.⁸ A hazai szakiro-

Markó Anita: Hálózatelmélet és -elemzés az irodalomtörténeti kutatásokban: Publikációs térhez jutó értelmiségiek hálózata a régi magyarországi nyomtatványok alapján 1473 és 1600 között. *Literatura: A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének Folyóirata* (2020) 3. sz. 312–334; *Nagy Andor:* A brassói peregrinusok kapcsolathálója a kora újkori alkalmi nyomtatványok alapján (1650-1750). *Sic itur ad astra* (2020) 1. sz. 53–68.

⁵ Az id. Köleséri Sámuel tízévesen elhunyt kisfiát, Köleséri Mihályt búcsúztató versgyűjteményt is itt tárgyaljuk, mert a benne szereplő költemények java része valójában a gyászoló apához szól, az ő kapcsolatairól árulkodik.

⁶ Az életrajzi adatok forrása: *Zoványi Jenő:* Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk. Dr. Ladányi Sándor. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp. 1977. 393–394.

⁷ *Bozzay Réka:* A holland egyetemek hatása a magyar teológusok és orvosok képzésére a kora újkorban. In: *Oda-vissza: A kulturális transzfer folyamatai Hollandia, Flandria és Magyarország között.* Szerk. Gera Judit – Vesztergom Janina. ELTE Eötvös Kiadó, Bp. 2018. 19–42.

⁸ *Disputatio Theologica Anti-Bellarminiana De Concilio...* Johannes Waesberg, Utrecht 1658 (RMK III. 2022); *Petri Rami Dialecticae Libri Duo...* Karancsi György, Debrecen 1664 (RMK II. 1031); *Ars concionandi Amesiana...* Karancsi György, Debrecen 1666 (RMK II. 1079); *Exegesis Libri Primi Medullae Amesianae...* Karancsi György, Debrecen 1670 (RMK II. 1230); *Exegesis Libri Secundi Medullae Amesianae...* Karancsi György,

dalomban a teológus-professzor mint alkalmi költő a mai napig nem kapott kellő figyelmet, kiterjedt teológiai életműve mellett sajnos elszikkadnak versei.⁹

I. Apafi Mihály, erdélyi fejedelem (1632-1690, fejedelem: 1661-1690) címeres nemeslevelet adományozott Martonfalvinak 1666. február 23-án. A nemesi cím adományozása tulajdonképpen Apafi patrónusi tevékenységének betetőzése volt, hiszen a fejedelem már ezt megelőzően is minden kínálkozó alkalmat megragadott az erdélyi származású fiatalember támogatására, jelentős pénzüsszegekkel járult hozzá előbb a peregrinációjához, majd a tanári fizetéséhez. Emellett magát a Debreceni Kollégiumot és annak tanári-tanulói közösségét is rendszeresen segítette adományaival, kősó-alapítványi javadalmaival és az általa létrehozott Bursa Sacra jövedelmeivel, ez utóbbiból fedezték a kollégium peregrináló diákjainak külföldi tanulmányait.¹⁰

Az armalis 1666-ban Martonfalvi Tóth György és családja, azaz felesége, Nagy Katalin, Zsigmond fiuk, Erzsébet leányuk és az ő törvényes utódaik javára adatott ki. A Turul folyóirat vonatkozó közleménye szerint Martonfalvinak volt még egy fia, Sámuel, aki 1666 után született, továbbá Zoltai Lajos helytörténész itt több leányu-

Debrecen 1675 (RMK II. 1354); Taneto és Czafolo Theologiaja... Rosnyai János, Debrecen 1679 (RMK I. 1231); Nagy Martonfalvi Györgynek... Szent Historiaja... Rosnyai János, Debrecen 1681 (RMK I. 1256).

⁹ *Tóth Béla*: Latin nyelvű költészet Debrecenben a XVII. században. *Studia Litteraria XVII.* (1979) 51–69; *Bartók István*: Két XVII. századi magyar egyházi retorika: Martonfalvi Tóth György: *Ars concionandi* Amesianae, Szilágyi Tönkő Márton: *Biga pastoralis*. ItK (1983) 5. sz. 447–462; *Győri L. János*: A kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében. In: *A Debreceni Református Kollégium története*. Szerk. Barcza József. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp. 1988. 627–696; *Baráth Béla Levente*: Martonfalvi György (1635-1681) munkásságának jelentősége a Debreceni Református Kollégium és a magyar peregrináció történetében. Dr. Harsányi András Alapítvány, Debrecen 2000; *Uő*: Adattár Martonfalvi György peregrinus diákjairól. Dr. Harsányi András Alapítvány, Debrecen 2001; *Csorba Dávid*: A Martonfalvi-tanítványok és a református pietizmus szellemi horizontja. It (2001) 4. sz. 576–593; *Uő*: „A' sovány lelket meg-szépíteni”: Debreceni prédikátorok (1657-1711). Hernád, Debrecen 2008. 54–72; *Petrőczy Éva*: Martonfalvi Tóth György „Keresztényi inneplés” című prédikációjának margójára. *Confessio: A Magyarországi Református Egyház figyelője* (2014) 3. sz. 98–101; *Posta A.*: A Debreceni Református Kollégium i. m.; *Uő*: A Debreceni Református Kollégium 17. századi professzorainak neolatin üdvözlőkölteményei. *Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények* (2019) 3–4. sz. 100–111.

¹⁰ *Csorba Dávid*: Református tanári címerek 1665-66-ból. *Egyháztörténeti szemle* (2009) 1. sz. 65–71.

tódot is említ, de nem nevesíti őket.¹¹ A gyermekek számára vonatkozóan a Martonfalvi halálára készült versgyűjtemény (*Lamentum metricum...*) előszavából további adatokkal gazdagodunk, az itteni leírás szerint az elhunytat felesége, három leánya, fiacskája, két veje, kollégái és tanítványai siratják.¹² A 'filiolus' megnevezés nyilvánvalóan a kisebbik fiára, Sámuelre vonatkozik, aki maximum tizenöt éves lehetett apja halálakor, 1681-ben. Martonfalvi Sámuel 1694-ben lépett a Debreceni Kollégium felső osztályába, majd 1700-ban már Franekerben, 1702-ben pedig Leidenben tanult, hazatérve lelkészként működött Földesen, Hajdúszoboszlón és Baranyában.¹³ Az idősebb fiú, Zsigmond még említés szintjén sem szerepel a versgyűjteményben, a rendelkezésünkre álló életrajzi lexikonokban sem találunk információkat róla. Az 1653-ban született Bélteki János, a szatmári egyházmegye későbbi esperese a legidősebb leány, Erzsébet férje volt.¹⁴ Erzsébet mellett annak a leánygyermeknek a nevét is ismerjük, aki Martonfalvi halála után Debreceni Ember Pál felesége lett, őt Margitnak hívták.¹⁵

Martonfalvi Tóth György 1681. április 23-án, hajnali három órakor, negyvenöt éves korában halt meg. Az elhunyt tiszteletére kiadott nyomtatvány (*Lamentum metricum...*) összesen száztizenöt latin nyelvű költeményt tartalmaz.¹⁶ A gyűjtemény egy magyar nyelvű verses köszönetnyilvánítással zárul. A négy darab négysoros strófaból álló szerzeményben Martonfalvi özvegye saját és családja, árván maradt gyermekei, vejei nevében („Velem elmaradott árva seregemmel, / Nevelt s nevetlen szép csemetéimmal, / Edes leányimnak paros Férjeivel”) testi-lelki javakat kíván Ura kollégáinak, tanítványainak, barátainak és mindazoknak, akik verssel járultak hozzá férje méltó búcsúztatásához és emlékezetének megőrzéséhez.¹⁷ A költeményen

¹¹ *Zoltai Lajos*: Mártonfalvi György címerlevele 1666-ból. Turul (1903).

¹² „Ast postquam simplicitate cordis, synceritate doctrinae, et vitae integritate conscientiam et res gestas Deo probasset, curis, laboribus et denso morborum agmine confectus, rarae pudicitiae et synceritatis Conjugis, trigae filiarum dulcissimae, filioli desideratissimi, bigae generorum iuxta filias amandorum, Collegarum utriusque ordinis coniunctissimorum, et discipulorum, qua pedagogiae, qua emancipationis lacrymis deflectus, mortalitatis auram imposuit coronidem.” *Lamentum metricum...* i. m. A3r.

¹³ *Szimyei József*: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Hornyánszky, Bp. 1891–1914.

¹⁴ *Baráth B.*: Adattár Martonfalvi György... i. m. 14.

¹⁵ *Csorba Dávid*: Debreceni Ember Pál és a pataki szellemiség. Sárospataki Füzetek (2014) 1. sz. 93–107, 96.

¹⁶ A 115 számjegyeit összeadva a hetes számot kapjuk, amely a Bibliában szimbolikus jelentésű szám, a teljességet, az egészet jelképezi.

¹⁷ *Lamentum metricum...* i. m. D4r. Martonfalvi özvegye később újra férjhez

a hagyományos verses halotti búcsúztatók formai jegyei (strofikus szerkezet, hangsúlyos verselés, sorvégi összecsengető rímek, magyar nyelvűség, hiányzó versaláírás) ismerhetők fel.¹⁸

Béltéki János (1653-1708), a szatmári egyházmegye későbbi esperese Debrecenben kezdte meg a tanulmányait, 1676-ban lépett a felsőbb tanulók sorába, ekkor ismerte meg Martonfalvit.¹⁹ A diákból később családtag lett, feleségül vette egykori tanárának legidősebb leányát, Erzsébetet. A halotti versgyűjteményben szereplő költeményét a búcsúztatott vejeként (Gener) írja, a versaláírásban a beszédhelyzetet is rögzíti: tiszteletreméltó apósához intézendő végső szavait vetette papírra, mindazt, amit még utoljára meg akart kérdezni tőle. A megszólalás közvetlenségét azzal is hangsúlyozza, hogy dialógust alkot, két kérdés és két felelet hangzik el, a 'Q.' (Quaesitum, azaz kérdés) és az 'R.' (Responsum, azaz felelet) rövidítések váltakozása alapján tudjuk elkülöníteni az egyes szövegeket.²⁰ A lírai beszélő első kérdése, amely tulajdonképpen bármely gyászoló rokon első kérdése lehetne, hogy drága Atyjuk miért távozott el tőlük, miért lett rabja a sötét sírnak. Rögtön érkezik a válasz: Maga Abbá (arám szó, jelen-

ment, Lisznai Kovács Pálnak (1630-1693, 1679-től a Debreceni Kollégium tanára), néhai férje kollégájának lett a felesége. *Zoltai L.*: Mártonfalvi György czímerlevele... i. m.

¹⁸ A verses halotti búcsúztatók esetében többnyire a kántor a tényleges megszólaló és egyben a költemény szerzője, az elhunyt és annak családtagjai pedig a fiktív megnyilatkozó szerepébe kerülnek a költemény keretein belül. A halotti siratókról bővebben ld.: *Sápy Szilvia*: A halotti búcsúztató eredete, történeti rétegei. Doktori értekezés. Debreceni Egyetem BTK, 2013. 42.

¹⁹ *Zoványi J.*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon i. m. 65.

²⁰ A kora újkor alkalmi költők leginkább a versbeszéd élénkítésére, a sokszor meglehetősen sablonos mondanivaló érdekesebbé tételére alkalmazzák a dialógikus szövegekben való megnyilvánulást. A formai ötletesség felvilágosítása mellett a belső lelki történések kivételéseként is értelmezhető a dialógizálás. A gyászfolyamat természetes velejárója a halottal folytatott belső párbeszéd, amely segít feldolgozni a veszteséget az elhunyt szeretteinek. *Sebestyén Attila*: „Költészeti iparos-üzem”: Kollégiumi irodalom – alkalmi költészet – halotti búcsúztató vers. In: Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából. Szerk. Bitskey István – Imre Mihály. DE Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet, Debrecen 2004. 40–62, 42, 44; *Sápy Sz.*: A halotti búcsúztató eredete... i. m. 42. Egyéb példák a gyűjteményből a dialógikus szerkesztésre: *Lamentum metricum*... i. m. B1r–v., C2r–v. (Szilágyi Márton: ...inter Viatorem & Poetam Dialogisticum; Lisznai Pál: Viator et Fama; Bogdányi Mihály: Dialogismus inter Praeceptorem defunctorum & discipulum superstitem; Bányai F. György: Tristis Dialogismus Clar. Professoris Defuncti & Iuventutis Scholasticae; Szkárosi P. Sámuel: Viator ad Scholam).

tése: apa, Isten) szólítja Martonfalvit az égbe, aki kénytelen engedelmeskedni az isteni parancsnak.

A második kérdés-válasz párral talán az előzőnél is drámaibb hatást ér el a költő: a vers beszélője a távozó utolsó szavait tudakolja. Az elhunyt pedig azt kívánja, hogy eztán Isten legyen szeretteinek biztos támasza. A költő az utolsó mondat jókívánságában a 'vobis' (a ti számotokra) részeshatározót a személyesebb hangvételű, E/1. személyű 'meus' birtokos névmás részeshatározós esetével, a 'meis'-szel (az enyéim számára, azaz a családom, a szeretteim számára) pontosítja. A 'firma columna'-toposszal (erős, szilárd oszlop) pedig a számukra támaszt, oltalmat jelentő családfőt jelöli, akinek megtartó-védelmező szerepe most már a Mindenhatóra hárul.²¹

Debreceni Ember Pál (1660-1710) 1678-ban lépett a Debreceni Kollégium felsőbb osztályaiba, 1679-ben nevezték ki praepceptorrá. 1682-től előbb sárospataki rektorként, majd ugyanott lelkészként működött. 1684-ben a leideni, 1685-ben pedig a franekeri egyetemre iratkozott be. Peregrinációjáról hazatérve több helyen (Sárospatak, Losonc, Szatmár, Debrecen, Olaszliszka) viselt papi hivatalt.²² Debreceni Ember Pál otthoni tanulóévei alatt került kapcsolatba Martonfalvi professzorral, akinek előbb tanítványa, majd köztanítói tisztjében már kollégája volt. Martonfalvi sajnos nem élhette meg Margit leányának esküvőjét, de későbbi vejére már életében családtagként tekinthetett, a halotti versgyűjteményhez járuló előszóban és a köszö-

²¹ „Eccur chare Pater busto concluderis atro? / Abba vocat me, iam, cogor adire polum. / Quae tua nunc ad nos Lachrymantes ultima vox est? / Sit Deus, o! vobis firma columna meis.” uo. B2r. Az oszlop-ember metaforát általános-ságban a vezető pozíciót ellátó, a közösség számára támaszt, oltalmat jelentő személyekre (uralkodók, főpapok, főbírók, professzorok) alkalmazták a korszakban. Az alapvetően bibliai meghatározottságot mutató szóképet a halotti versek és prédikációk jellegzetes topikus fordulatoként tartják számon. *Oláh Róbert*: Debrecen „oszlopai”: A főbírókat búcsúztató halotti beszédek tanulmányai. In: *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*. Főszerk. Fazakas Gergely Tamás. Szerk. Bódi Katalin – Lapis József. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2020. 90–110; *Luffy Katalin*: „Romlás építőinek fognak nevezetni”: Prédikatori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2015. 78–98. A megrendített, lerombolt, összedőlő oszlop (columna convulsa, columen concidit, columen Lycaeii) itt Martonfalvira, az elhunyt Vezetőre (Dux, Ductor, Moderator) utal, akit most a kollégium tanuló ifjúságának és Debrecen városának egyaránt nélkülöznie kell: Lamentum metricum... i. m. A3r., B2v., C3r., D1r., D2r. (Nógrádi Mátyás, Debreceni T. István, Vári Miklós, Decsi János és Kecskeméthy István versei).

²² *Zoványi J.*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon i. m. 137–138.

netnyilvánításban szereplő megjegyzések, miszerint Martonfalvit két veje siratja, minden bizonnyal Bélteki mellett a leendő vőre, Debreceni Ember Pálra vonatkoznak.

A kiadványba illesztett versében a Martonfalvit felemésztő, pusztító íjról (arcus edax) beszél Debreceni Ember, amely íj széthasította a tiszteletre méltó Doktor csontjait, majd a következő sorban a 'nex' szót használja, amely gyilkosságot, erőszakos halált jelent. Ezek alapján a messzelövő Apollónra asszociálhatunk, aki a görög mitológiában nem csak a gyógyítás, hanem a hirtelen halál és a betegségek, járványok istene is. Homérosz *Iliás*ának nyitányában a haragos Apollón íja hozza a dögvést az akhájokra,²³ az *Odüsszeia* harmadik énekében pedig Nesztór visszaemlékezéséből tudjuk meg, hogy annak idején ugyancsak Apollón nyilatól vesztette életét tragikus hirtelenséggel Menelaosz legjobb kormányosa, Phrontisz Onétoridész.²⁴ A 'belecsapott az Isten nyila' mondást, amely a Bibliában hasonlóképpen az isteni harag és büntetés képével kapcsolódik össze,²⁵ a keresztény kultúrkörben is a hirtelen keletkezett felfordulás, a váratlanul jött nagy baj kifejezésére használjuk. Debreceni Ember Pál tehát ezzel a képpel Martonfalvi halálának körülményeire utal, hogy valamilyen betegség vagy egy váratlan rosszullét okozta az élete delén, mindössze negyvenöt évesen elhunyt tanár halálát. A vers harmadik sorában szereplő 'crudelia fata!' felkiáltás alapján is a sors kegyetlen fintorának tudható be ez az idő előtti, értelmetlen vég. A gyűjteményhez járuló előszó szerint Martonfalvit a betegségek sűrű raja (densum morborum agmen) igazta le, ebből kiindulva talán eleve betegségekre hajlamos

²³ „Így szólt ő könyörögve; meg is hallgatta Apollón; / jött az Olümposz csúcsairól, haragudva szivében, / íját s kétfödélű tegezét hordozva a vállán: / és a haragvó válla fölött csörrentek a vesszők / minden mozdulatára: közelgett, mint a sötét éj. / Majd a hajóktól messze leült, s röpitette a vesszőt: / rettenetes pengés hangzott, bongott az ezüst íj. / Kezdetben csak az öszvérekre s a fürge kutyákra / lötte hegyes nyilait, de utána magára a népre: / szüntelen és sűrűn tetemek máglyái lobogtak.” *Homérosz: Iliász*. Ford. Devecseri Gábor. Szépirodalmi, Bp. 1985. 28.

²⁴ „Trója felől együtt szálltunk a hajókkal a vízre / Átreidész s magam én, egymásnak jóakarói; / ám hogy elértük Athénánál szentelt Szúnion ormát, / ott Menelaosz kormányosát Phoibosz Apollón / gyöngéd nyílveoszóival egyszercsak lenyilazta, / míg kormányrúdját tartotta a fürge hajónak, / Phrontisz Onétoridész, aki minden földilakó közt / legjobban vezetett gályát, ha vihar dühe tombolt.” *Homérosz: Odüsszeia*. Ford. Devecseri Gábor. Európa, Bp. 2006. 41.

²⁵ Például ld. Jób 6,4. „Mert a Mindenható nyilai vannak bennem, mérgüket issza lelkem, és Isten rettenései sorban elérnek engem.”, Jób 16,13. „Csak úgy sisteregnek nyilai körülöttem, és irgalmatlanul átfúrja a vesém, az epémet meg kiontja a földre.”

alkat lehetett,²⁶ de hogy konkrétan milyen kór végzett vele, arról itt nem esik szó. Debreceni Ember Pál költeményének második felében az isteni Amesiussnak nevezi Martonfalvit, majd arra kéri Istent, hogy az elhunythoz hasonló erényességű Atlaszt, azaz védelmet, támaszt jelentő Vezetőt helyezzen ismét a debreceni iskola pulpitusára.²⁷

Id. Köleséri Sámuel (1634-1683) Váradon tanult 1654-ig, ekkor külföldre indult és beiratkozott a leideni egyetemre. Később több holland akadémián, továbbá Oxfordban és Cambridge-ben is megfordult, majd 1657-ben tért vissza Magyarországra, hogy Váradon teológiát tanítson. 1659-től előbb szendrői, majd 1667-től tokaji, végül 1672-től debreceni lelkészként teljesített szolgálatot. 1681-ben a debreceni egyházmegye esperesévé választotta.²⁸ Ahogy a tanulmány bevezetőjében is utaltunk rá, Köleséri és Martonfalvi életútja már ifjúkoruktól fogva szorosán összefonódott, a két életrajz között több kapcsolódási pontot is találunk: a váradi tanulóévek, a hollandiai és angliai peregrináció, a váradi tanári hivatal és a debreceni (tanári-papi) szolgálat.

Köleséri versalírásában gyerekkori barátjának nevezi Martonfalvit (*Memoriam Amici a primis adolescentiae annis coniuictissimi*),

²⁶ vö. *Baráth B.*: Adattár Martonfalvi György... i. m. 43. „Martonfalvi György 1681. április 23-án 46 éves korában, súlyos, évekig tartó betegség után halt meg.” Kiegészítésként jegyzem meg, hogy a halotti versgyűjteményhez járuló előszó szerint Martonfalvi halálakor még nem töltötte be a 46. életévét: „aetatis vero suae 45” *Lamentum metricum*... i. m. A3r.

²⁷ „Heus coelo delapsa Theu sacrata Logia / Lugubri cur moesta iaces circumdata palla? / Non mirum, Scidit arcus edax venerabilis ossa / Doctoris, sudore necis compressit ocellos: / Divus item cava busta petit (crudelia fata!) / AMESIUS; non gnara mori mens vivet in aevum. / Alme DEUS rursus statuas ad pulpita ludi / Inclyta Debrecii, similem virtutis Atlantem!” uo. C3v. Martonfalvi azonosítása szeretett szerzőivel, Amesiusszal és Ramusszal, továbbá a columna-toposz Atlasz változata a gyűjtemény visszatérő motívumai, képei közé tartoznak. Fülöpszállási György és Csengeri P. Pál disztichonjaiban Martonfalvival egy sírban nyugszik Amesiuss és Petrus Ramus: uo. D2r. Váradi Sámuel költeménye szerint, miként a vállain az égboltot tartó Atlasz megingása félelmet kelt, úgy a férfiak tudós csapatának fogyatkozása is rettenetes következményekkel jár. A vers második felében a költő Martonfalvit nevezi Atlasznak, akinek halála folytán már támaszuktól, oszlopuktól megfosztva, özvegységre juttatva (*Viduata*), erőtlennül, lesújtva, romokban hevernek az iskolák, a templomok és a kúria. A curia itt a nemesi családok lakóháza jelentésben szerepel, tehát a családra utalhat. uo. B3v. A *viduata* jelzőt több költő is használja a tanárától megfosztott iskola és a gyászoló diákság jellemzésére: uo. A4r., B2r., C2r., D1r. (Felvinczi Sándor, Debreczeni P. István, Bogdányi Mihály és Lévai P. Sámuel versei).

²⁸ *Zoványi J.*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon i. m. 343–344.

majd a költemény nyitányában mitizálással színesíti az 'Amice' megszólítást, előbb Achatesszal, majd Jonatánnal azonosítja elhunyt társát. Achates a római herosznak, Aeneasnak, míg Jonatán az izraeliták hősenek, Dávidnak volt hűséges barátja. Ezt a szinkretikus látásmódot tükröző megoldást aztán újabb bibliai példákkal toldja meg a költő. Amikor a vers beszélője a búcsúztatott egyenességét, őszinteségét méltatja, azt mondja róla, hogy ő maga volt az álnokságot nem ismerő Nátán (vö. Jn 1,47). Azután Jób neve is előkerül, egyenesen a második Jóbként kell Martonfalvira tekintenünk, aki a bibliai alakhoz hasonlóan Isten szelíd báránya volt, mégis betegség (morbus) végzett vele, szörnyű kínok közt vergődve halt meg.²⁹ A Jóbhoz kapcsolódó bibliai locusok már Debreceni Ember Pál költeménye kapcsán is előkerültek, amikor a versben szereplő íj-kép és Martonfalvi halála közötti összefüggéseket boncolgattuk. Borsvai T. János disztichonjában konkretizálja a morbuszt, amikor a károkat, veszteségeket okozó pestisről (*damna ferens pestis*) beszél.³⁰ 1681-ben a Felvidéken pestisjárvány dült, minden bizonnyal Martonfalvi is ennek esett áldozatául.³¹

²⁹ „O (mihi Varadiis primum notissimus oris / Musarum socius, qui mihi charus eras! / O mihi qui quondam fueras sincerus Achates) / Martonfalvine, o candide Jehonathan! / ... / Vir quadratus eras, contemptor gloriolaeque / Vanae, expers fuci Nathanael fueras. / Inter torturas morbi velut alter Jobus / Invictus, mirum! mitis ut agnus eras.” *Lamentum metricum...* i. m. A3v–A4r. A mitizálás a 16-17. századi hazai irodalomban bevett gyakorlatnak számított, az alkalmi költészet mellett a prózai műfajokban, a fejedelemtükrökben és a halotti beszédekben is kimutatható a működése. *Hargittay Emil*: A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben. In: *A magyar művelődés és a kereszténység*. Szerk. Jankovics József – Monok István – Nyerges Judit. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Bp–Szeged 1998. 731–742; *Luffy K.*: „Romlás építőinek... i. m. 78–98; *Oláh R.*: Debrecen „oszlopai”... i. m. 90–110. Martonfalvit más bibliai személyekkel (Ábrahám, Izsák, Jákob/Izrael, Gamáiel, utóbbi egy tekintélyes jeruzsálemi törvénytanító volt) is azonosítják a gyűjtemény költői: *Lamentum metricum...* i. m. B3r., C2r. (Bánfi-Hunyadi Ferenc és Bogdányi Mihály versei).

³⁰ „*Damna ferens pestis, cur non tua viscera fraenas, / Curque Viri tanti corpora falce necas?*” uo. D1v. Az íj-nyíl a nagy középkori járványok idején a gyorsan terjedő betegségek, elsősorban a pestis jelképévé vált, így a Debreceni Ember Pálnál szereplő íj-kép közvetlenül is összefüggésbe hozható a pestissel. Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából, Szerk. Pál József – Újvári Edit. Balassi, Bp. 1997.

³¹ Schultheisz Emil orvostörténeti tanulmányaiból. Neumann Kht., Bp. 2004 (*9. A magyarországi járványok történetéből* című fejezet). A pestis szó a Calepinus-szótárban 'döghalál' jelentésben szerepel, tehát a korszakban már egészen konkrét értelemben használták ezt a korábban sok más gyógyíthatat-

A gyűjtemény költői az elhunyt Martonfalvi jellemzését a szokványos erények (pl. zelus - buzgóság, constantia - állhatatosság, candor - becsületesség, simplicitas - egyszerűség, pietas - kegyesség) köré építik fel, és alig vagy egyáltalán nem térnek ki a búcsúztatott személy egyéni vonásaira.³² Köleséri versében feleleveníti barátja életútjának fontosabb állomásait, majd a jó keresztény férfi dicső mutatójának (Christianique boni pulchra tabella viri) és a tökéletes tanító mintaképének (completi Doctoris imago) nevezi a debreceni professzort.³³ Az idealizáló, eszményítő kifejezések mellett egy olyan megjegyzés is szerepel Kölesérinél, amely már az egyénítés felé mutat: miszerint Martonfalvi a világozság és az egyszerűség híveként az ortodoxok legnagyobb tisztelője volt (Orthodoxias fueras Tu summus Amator). A korszakból Komáromi Csipkés György jó példa arra, hogy egy életmű keretein belül kiválóan megférnek egymás mellett a kálvinista ortodox és a puritán eszmék, Martonfalvi esetében is hasonlóképpen működhetett ez.³⁴

Hosszúfalusi Márton 1666-ban lépett a felsőbb tanulók sorába Debrecenben, itt számos diáktisztséget viselt, volt praeceptor, contrascriba és senior is. 1673-ban debreceni seniorként előbb a frankfurti, majd a marburgi egyetemen tanult. 1681-ben, Martonfalvi halálakor pedig már böszörményi lelkészként szolgált (versalírásában: M. Beszerményiensis).³⁵ Hosszúfalusi versalírása szerint nem csak egykori diákként búcsúzik Martonfalvitól, hanem fiaként is, hiszen atyjának (Patris instar) tekinti elhunyt professzorát, így a gyermeki sze-

lan, ragályos betegséget jelölő gyűjtőfogalmat. Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1912. 61, 239.

³² Lamentum metricum... i. m. A4v. (Szenczi Pál, Szőnyi István és Sallai Pál versei).

³³ uo. A4r. Hasonló eszményítő, idealizáló kifejezéseket (pl. virtutis imago, Doctorum exemplar, magnus pietatis Alumnus) a gyűjtemény többi versében is találunk: uo. C4r–v., D3r.

³⁴ Komáromi Csipkés György (1628-1678) az 1650-es évektől debreceni tanárként és lelkészként működött, Martonfalvihoz is írt üdvözlőverseket, valószínűleg baráti-kollegiális kapcsolat lehetett köztük. *Zoványi J.*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon i. m. 331–332. Komáromi Csipkés György disztichonja, amelyben az elhunyt Martonfalvi egyetlen nap alatt semmissé lett keserves fáradozásait siratja a lírai beszélő, kitüntetett pozícióban, az utolsó latin nyelvű költeményként szerepel a halotti versgyűjteményben: „Ah tot congestos crebro sudore labores, / Una dies hausit nigro pingenda lapillo!” Lamentum metricum... i. m. D4r. *Győri L. János*: Ortodoxia, puritanizmus és enciklopédizmus Komáromi Csipkés György prédikációiban. Könyv és könyvtár: a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve (1987) 53–75.

³⁵ *Baráth B.*: Adattár Martonfalvi György... i. m. 31.

retet bizonyosságként (Filialis affectus testandi gratia erga Defunctum) is szolgál a halotti gyűjteménybe illesztett költemény. A lírai beszélő egy bibliai szöveghely (Fil 1,23–24) parafrázisába ágyazva vall a lelkét kínzó szörnyű fájdalomról.³⁶ Pál a filippibeliekhez szóló levelet római fogsága idején a császár ítéletére várva írta meg. Ahogyan az apostol élet és halál közt lebegve elmélkedik az elmúlás szépségéről és a földi lét kötelességeiről, úgy a vers beszélője is egy válságos élethelyzetben fogalmazza meg a gondolatait. A szeretett mesterét, támogatóját épp most elvesztő ifjú Pálhoz hasonlóan kétségek közt vergődik, egyszerre vágyik az életre és a halálra, nem tudja, mitévő legyen, mit is szeretne valójában, menni vagy maradni. Zárásként azzal vigasztalja magát, hogy végül bizonyosan révbe fog érni Urának birodalmában, ahol fáradt tagjai majd megpihenhetnek.³⁷

Szilágyi Tönkö Márton (1642-1700) 1660-ban Debrecenben kezdte meg a felsőbb osztályokat, köztanítói és seniori tisztelet is viselt. 1666-tól három éven át Hollandiában (Utrecht, Franeker, Groningen, Leiden) tanult, majd hazatérve 1669-től a Debreceni Kollégium tanáraként dolgozott. 1699-ben a tisztántúli egyházkerület püspöke lett.³⁸ Szilágyi Tönkö már diákként ismeretségbe került Martonfalvi professzorral, később pedig egykori tanárának és támogatójának kollégájává lépett elő. Minden bizonnyal közeli, bensőséges kapcsolatban állhattak egymással, mert Szilágyi Tönkö még elhunyt barátja hátrahagyott művének (*Ó- és Újtestamentumnak szent históriája...*) utólagos kiadásáról is gondoskodott, a versgyűjteménybe írott költeményét pedig egyenesen Martonfalvi tumbájára (nuperius ad bustum erectum) szánta, a műfajjelölő címmel (Epitaphium Metricum) is erre utal.³⁹

A költemény egy dialógus, amelynek keretében az Utazó (Viator) és a Költő (Poeta) beszélgetnek egymással. A kérdések és a válaszok

³⁶ Felvinczi Sándor, Tatai András, Tokai Csontos György és Sároi P. Pál is egy-egy bibliai szöveghelyet parafrázeál költeményében: Lamentum metricum... i. m. A3r., C3v., C4r.

³⁷ „Stringitur infando mihi mens utrinque dolore, / nec datur, heu! animae pax requiesque meae, / Nam vitam cum morte mihi mutare caducam / Dulce foret, Domino perpetuoque frui. / Et carnis gestare meae tentoria mecum / Dulce est, & vestram constabilire fidem. / Quid faciam? quidve ipse velim? mens ambigit in se; / Namque mori, simul & vivere dulce mihi est; / Ast quia fatalis nostrae sententia menti / Jungitur, ad Dominum tutus abibo meum. / Ut post emensos noctesque diesque labores, / Fessa perennitati membra quiete levem.” uo. B1v.

³⁸ Zoványi J.: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon i. m. 606.

³⁹ Nógrádi Mátyás versének is műfajjelölő címe van: *Neniae lugubres*, azaz gyászdalok, gyászénekek (gr. threnos, lt. nenia/naenia műfaj): Lamentum metricum... i. m. A3r.

gyorsan következnek egymásra, az azonnali visszacsatolások az élő párbeszéd dinamikájának imitálására szolgálnak. A Költő az Utazó kérdéseire (Kié ez a sír? Ki fekszik itt? Milyen emlékeket hagyott hátra? Milyen volt az élete? Mi volt a hivatása?) felelgetve mutatja be, jellemzi és méltatja az elhunyt Martonfalvit, aki egyaránt dicsősége és ékessége volt az erdélyieknek, Debrecen városának és gimnáziumának.⁴⁰ A Költő előbb a doktorok főnixének, majd Izraelhez szólva kormányosnak nevezi a búcsúztatottat, végül a 'Krisztus, ki fogja viselni a te Illésed palástját?', vagyis a 'Ki lesz az elhunyt utódja a katedrán?' kérdéssel zárja a verset.⁴¹ Martonfalvi egyszerre volt tanár és teológus, így a 'kormányos' és az 'Illés palástja' kifejezések az iskola és az egyház vonatkozásában egyaránt értelmezhetők. Izrael említésével a költő inkább az utóbbi irányba tolja el az interpretációt, hiszen a Bibliában Isten Izraelje az egyházat szimbolizálja (Gal 6,16). Ugyanakkor Szőlősi Pál költeményében Martonfalvi a debreceni iskola hajósaként, azaz irányítójaként tűnik fel.⁴²

⁴⁰ Több költő is kiemeli, hogy Martonfalvi a haza, a város és a debreceni iskola büszkesége, dicsősége, ékessége (gloria, laus, decus) volt: uo. A3r., B1v., C1v., C4r., D1v., D2r–D2v., D3r. (Nógrádi Mátyás, Lisznyai Pál, Csapai Miklós, Rápóti P. Mihály, Laskoi István, Ungvári P. Sámuel, Isáki L. János, Abani Mihály, Szalontai O. István versei). Isáki L. János a 'haza atyja' (Pater Patriae), Lisznyai Pál pedig a 'haza tanítója' (Magister Patriae) megtisztelő címmel tünteti ki az elhunyt professzort.

⁴¹ „Cui sacer hic tumulus? superis: quae condita servant / Ossa Deae? Spes, & cum pietate fides. / Quis cubat hic? steteris si paulum culte viator, / Martonfalvini membra cubare scies, / Transylvanorum jacet hic, Laus, Gloria, Fama / Urbis Debreciae, gymnasiique decus, / Cuius vix similem vidit gens Hunnica Vatem, / Ille Theologiae namque Dynasta fuit, / Phoenix Doctorum, sceleris destructor & Osor, / Et vitae morum cum probitate sacer. / Ocyus ite pedes! quae nam monumenta reliquit? / Maxima, solerti vix superanda Viro, / Amesii, Petrique Rami monumenta beavit / Cedro condignis, ore, manuque notis. / Qualis vita fuit? Divi cynosura timoris. / Quod munus? celebrem rite docere Scholam. / Quod studium? in sacris vastos superare labores: / Quae mens? Digna gravi, digna pioque viro. / P. Ah jacet Izrael solers auriga Georgius! / Quis geret Eliae pallia Christe tui?” Lamentum metricum... i. m. B1r. A főnixmadár a Nap szimbólumaként az értelem, a szellem fényét, a tanítást is jelképezheti, erre a Szilágyi Tönkö-vers mellett Matolcsi Miklós költeményében is találunk példát, itt a költő az iskola főnixének (Phoenix Scholae) nevezi Martonfalvit: uo. B2v.

⁴² Izrael mellett Sion/Sion leánya is megjelenik a versekben, amely általában a gyászoló országra vagy városra és annak szenvedő lakosságára (Jn 12,15; Mt 21,5; 2Kir 19,21; Ézs 37,22) vonatkozik, de ugyanúgy az egyházat is érthetjük alatta: példaként ld. Rimaszombati János és Pápai M. Mihály alkotásait: Lamentum metricum... i. m. B3v., D1r. „Insignis Debrecina tuis Schola rap-

A halotti versgyűjteményben szereplő szerzők nagyobb része inkább formális (tanár-diák/nagydiák, kolléga, felebarát/hitsorsos, távolabbi ismerős) kapcsolatban állt az elhunyttal, így verseik a fent bemutatott, erősebb személyes kötődésekről, magánjellegű viszonyokról, mélyebb érzelmi megnyilvánulásokról árulkodó költeményekhez képest a mostani vizsgálódásaink szempontjából kevésbé relevánsak. A kollégiumi ifjúságot többek között Bánfihunyadi Ferenc, Gönczi Pál és Jenei B. György képviseli egy-egy darabbal a gyűjteményben, az ő verseik kézenfekvő példaként szolgálnak a fenti megállapítás alátámasztására.⁴³ Mindannyian Martonfalvi tanítványai voltak: Bánfi-Hunyadi Ferenc (1656/57-?) 1675. június 13-án Debrecenben subscribált, majd 1681 nyarán már a kollégium seniora volt;⁴⁴ Gönczi Pálról és Jenei B. Györgyről nem tartalmaznak információkat a rendelkezésünkre álló életrajzi lexikonok, de a versaláírásaikból tudjuk, hogy egykori professzoruk halálakor mindketten debreceni praeceptorként szolgáltak, Gönczi a poétikai, Jenei pedig az etymologiai osztályt tanította. Mindhárom szerzeményben érezhetően a költői bravúr megcsillogtatásán van a hangsúly.⁴⁵ A fiatalok a frissen

tus ab ulnis / Nauta, gravis jacet ante lares jam forte ruina.” uo. C3v.

⁴³ uo. B3r., C1r–v.

⁴⁴ *Zoványi J.*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon i. m. 45.

⁴⁵ Bánfihunyadi ekhós verset ír, amelyben az ismétlés alakzatának több változatára találunk példát. Két szöveghelyen a verssorok utolsó szava/szavai (3-4. sorban: ECHO; 6-7. sorban: morte cubando trium) visszhangszerűen ismétlődik/ismétlődnek a következő sor elején. A költemény közepén a 'Fle' és az 'Apollo geme' szövegrészek minden második sorban szó szerint újra előfordulnak. A vers utolsó előtti sorában egy igazi ekhós rím (clamat-amat) szerepel, előtte pedig az 'unica stella' szókapcsolatot ismétli meg a költő egymás után háromszor. Bánfihunyadi versaláírásában a tanulók gyászos napfogyatkozásáról (eclipsis moestus studiorum) beszél, a versszöveget is ehhez igazítja. Martonfalvi kollégiumuk egyetlen csillaga volt, lehulltakor gyászol az egész világ, minden sötétségbe borul, öt siratja Hélios, a Titán és Apollon, a Napisten. Gönczi Pál alkaioszi, Jenei B. György pedig (második) aszklepiadészi stórfákban versel. Emellett Gönczi költeményének második sorában anagrammát alkot professzorának nevéből, így lesz a Georgius Martonfalviból Magnus Fautor Relligionis, azaz a vallás erős oltalmazója. A fénymetaforák használata egyébként gyakori a gyűjtemény halotti verseiben, az elhunyt Martonfalvit Napnak, csillagnak, ragyogó fényességnek (Sol, Stella, sydus, lux, lumen) nevezik a költők: pl. Lamentum metricum... i. m. A4r., B1v., D1r., D2r. (Felvinczi Sándor, Szomódi P. Mátyás, Lévai P. Sámuel és Kecskeméthy István versei). A szókinés antikizálására (Minerva, Libitina, Parcae, Erynnis, avernus, Apollo, Lachesis, Styx, Olympus, Pierides, nec-tar) is találunk példákat a költeményekben: uo. B3v., C2v., C4v., D2r., D3v. (Rimaszombati János, Solthi András, Debreceni Szerencsi János, Nánási N.

szerzett tudás tárgyilagos prezentálásával, a tanári-tanulói közösség nevében, a halálesetet kollektív veszteségként értelmezve búcsúznak iskolájuk nagy formátumú egyéniségétől. Az igényes formai-nyelvi kivitelezés mellett csak szórványosan, általában zárójelbe vagy versaláírásba helyezve találunk egy-egy személyesebb megjegyzést.⁴⁶

2. Id. Köleséri Sámuel kapcsolatai

Az idősebb Köleséri Sámuel 1634-ben született Váradon (I.) Köleséri Mihály és Kalmár Anna gyermekeként, hazai iskoláit is itt végezte, tanárai közül kiemelendő Tofeus Mihály és Enyedi Sámuel. 1654-től egészen 1657 nyaráig külföldön tanult, több hollandiai és angliai egyetemen (Leide, Oxford, Cambridge) megfordult, majd hazatérve a váradi iskolában teológiát tanított. 1659-től Szendrőn, 1667-től Tokajban, 1672-től pedig Debrecenben viselt lelkészi hivatalt, végül 1681-ben a debreceni egyházmegye esperese lett.⁴⁷

Köleséri legjobb barátjához, Martonfalvihoz hasonló életutat járt be, mindketten az egyházi irodalmat művelték⁴⁸ és teológiai irányult-

Miklós, Istvándi Ferenc, Gidófalvi G. István és Nógrádi Benedek versei).

⁴⁶ Például Bánfi-Hunyadinál: „(dolor)”, azaz „fájdalom”; Gönczinél: „(pro dolor!)”, azaz „ó/ah fájdalom!”; vagy Váradi Sámuel, debreceni contrascribánál a versaláírásban: „in obitum Gamalielis sui gratissimi”, azaz „az ő legkedvesebb Gamálieljének/tanárának a halálára” uo. B3r–v., C1r. A gyűjteményben szereplő lelkészek, nevesebb polgárok költeményei is ebbe a csoportba tartoznak, nem nagyon találunk bennük személyes vonatkozásokat: pl. Nógrádi Mátyás (debreceni tanár és lelkész, majd püspök), Felvinczi Sándor (debreceni lelkész, majd esperes), Szenczi A. Pál (debreceni lelkész, majd esperes), Dobozi István (debreceni főbíró), Pósalaki János (jegyző) stb.

⁴⁷ *Zoványi J.*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon i. m. 343–344.

⁴⁸ Köleséri nevéhez teológiai disputációk, gyászbeszédok, prédikációk és imádságok kapcsolódnak: *Disputatio theologica de Christi potestate...* Johannes Elsevier, Leiden 1655 (RMK III. 1937); *Disputatio theologica textualis...* Johannes Elsevier, Leiden 1655 (RMK III. 1939); *Idvesseg sarka...*, Bankodo Lelek Nyögési..., Rosnyai János, Sárospatak 1666 (RMK I. 1038–1039); *Szem gyoenyoeruesegenek mertekletes siratasa*. Veresegyházi Szentyel Mihály, Kolozsvár 1672 (RMK I. 1128); *Arany alma Avagy alkalmas idoeben mondott ige*. Karancsi György, Debrecen 1673 (RMK I. 1144); *Atyai dorgalásnak jó izue Gyuemoelese*. Veresegyházi Szentyel Mihály, Kolozsvár 1675 (RMK I. 1177); *Szent Iras Ramaiara Vonatott Fel-Keresztyen...* Rosnyai János, Debrecen 1677 (RMK I. 1209); *Keserü-edes, avagy Olly idvesség elmélkedés...* Rosnyai János, Debrecen 1677 (RMK I. 1210); *Istennek s Nemzetnek Végig Hiven Szorgalo David Patriarcha...* Rosnyai János, Debrecen 1679 (RMK I. 2095); *Jozsué szent maga-eltökélése...* Rosnyai János, Debrecen 1682 (RMK I. 1281); *Értelmes catechizálásnak szükséges volta...* Rosnyai János, Debrecen 1682 (RMK I. 1282).

ságukat egy érdekes kettősség jellemezte: Debrecen tudományos életének két meghatározó személyisége egyaránt híve volt a puritán és az ortodox tanoknak. Nem feltétlenül kell ambivalenciaként értelmezni ezt a koncepcionális megosztottságot, sokkal inkább egy adott személyiség két egymás mellett jól megférő oldaláról, attitűdjéről van itt szó.⁴⁹ Köleséri leginkább prédikációival és imádságaival került a kutatások fókuszába, alkalmi verseivel és a hozzá írott költeményekkel idáig csak érintőlegesen foglalkoztak.⁵⁰

Családjára vonatkozóan egészen pontos információkat tudunk kinyerni a rendelkezésre álló szakirodalomból. 1659-ben feleségül vette Domján Annát, és összesen hat gyermekük született, akik közül négy élte meg a felnőttkort. Sámuel, az elsőszülött fiuk 1663. november 18-án, vasárnap, reggel 6 órakor látta meg a napvilágot. Debreceni tanulóévei után 1679-ben külföldre indult, a leideni egyetemen bölcsészetet, majd 1682-ben Franekerben teológiát hallgatott, mindkét diszciplínából doktori fokozatot szerzett. 1685-ben érkezett vissza Debrecenbe, de mivel első prédikálása alkalmával eltévesztette a Miatyánkot, a lelkészi pályát elhagyva az orvosira tért át. Ezután ismét külföldre utazott, hogy orvosdoktori oklevelet szerezzen, hazatérve pedig városi és tartományi orvosként nagy hírnévre tett szert. Az ifjabbik Köleséri Sámuel az utókor nagy érdeklődéssel tisztelte meg, a kora újkor egyik legnagyobb géniuszának tartották, a mai napig számos szakmunka szól sokrétű munkásságáról.⁵¹

⁴⁹ *Csorba D.*: „A’ sovány lelket meg-szépíteni”... i. m. 58–59.

⁵⁰ *Györi L. János*: Id. Köleséri Sámuel elfeledett prófétikus imádsága. Református Tiszántúl (1995) 2. sz. 8; *Csorba Dávid*: A kegyes élet teológiai érvrendszere id. Köleséri Sámuel életművében. Theologiai Szemle (2002) 2. sz. 89–94; *Fazakas Gergely Tamás*: „El-távozott a ’mi-magyar Izraelünktől a’ dicsőség”: (Köleséri Sámuel panaszimádságai 1666-ból). Könyv és könyvtár: a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve (2005) 65–124; *Pénzes Tiborc Szabolcs*: „Hogy a ’Posteritas megtudgya, kicsoda Idvezült [...] Czeplédi István”: Köleséri Sámuel és az első református vértanú. Studia Litteraria (2012) 3-4. sz. 142–160.

⁵¹ *Zoványi J.*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon i. m. 344; *Vörös Imre*: Ifj. Köleséri Sámuel levele Scheuchzer zürichi professzorhoz. ItK (1983) 5. sz. 527–529; *Gömöri György*: Ifj. Köleséri Sámuel levelei Sir Hans Sloanehoz. Magyar Könyvszemle (1989) 3. sz. 283–287; *Kázmér Miklós*: Köleséri Sámuelnek szóló ajánlás J. J. Scheuchzer svájci orvos könyvében. Magyar Könyvszemle (1997) 3. sz. 318–320; *Oláh Róbert*: Újtestamentumok ifjabb Köleséri Sámuel hagyatékában. Magyar Könyvszemle (2009) 3. sz. 364; *Magyar László András*: Az orvos Köleséri Sámuel. Korunk (2012) 4. sz. 90–95; *Jakó Zsigmond*: Köleséri Sámuel tudományos levelezése. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2012; Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás: tanulmányok és szövegek. Szerk. Balázs Mihály – Font

Az ifjú Köleséri Sámuelnek egy fiú- és négy leánytestvére volt. Sára 1666 júliusában, Mihály 1670 januárjában született, előbbi 1669-ben mindössze két és fél évesen, utóbbi 1679. november 4-én kilencéves korában halt meg. Mária nevű húga 1665 áprilisában, Sára 1673-ban, Zsuzsanna pedig 1677-ben jött világra. Köleséri leányai a kor szokásaihoz híven mindnyájan igen fiatalon, alig tizenöt évesen mentek férjhez. Mária még atyja halála előtt, 1680. október 2-án megházasodott, Hodosi Sámuel, veszprémi lelkész felesége lett. Másik két leánya esküvőjét Köleséri már nem élhette meg, Sára lakodalmát 1688-ban ülték, (II.) Komáromi Csipkés György, debreceni főbíró vette nőül,⁵² Zsuzsanna pedig egy tehetős debreceni kereskedő, Bernáth István hitvese lett.⁵³ Id. Köleséri Sámuelnek egyébként volt egy Köleséri Pál nevű nagybátyja, továbbá nevelőapja is említést érdemel: Kalmár Anna férje halála után röviddel, 1655-ben Czeglédi István, kassai lelkésszel kötött házasságot, 1659-ben meg is született közös fiuk, Czeglédi Pál. Az idősebb Köleséri szívéhez közel állhatott mostohaöccse, akit leveleiben, hivatalos irataiban csak Palkóként emlegetett.⁵⁴ (I.) Köleséri Mihály, az idősebb Köleséri Sámuel apja 1632-ben jogi tudása révén nemesi címet kapott I. Rákóczi György, erdélyi fejedelemtől (1593-1648, 1630-tól haláláig uralkodott). 1665-ben aztán Köleséri Sámuelnek sikerült elérnie, hogy I. Lipót, német-római császár (1640-1705, 1655-től magyar király) számára és közeli családtagjai számára megújítsa ezt a nemességét.⁵⁵

Id. Köleséri Sámuel 1683. július 16-án, déli 12 órakor, életének ötvenedik évében hunyt el. Emléke előtt szerettei egy kilencvenhárom latin nyelvű költeményből álló halotti versgyűjteménnyel (*Brabaeum vitae...*) tisztelegtek.⁵⁶ A kiadvány egy versalírás nélküli

Zsuzsa – Kovács András. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2016; Molnár Dávid: A Miatyánktól az aranybányászatig: Köleséri Sámuelről és Aurariájáról (Köleséri Sámuel, Erdély aranybányászata). Tiszatáj (2017) 7–8. sz. 156–158.

⁵² Köleséri Sáráról és ifj. Köleséri Sámuel feleségéről, Bethlen Juditról bővebben ld.: *Rácsai Rita*: Nőkép a 18. századi református halotti prédikációkban. In: Tanulmányok az Eszterházy Főiskola tudományos diákköreinek tudományos tevékenységéből. Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, Eger 2013. 305–323.

⁵³ *Jakó Zs.*: Köleséri Sámuel tudományos levelezése i. m. 171. A 457. lábjegyzetben id. Köleséri Sámuel húga özv. Bernáth Jánosné Köleséri Zsuzsannaként van említve. Csorbánál a férj neve Bernáth Istvánként szerepel.

⁵⁴ *Csorba D.*: „A’ sovány lelket meg-szépíteni”... i. m. 80–87.

⁵⁵ uo. 92–93.

⁵⁶ *Brabaeum vitae...* i. m. A 93 számjegyeit összeadva 12-t kapunk. Az id. Köleséri 9 évesen elhunyt kisleány, Mihálykának a halálára kiadott versgyűjtemény (*Sympathia memoriae...* i. m.) éppen 12 költeményből áll. A 12-

magyar nyelvű halotti siratóval zárul, amelynek keretében öt fiktív párbeszéd jelenet bontakozik ki az elhunyt és családtagjai (1. Köleséri és özvegye, 2. Köleséri és Sámuel nevű fia, 3. Köleséri és Hodosi Sámuel nevű veje, 4. Köleséri és Mária nevű leánya, 5. Köleséri és kisebb leányai, Sára és Zsuzsanna) között.⁵⁷ A haldokló megnyilvánulásai közül az éppen külföldön tartózkodó elsőszülött fiához intézett szólam sikeredett a legszemélyesebbre, így elképzelhető, hogy a tényleges és a fiktív megnyilatkozó ez esetben azonos, talán maga Köleséri vetette papírra „idegen Országban bujdosó szerelmes Fiához” szóló utolsó szavait. Ifj. Köleséri Sámuel 1682 és 1684 között teológiát hallgatott Franekerben, ekkor még nagy elánnal azon dolgozott, hogy hazatérte után lelkészi hivatalt vállalva majd apja nyomdokaiba lépjen. Az egymásra felelő verses apa-fia búcsúztatóban is ez a reményteli várakozás jut kifejezésre: Köleséri kisgyermek fiát már egészen korán az Úr szolgálatába ajánlotta, Istennek adta, hogy egykor majd édesapja helyett legeltesse a nyáját; a fiú pedig terhes utakat jár be azért, hogy az atyai kívánalmaknak megfelelően egyháznak szolgálatába állhasson. Id. Köleséri annyira a szíven viselte fia taníttatását, hogy halálos ágyán is az ifjú külföldi tanulmányaira gyűjtött, élete utolsó hónapjaiban Apafi fejedelemtől igyekezett némi támogatást kieszközölni, az utolsó megjelent kötetébe foglalt testamentumában pedig a ’magyar Jeruzsálem’ vezetőinek gondjaira bízta egyetlen fiúgyermekét.⁵⁸

A gyászoló Köleséri család tagjai egyébként a versgyűjtemény több darabjában is megjelennek. Kémeri Mihály költeményében a néhai férj azzal vigasztalja özvegyét, hogy a halál elhozta számára a Krisztussal való boldog egyesülést, így nincs ok a siralomra.⁵⁹ Bánki János versében is az elhunyt beszél, családjához intézi szavait (*Verba Defuncti ad Familiam*), megnyugtatóra egy közhelyszerű fordulat tal él: a kegyetlen halál egyetlen élet sem kímél.⁶⁰ Szathmári Sámuel szerzeményében a haldokló Köleséri gyermekei hiányát panaszolja: fia, Sámuel tőle elszakítva a battaviumi földeken tartózkodik, Mária leánya és annak férje, Hodosi Sámuel pedig nem is tudván atyjuk

es szám a Bibliában a teljességre utal: pl. az év teljessége – 12 hónap, Izrael népének teljessége – 12 törzs, Jézus 12 tanítványa.

⁵⁷ Brabaeum vitae... i. m. D2r–D4v.

⁵⁸ *Csorba D.*: „A’ sovány lelket meg-szépíteni”... i. m. 85–86.

⁵⁹ „Cur mea flebilibus conjunx monumenta querelis / Cernis? cur lacrymis te lacerando feris? / Cum mea palma duplex Christo commissa, nec unquam / Terrebar; verum cantica grata canam.” Brabaeum vitae... i. m. C2v.

⁶⁰ „Mors fera cuncta rapit mundus quae animantia gignit, / Me si non mirum, mors rapit ergo virum, / Inter enim Croesum nullum discrimen & Irum / Ac alios inter mors violentia facit.” uo. C3v.

állapotáról ugyancsak távol vannak.⁶¹ Hodosi Sámuel 1680 márciusában foglalta el lelkészi állását Veszprémben, Köleséri Máriával pedig ugyanazon év októberében ülték a lakodalmukat, így az idősebb Köleséri halálakor, 1683-ban már néhány éve a férj szolgálati helyén, az ország másik felén élhettek.⁶²

A versgyűjteményhez járuló előszó szerint Kölesérit halálos betegség (lethali morbo correptus) ragadta el,⁶³ ennek kapcsán külön figyelmet érdemel a nyomtatvány két darabja. Kömlei O. Miklós költeményében ismét előkerül a Martonfalvinál tárgyalt baljós motívum: vad nyilak (sagitta) oltották ki a lelkész életét.⁶⁴ Felvinczi Sándor, aki Kölesérről egy időben lelkészkedett Debrecenben, konkrétan meg is nevezi a végzetes kórt: gyógyíthatatlan lábköszvény (podagra) okozta kollégája halálát.⁶⁵

A Köleséri Mihálykát búcsúztató, 1679-ben kiadott versgyűjteményben (*Sympathia memoriae...*) is találunk egy magyar nyelvű siratót, amelynek fókuszában a Köleséri familia áll. A nyomtatvány közepén (tizenkét versből a hetedikként) elhelyezkedő, közel egy ívnyi terjedelmű költeményt Vári K. Mihály, a debreceni kollégium praeceptorja írta, aki bizonyára tanította is az elhunyt gyermeket. A verset három részre lehet tagolni, az első egységben a lírai beszélő végigvezeti az Olvasót a kilencévesen meghalt kisfiú életének és haldoklásának főbb állomásain, kiemeli erényeit (szelídség, jámborság, kegyesség, bölcsesség, ékesszólás ~ mint egy kis Cicero), majd a következő kifejezésekkel írja körül betegségét: halálos fekélyt bocsátott rá az Úr, mérges mirigy szállott rá és fojtotta ki testéből

⁶¹ „Haec me sola premit moriturum cura; meorum / Natorum quoniam vultus spectare negatur; / Battavicis quia Natus abest distractus in oris, / Ignarus fati Gener est, ac Filia nostri.” uo. C1v.

⁶² Az id. Köleséri halálára kiadott gyűjtemény a Tiszántúli Egyházkerület pap-ságának és a debreceni értelmiség jelentősebb alakjainak verseiből állt össze. A gyűjteményben Hodosi, a vő érdekes módon nem szerepel költeménnyel, ennek vélhetően a távolság (veszprémi szolgálat) lehetett az elsődleges oka, de egyéb tényezők is akadályozhatták a tiszteletnyilvánítás e formájában.

⁶³ uo. A3r.

⁶⁴ „Cum tua vita feris esset vexata sagittis, / Debilis, & fortis portabas nuncia patris: / Jam laus in terris, & gloria cingit in astris.” uo. C3r. Köleséri műveiben maga is gyakran panaszkodik betegségeire, az alapvetően gyenge egészségi állapotú lelkésznek 1675-től alig lehetett nyugodt, egészséges életszakasza. *Csorba D.*: „A' sovány lelket meg-szépíteni”... i. m. 86.

⁶⁵ „Vivus Elisiacis mala multa levare farinis / Gnarus eras; ast gramen idem dat funeris ensem / Dum tibi, per querulas & mors ferit ossa podagras, / Ars Elisae jacet; nec scit medicina podagram / Tollere, Paeoniis quia mors non frangitur armis.” Brabaeum vitae... i. m. A4r–v.

a lelket.⁶⁶ Ezekkel a formulákkal a Magyarországon dúló 1679-es nagy pestisjárványra utal a lírai beszélő, amely számos városban óriási pusztítást végzett, a fennmaradt anyakönyvek szerint a pestises esztendőben országos szinten sokszorosára nőtt a halálesetek száma a megelőző évekhez képest.⁶⁷ Vári költeményének első részében a pestisben szenvedő, szörnyű kínok közt vergődő kisember igazi hősként tűnik fel, aki békében tűrte a hányattatásokat, jókedvvel készült a halálra, és akinek élete fogytaig helyén volt az elméje, még betegen is képes volt deák nyelven beszélgetni édesapjával. Az elhunyt idealizálása akkor hág a tetőfokára, amikor a vers beszélője látnoknak nevezi Mihálykát, mert az már röviddel a betegsége előtt gondot viselt könyvei és egyéb javai testálására.⁶⁸

A vers második részében a halott fiúcska öt különálló szólamban búcsúzik a hozzá közelálló személyektől: tanáraitól és diáktársaitól (1. *ad Scholam Debr. Praeceptores & Condiscipulos*), szüleitől (2. *Ad Parentes*), külön az édesanyjától (3. *Ad Matrem Charissimam*), aztán a Leidenben tartózkodó Sámuel bátyjától (4. *Ad Fratrem*), majd lánytestvéreitől (5. *Ad Sorores*), nővérétől, Máriától, továbbá húgaitól, Zsuzsannától és Máriától. A halotti siratót Vári a saját búcsúoraival zárja (*Poeta* címmel ez tekinthető a harmadik résznek), így keretbe foglalva a családhoz szóló prosopopeikus egységet.⁶⁹

Czeglédi Pál (1659-1712) Kassán született és ott kezdte a tanulmányait is, majd 1675. június 10-én debreceni togatus lett. 1680-tól Leidenben és Franekerben képezte magát, hazatérve 1683-ban Bihar-diószegen kapott lelkészi állást. Később, 1698-ban az érmelléki egyházmegye esperesévé választották, 1710-től haláláig pedig Debrecenben töltött be papi hivatalt.⁷⁰ Id. Köleséri Sámuel bensőséges viszonyt ápolt mostohaöccsével és annak édesapjával, Czeglédi Istvánnal.

⁶⁶ A nyíl-íj motívum itt is megjelenik, de éppen az ellenkező értelemben, mint ahogy a korábbi költeményekben szerepelt. Itt nem a halálra, hanem az életre utal vele a költő. Betegsége előtt Mihályka még Isten nyilaként, azaz szolgáljaként haladt előre életútján (vö. Fil 3,14; Zsolt 127,4): „Még benne tartotta nyilát a’ számszerigy, / Mellyel senkinek-is nincsen állandó frígy.” *Sympathia memoriae*... i. m. B2v.

⁶⁷ *Őri Péter: A pestisjárványok demográfiai következményei a 17-18. századi Magyarországon.* In: Történeti demográfiai évkönyv. Szerk. Faragó Tamás – Őri Péter. KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, Bp. 2006. 115–162.

⁶⁸ Köleséri Mihályka jellemzése és haldoklásának leírása összefüggésbe hozható a ’puer senex’ toposszal és az ’ars moriendi’ hagyományával, ehhez ld.: *Ernst Robert Curtius: Az ifjú és az agg.* Ford. Molnár Andrea. *Vigilia* (2001) 12. sz. 905–907; *Kovács Dénes: Az ’ars moriendi’ táblák üzenete.* *Kharón* (2010) 4. sz. 1–23.

⁶⁹ *Sympathia memoriae*... i. m. B1r–B4r.

⁷⁰ *Zoványi J.: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* i. m. 116.

Köleséri tizennégy éves volt, amikor édesanyja újra férjhez ment, ekkor kezdődött a kapcsolata az előbb kassai rektorként, majd néhány évvel később már tállyai lelkészként szolgáló Czeglédiével. A fiatal-ember külföldi peregrinációja idején disputációinak ajánlásaiban is megemlítette mostohaapját, majd hazatérve hozzá közeli városokban viselt papi hivatal, amely tényező jelentősen előrelendítette a közöttük lévő családi-baráti kötelék alakulását. Czeglédi István 1671-ben bekövetkezett halála után maga Köleséri gondoskodott az utolsó nagy mű, a *Sion vára* kiadásáról, tőle származik az ajánlólevél, a rövid előjáró beszéd, Czeglédi életrajza, továbbá a tizenegy költeményből álló köszöntővers-gyűjtemény egyik darabja, amelyet „fiui szeretetből” az „Edes Attya helyett valo Szerelmes lelki Attyának” címzett.⁷¹

Czeglédi Pál az id. Köleséri Sámuel halálára kiadott versgyűjteményben egy tizenöt sornyi terjedelmű hexameteres költeményben búcsúzik féltestvérétől, versalírásában 'Frater Germanus'-ként, azaz mostohafivérként nevezi meg magát. A vers két részre osztható fel, az első nyolc sorban a keresztényüldözés témája áll a középpontban. A lírai beszélő Rómáról és Babilonról szól, amely városok méreggel teli serleget nyújtanak Krisztus szelíd nyájának, emiatt többen arra kényszerülnek, hogy szülőföldjüket elhagyva Pathmosz veszélyes tájain barangoljanak. A serleg és Pathmosz említésével Szent János apostol legendás életére utal a költő, akit hitéért Domitianus császár Rómában halálra ítélt. Előbb egy forró olajjal teli üstbe helyezték bele a férfit, majd méregkelyhet adtak neki, de mindezeket túlélte, s így végül száműzöttként Pathmosz szigetére került. Jánosnak itt egy viharos éjszakán látomása támadt, amelyet később papírra vetett, a hagyomány szerint ez a Jelenések könyvének keletkezési története. A Jelenések könyve Babilonnal is összekapcsolódik, hiszen a 18. fejezetben éppen az isteni ítélet beteljesüléséről, azaz a város bukásáról van szó. Jeremiás siralmai szerint Babilon aranyserleg volt az Úr kezében, amely megrészegítette az egész földet és esztelenné tette a népeket, hogy ellenszegüljenek Istennek és választott népének (Jer 51,7). Babilont, amely maga a megtestesült gonoszság, a lelki sötétség helye, a 64-es Nero-féle keresztényüldözés egyik áldozata, Szent Péter apostol Rómával azonosítja, azaz a Rómában élő keresztényeket babiloni gyülekezetnek nevezi (1Pt 5,13).

Babilon és Róma Czeglédinél szimbólumokként, a keresztényüldözések, egészen konkrétan pedig az 1671-es felső-magyarországi protestánsüldözés jelképeiként értelmezhetők. Elsősorban az apára,

⁷¹ Péntes T.: „Hogy a 'Posteritas megtudgya... i. m. 148–149. Ehhez lásd még: *Petrőczy Éva – Péntes Tiborc Szabolcs*: Egy apaszívű lelkész a 17. század végén: Avagy hogyan emlékezett a nevelt és az édes fiú Czeglédi Istvánra? *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* XXX. (2011) 382–392.

Czeglédi Istvánra, az első protestáns mártírra kell itt gondolnunk, aki polemikus jellegű írásaival kiváltotta a római katolikus papok nemtetszését, s ebből kifolyólag 1670 elejétől elkezdődött a kálváriája.⁷² Vagyonát elharácsolták, őt pedig megkínózták és fogságba ejtették, végül 1671. május 27-én Pozsonyba idézték a *delegatum iudicium* elé. Súlyos betegen indult útnak feleségével, de célját nem érte el, Nagyszombat határában június 5-én meghalt, két nappal később temették el Pozsonyban.⁷³ Édesapja szenvedései mélységesen megrendíthették az akkor még csak tizenkét éves Palkót, akit bátyja halálakor, 1683-ban még mindig nem hagynak nyugodni az atyjával történt szerencsétlen események, halálának méltatlan körülményei, ezeket az emlékeket eleveníti fel a Kölesérihez szóló búcsúvers első felében. A méregkehely összefüggésbe hozható azzal a kortársakban élő vélekedéssel, miszerint Czeglédi Istvánt valójában megmérgezték. A költemény negyedik sorától személyesebbé válik a versbeszéd, a lírai beszélő T/1. személyben szól arról, hogy kénytelenek voltak elhagyni a szülőföldjüket. Ez a kijelentés a Czeglédi házaspár Pozsonyba tartó kényszerútjára,⁷⁴ a hatodik sorban az 'in limite' prepozíciós kifejezés pedig a nagyszombati határban elhunyt apára vonatkozhat.⁷⁵

Czeglédi Pál a költemény második felében atyja után fivérének siratja („Proh dolor”, „miserum me”), akinek halálára harcként tekint, s azt kívánja, bárcsak felfegyverzett jobbival küzdhetne Lachesis,

⁷² Éppen Czeglédi Palkó volt az egyik fiktív főszereplője Czeglédi István Idős Noe becsületit oltalmazó Japhetke című hitvitázó munkájának (özv. Severini, Kassa 1664. RMK I. 1013).

⁷³ *Zoványi J.*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon i. m. 116–117.

⁷⁴ Nem találtunk adatot arra vonatkozóan, hogy a szülők a kis Palkót is magukkal vitték-e az útra, de az bizonyos, hogy Czeglédi István 1671-es halálát követően a kisfiú Debrecenben folytatta a tanulmányait, a továbbhaladását pedig nyilvánvalóan bátyja, Sámuel segíthette.

⁷⁵ „Pocula lernaeo quando spumantia tabo, / Offeret miti Christi pascentis ovili / Roma caput regni; celebris *Babylonis* Ur ora, / Et natale solum celeres vitare parentum / Cogimur, ancipitis lustrare suburbia Pathmi; / Terra sed una meum cum non in limite corpus / Exciperet, mihi Fata Deum dant ruris arenam / Diversam; variis sic cogimur esse sub umbris.” Brabaeum vitae... i. m. B3r. Czeglédi költeményének címe egy bibliai locusmegjelölés (Gen 12.14), amely összefüggésbe hozható a vers első felében tárgyalt száműzetés, üldöztetés témával, hiszen a megjelölt szöveghely arról szól, hogy Ábrahámnak családjával együtt ki kellett vonulnia atyja hazájából. A versgyűjteményben számos ilyen bibliai locusmegjelöléssel ellátott, gyakran a megjelölt szöveghelyet parafrázáló költeményt találunk: uo. A4r., B1r–v., B2r–v., B4r., C2r., C3r., C4r–v. (Diószegi István, Liskai András, Sallai Pál, Liskai István, Szőnyi István, Rápóti P. Mihály, Fülkei János, Dobozi István, Herendi István, Szkárosi Ádám, Pathai S. András versei).

az élet fonalát kimérő párka ellen.⁷⁶ Végül azonban belátja, hogy az isteni akarat, a végzet ellen nem tehet semmit és megnyugvást kíván szeretett bátyjának.⁷⁷ A vers első felében tárgyalt protestánsüldözés témája egyébként Kölesérihez is kapcsolható, akinek 1671-ben éppen emiatt kellett Tokajból elmenekülnie.⁷⁸

Ifj. Komáromi Csipkés György (?-1731), az idősebb Komáromi Csipkés György (1628-1678, 1657-től debreceni tanár és lelkész) fia debreceni tanácsnokként, később Bihar megyei alispánként, és több alkalommal debreceni főbíróként működött. Köleséri halála után, 1688-ban vette feleségül annak Sára nevű leányát, tehát a halotti versgyűjtemény nyomtatásakor még nem volt családtag. A fiatal Komáromi Csipkés egy-egy búcsúverssel tisztelgett mind az idősebb Köleséri, mind annak fiatalon elhunyt kisfia, Mihályka előtt. A Köleséri Sámuelhez írott költeményben arról panaszkodik, hogy a keresztény nép ki van szolgáltatva a kegyetlen vadnak, az oroszláncként támadó töröknek, s ezt tetézik az újabb háborúk, amelyeket a halál indít ellenük, Jupiterről szónokló papjukat elragadva tőlük.⁷⁹ A Köleséri

⁷⁶ A Köleséri-gyűjtemény több darabjában találunk példát a szókinsz antikizálására (pl. Ucalegon, Lybitina, Dis, Stygius, Acheron, Empyreus, Olympus, Helicon, Aganippeae Nymphae, Pluto, Nemesis): uo. A4r-v., B1r., B2v., B4v., D1r. (Diószegi István, Szenczi Pál, Liszkai András, Fülkei János, Decsi János és Debreczeni B. István versei).

⁷⁷ „Proh dolor! Aralii tunc surgunt bella minaci / Imperio, mortemque vocant ad funera Fratris / Germani, miserum me! nostras fama per aures / Tristis it, armatis utinam consurgere dextris / Fas esset! *Lachesis* crudelia tela valerem / Immutate quibus; validos intendere nervos / Sed quia Fata vetant, gelido requiesce sepulchro.” uo. B3r.

⁷⁸ Izsáki L. János költeményében maga az elhunyt Köleséri számol be arról, hogy amíg élt, üldözte a római pápát annak helytelen tanai miatt: „Romani Papae fugientis terga sequutus / Sum propter dira dogmata prava manu...”, Szilágyi Tönkö Márton versében is megjelenik ez a gondolat: „meditatus mystica divi / Eloquii, Regnum scriptis, ut & ore sonoro / Asseruit Christo, rumpantur ut ilia regno / Papae...” uo. B1v., C3v. A halotti költemények mártírológiai kontextusban való értelmezése is egy lehetséges elemzési szempont lehet, ehhez ld.: *Mikó Gyula: A mártírium toposza a Felvinczi Sándor halálára íródott prédikációkban és epigrammákban. Studia Litteraria* (2012) 3–4. sz. 189–197.

⁷⁹ „Dum Leo terribilis furialibus intonat armis; / In quem Castra parat jaculis Alemannicus orbis; / Christiadum subjecta gemit dum turba *Leoni*: / Tunc nova bella minis fera mors conscribit acerbis / A *Jove* quae oratum tollit violenta Ministrum. / Biblicus ut textus docet, excipit atra sagacem / Urna virum; variae quare plorate platae / Urbis Debreciae, date vota diserta Jehovae.” Brabaeum vitae... i. m. B4r. Pósalaki János költeményében az isteni harag jeleként értelmezi a haza oszlopainak kidőlését, hisz a városnak

Mihályt sirató Komáromi Csipkés-vers ennél személyesebbre sikeredett: Ráhel és Benjámín, azaz anya és elhunyt fia beszélgetnek a költemény fiktív dialógusának keretében. A halott kisgyermek azzal vigasztalja édesanyját, hogy noha a pestis nyilai halálos sebet ejtettek rajta, mégis békére lelt a mennyben, Krisztus vére által megváltást nyert, a végítélet napján pedig új életre fog támadni.⁸⁰

Zoványi János, hegyközcsatári lelkész költeménye kiemelt helyet kapott a Kölesérit sirató nyomtatványban, ezzel a darabbal kezdődik a halotti versgyűjtemény. Zoványi életrajzára vonatkozóan nem találunk adatokat a rendelkezésünkre álló lexikonokban, de az általa írt költeményből kiderül, hogy még diákként, a váradi tanulóévek alatt kötöttek barátságot Köleséri Sámuellel. Mind közül a legkedvesebb ifjúkori barátjának nevezi Kölesérit, akinek halála olyan mélyre hatoló fájdalmat keltett benne, amelyet Dávid érzett Jonatán elvesztésekor.⁸¹ Ez a szívét mardosó kín ösztönzi most arra, hogy őszinte bánatát dalba öntse, ahogy a zsoltárköltő is egy siratóénekkal gyászolta meg fivéréként szeretett barátja szomorú halálát.⁸²

Érsekújvári Karai Orbán (?-1690) Debrecenben végezte a tanulmányait, majd 1654-től 1657-ig Hollandiában tartózkodott, előbb

támaszt jelentő főemberek halála csak súlyosbítja a pestis, az éhezés és a zsarnokság okozta elkésérítő helyzetet: „Octavus jam (dante Deo) perlabitur annus / Quo mer egressum, patria terra foveat, / Octo sub his vidi patroae cecidisse columnas / Ohe, ruiturae signa verenda domus. / Tres magni MOSES ceciderunt, quinque Prophetae, / Proh dolor, irati signa tremenda Dei! / Dicam plura? fames, pestis fera, flamma Tyranni, / Vexarunt Patriam contiunata meam...” uo. B3v. Több költőnk utal Kölesérire az egyház vezetőjeként, irányítójaként vagy kormányosaként (Dux, Ductor, Director, auriga), továbbá néhány versben megjelenik Sion mint az egyház szimbóluma, és a columna-toposz mitizált megfelelője, Atlas is: uo. B4r–v., C3r., C4r., D1v. (Szőlősi P. Pál, Makódi János, Debreczeni Vas István, Gyöngyösi Pál, Enyi András és Czeglédi János versei).

⁸⁰ „Etsi me feriant immitis spicula Pestis: / Attamen in coelis fiet amica quies. / Emptus sum Christi pretioso sanguine totus, / Extremo illius robore surgo die.” Sympathia memoriae... i. m. C1v–C2r.

⁸¹ Az elhunyt mitizálására (Ucalegon, Aron, Apollo) találunk példát többek között Diószegi István, Szikszai P. János és Szalontai István versében. Brabaeum vitae... i. m. A4r., C1r., C2v.

⁸² „Psalmicen unanimi gaudet *Jonathanis* amori; / Uritur & Jonathan Davidis foedere, junctis / His amor unus erat, dum vita caduca manebat: / Hinc *Vates* chari fatum lachrymatus *Amici*; / Quid miraris ego lachrymis quia pressus acerbis / Consequor? & nimis imo de pectore questus / Profero sincero penitus privatus Amico, / Nuper amicitiae conjunctis legibus itum est, / Quando Varadinis nos urbis eramus in oris, / Haud erat ex variis sociis, mihi charior alter.” uo. A4r.

Utrechtben, majd Franekerben és Groningenben lépett az egyetemi hallgatók sorába. Magyarországra visszaérkezve több helyen (Rozsály, Aranyosmedgyes, Szatmárnémeti, Csegöld, Hajdúszoboszló) szolgált papként, 1683-ban pedig a debreceni egyházmegye esperesévé választották. Élete vége felé Tokajban és Csobajon lelkészkedett.⁸³ Érsekújvári versalírásában elválaszthatatlan peregrinustársként (*comes peregrinationis individuus*) utal magára, ezzel egyértelművé téve a Kölesérihez való kapcsolódását: ahogy az életrajzokból is kikövetkeztethető, 1654 és 1657 között egyszerre tartózkodtak a hollandiai egyetemeken.⁸⁴ Egykori társától most egy versbe öntött dialógus formájában (*Dialogismus inter Vivum & Defunctum*) búcsúzik, amelynek keretében az elhunyt Köleséri azzal vigasztalja még élő barátját, hogy nincs ok a szomorkodásra, mert a halál semmit sem ártott neki, ő így is él, mi több, a menny ajándékait élvezheti. A párbeszédessé szövegezett formailag-szerkezetileg nincsenek egymástól elkülönítve, de így is jól érzékelhetők a váltások.⁸⁵

Szenczi A. Pál (1644-1691) Szencen, Nagyszombatban, Komáromban és Sárospatakon tanult, majd Olaszliszkán töltött be rektori pozíciót. 1668-tól a leideni, a groningeri és a franekeri egyetemeken gyarapította a tudását. Hazatérve előbb szatmári rektorként, később szatmárnémeti és viski lelkészként dolgozott. 1681 áprilisában Debrecenben vállalt papi hivatalt, 1686-ban pedig a debreceni egyházmegye esperese lett.⁸⁶ A Kölesérit búcsúztató költeményének első soraiban a Debrecenbe érkezését beárnyékoló halálesetet idézi fel. 1681-ben, amikor Szenczi elfoglalta debreceni státuszát, szomorú, őt is mélyesen megérintő esemény történt, éppen abban az évben terítették le a halál kegyetlen nyilai Martonfalvi Tóth Györgyöt. Most szívében ismét háborgó vihar támad, mert a halál szele messzire sodorta tőle

⁸³ Zoványi J.: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon i. m. 182.

⁸⁴ Érsekújvári Kara Orbán és id. Köleséri Sámuel együtt indultak el Magyarországról 1654-ben, de később elváltak az útjaik. Aztán 1683-ban Érsekújvári lett Köleséri utóda a debreceni egyházmegye esperesi hivatalában: *Csorba D.*: „A’ sovány lelket meg-szépíteni”... i. m. 90–91.

⁸⁵ „Hei mihi nunc quantus tenerum dolor anxius intus / Pectus alit? Lachrymas toties Urbane quid urges? / Cur non, cum Jonathan tumuleris; qui mihi Sauli / Dixisti decreta gravis; Sed vivo, sepulchrum / Hoc mihi nil nocuit, nocuit mihi. Quomodo quaeso? / Gilboa dilecti blando privavit amici / Me sermone; doles mihi cur data munera coeli? / Crede nec invideo; sed dum tu vesceris auris / Sidereis: ego tunc patior juga dura dolorum; / Propterea varias cogor duplicare querelas.” *Brabaeum vitae*... i. m. C4v–B1r. A dialogizálást mint szerkesztési technikát a gyűjtemény több költője is alkalmazza, például Lisznyai Kovács Pál, Pápai M. Mihály, Tokai Csontos György. uo. B2r., C1r., C1v.

⁸⁶ Zoványi J.: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon i. m. 589.

kedves barátját és kollégáját, Köleséri Sámuel. A gyász miatt gondok emésztik a lelkét, de kénytelen beletörődni az Úr akaratába.⁸⁷

Újfalusi P. Ferenc életéről semmit sem tudunk, de a Köleséri-gyűjteménybe írott hatsoros költeménye a közeli perszonális kapcsolódások szempontjából mindenképp említést érdemel. Ahogy a verseszéből kivehető, a lírai beszélő az élete vége felé járó Köleséri mellett tanulmányozta a szent Bibliát és az ő biztatására kezdett imádkozásba. Tehát Köleséri és Újfalusi közt valamiféle tanár-diák vagy patrónus-kliens viszony állhatott fenn, de az életrajzi adatok híján erről pontosabban nem lehet mondani.⁸⁸ Martonfalvi Tóth György, akit Köleséri a hozzá írott halotti költeményben gyerekkori barátjának nevez, már két éve halott volt, amikor Köleséri elhunyt. Néhány esztendővel korábban, 1679-ben, Köleséri Mihályka halálakor viszont Martonfalvi is hozzájárult egy hosszabb búcsúverssel a készülő kiadványhoz. Tulajdonképpen barátja, a gyászoló atya vigasztalására (*Consolatio paraenetica ad Venerandissimum... Parentem*) írta meg mély együttérzésről tanúskodó sorait. A Jelenések könyvéből vett locus (Jel 14,13) felidézésével próbál enyhíteni a szülői fájdalom: miszerint az örök álmra szenderült gyermek gondtalan békességre fog lelni a túlvilágon, mert boldogok a halottak, akik az Úrban halnak meg.⁸⁹

⁸⁷ „Dum Debreccinam primum novus hospes arenam / Lustrarem, tristem statim Lybitina dolorem / Obtulit, effrenis dederunt fera spicula mortis / Ast haec pallentis nec dum vesania mortis / Destitit, indomitis crudeliter intonat armis: / Nunc quoque, sollicitum mihi mors in pectore fluctum / Movit; ut optatum procul a me vexit amicum: / Quo cum commissum nobis Dominantis ovile / Pasebam Christi, tum blandos oris honores / Miscebam, variae feriunt mea pectora curae; / Collegae sermone frui quia terra negatur. / Sed quia fata sciam, moesto de pectore curas / Solvo sollicitas: fiat Divina voluntas.” Brabaeum vitae... i. m. A4v.

⁸⁸ „Zelus eras totus Samuelem rite secutus / Vir Reverende Dei, populorum Mysta gementum! / Testis sum; morti quoniam cum proximus esses, / Biblia sacra penes te crebrius ipse legebam, / Te suasore piis precibus quoq; saepe petebam / Aethera, donec erat praesens spirabilis aura.” uo. C2r.

⁸⁹ „Queis datur in Domino, felidis occumbere membris / Hos requies foelix, sorsque beata manet. / Amplius humani nequeunt vexare labores, / Nulliusque rei cura gravare potest. / Verum si volumus dignissima nomina rebus, / Reddere, somnus eos, non mala mortis agunt. / Vera sequuntur eos factorum praemia certo, / Ut bene Johannes mysticus Author habet. / Mens pia, divinis mens edoctissima chartis, / Mens fato gratae prolis amara nimis! / Nonne prius jam te dolor hic quam vita relinquet? / Morsus curarum perpetuusne foret? / Ut potes, enerves haec forti corde ferendo, / Finitis tot ei, plaudito, morte malis. / Ipsi parta quies, nos post visurus abivit: / Ergo Davidis mos imitandus erit.” Sympathia memoriae... i. m. A1v.

Szilágyi Tönkö Márton, aki sírverset írt Martonfalvi tumbájára, Köleséri emlékét is egy hasonló epitaphiumban örökíti meg. A minden bizonnyal valódi sírfeliratnak szánt költeményből kirajzolódnak az ideális lelkész tipikus tulajdonságai: a szelídség (*mitissimus*), a kegyesség (*exemplar sanctae vitae*) és az ékesszólás (*eloquium*).⁹⁰ Csengeri P. Pál is a szokványos elemek (*patientia rara*, azaz ritka türelem/kitartás; *pura fides*, azaz tiszta hit; *Christi dilectio firma*, azaz a Krisztus iránti állhatatos szeretet) köré építi fel Köleséri jellemzését, Pápai M. Mihálynál viszont már az egyénítésre is találunk példát, amikor az ortodoxok (*Orthodoxias summus Amator erat*) legnagyobb híveként utal a lelkészre.⁹¹ Debreceni Ember Pál költeménye pedig vélhetően a kis Köleséri Mihályka síremlékén állhatott.⁹² A versben Debreceni Ember egykori tanáraként búcsúzik a fiúcskától, akit a debreceni Minerva táplált szent tejével, és akinek ragyogó virtusa (*candida virtus*) messzebbre ért, mint szűkre szabott földi élete. A 6-7. sorban a lírai beszélő a bíborszínű koszorúcskákat siratja, amelyeket Libitina, azaz a halál istennője elpusztított. A 'corolla' szót hajkoronaként is értelmezhetjük, így ez a mondat akár Mihályka vörös hajfürtjeire is vonatkozhat. Ezt az interpretációt a sor folytatásával is meg tudjuk erősíteni, hiszen a 7. sor második felében már az elhunyt gyermek földdel szennyezett szemecskéiről vagy orcáiról ('*genae*'), tehát egy újabb korporális elemről esik szó.⁹³

⁹⁰ „Busto Mysta sagax cubat hoc Koleserius atro, / Quem coeli, terraeque Sator per saxa per ignes, / Nec non mille cruces, tristes totidemque dolores, / Ex coeno mundi vexit super astra potenter, / Ter denos, & bis postquam duraret ad annos. / Dificilis nulli, vita mitissimus omni, / Vixit; non etenim fugitivae mollia Vitae / Otia captavit: meditatatus mystica divi / Eloquii, Regnum scriptis, ut & ore sonoro / Asseruit Christo, rumpantur ut ilia regno / Papae: nectarea dulcedine Fantis ab ore / Svavius eloquium stillabat, dogmata Jovae / Dum daret, & monitis populos animaret ovantes: / Fontes Hebraeos, Graecos, Arabumque Syrumque / Noverat, Anglorum & callebat rite loquelam; / Exemplar Sanctae cunctis imitabile vitae / Extitit: & fratrum solers Inspector: & osor / Naevorum populi, vasti destructor averni: / Ergo Viator ades! quo mecum posteritati / Serae, fata Viri, gregis & dispendia Christi, / Orbis in extremis enarres divite vena.” uo. B1v–B2r.

⁹¹ *Brabaeum vitae...* i. m. C2v., C1r. Az elhunytat idealizáló kifejezésekkel operál Mikolai István (*pietas: cuius imago iacet*, azaz a kegyesség képmása/tükörképe), Némédi K. István (*summus pietatis Amator*, azaz a kegyesség legnagyobb szerelmese/tisztelője) és Szőlöskei P. István (*virtutis amicus*, azaz az erényesség barátja). uo. C1r., D1r–v.

⁹² *Csorba D.*: Debreceni Ember Pál... i. m. 95.

⁹³ „Haecce tegit chari *Michaelis* concava costas / Urnula, *Koleseri Samuelis* grata propago, / Lacte sacro puerum *Debrecina* Minerva fovebat: / Proles haec Naziraea fuit sacrata *Jehovae*: / Illius aetatem superabat candida virtus;

Természetesen a Köleséri-gyűjteményben is jóval több olyan költemény szerepel, amelyeknek a szerzői nem álltak közeli, családi-baráti kapcsolatban az elhunyttal. A búcsúzás ezekben az esetekben értelemszerűen kevésbé személyes, sokszor a felszínes tartalomról inkább a megformáltságra, például a metrumra, a képiségre vagy a szerkezetre helyeződik a hangsúly. A kiadvány anyagából válogatva ebbe a csoportba tartozik többek között Decsi János, kollégiumi praepceptor vagy Debreceni T. István, debreceni tanácsnok (1694-től főbíró) költeménye is. Decsi három alkaioszi strófában, Debreceni pedig a tipikus fénymetaforákba (Sol, Sidus, Lumen) burkolva siratja el a lelkézt.⁹⁴ A versgyűjteményben a Tiszántúli Egyházkerület papságának java része képviselteti magát egy-egy darabbal, többségük csak tárgyilagosan, az egyházi közösség nevében, a személyes megnyilvánulásokat minimalizálva vagy teljesen mellőzve fejezi ki sajnálatát és részvétét a haláleset miatt.⁹⁵

Összegzés

A kiválasztott halotti versgyűjtemények elemzésekor egyszerre több szövegcsoport állt rendelkezésre az elhunyt magánjellegű kapcsolatainak felderítésére. A három nyomtatványban szereplő latin nyelvű halotti költemények és az azokhoz kapcsolódó versaláírások mellett a kiadványokat kísérő latin nyelvű előszók és magyar nyelvű verses siratók is rendkívül informatívak voltak ebből a szempontból. A búcsúztatott személyek családtagjai, gyerekkori barátai, tanuló társai, továbbá közeli ismerősei, kollégái, diákjai és patronáltjai szólnak ki a költeményekből, helyenként novumnak számító információkat, adatokat közölve az elhunyt családi viszonyaira, külső és belső tulajdonságaira, életrajzi adataira, halálának körülményeire és okára nézve.

Az itt bemutatott elemzések egyik fő tanulsága, hogy nem lehetséges élesen elválasztani egymástól a gyász-költemények irodalmi és művelődés- vagy egyháztörténeti szempontú vizsgálatát, hiszen a

/ Ast has punicas (ohe) Lybitina corollas / Foedavit, Theta atque genas maculavit acerbo: / Excessit vivis, vita currente *Decenni*.” Sympathia memoriae... i. m. C2r.

⁹⁴ Brabaeum vitae... i. m. B4v., B3v. A fénymetaforákra (Sol, Sidus, Lumen, Lampas, Hesperus, Astra) több költeményből is tudunk példákat hozni: pl. Nánási N. Miklós, Debreceni O. András és Pathai S. András versei. uo. C2r–v., C4r–v.

⁹⁵ Például Diószegi Kis István a ’mi házunkat’ (nostra domus) emlegeti, amelynek tagjai, azaz az egyházi közösség könnyeket áraszt Köleséri halála miatt. Uo., A4r. A gyűjteményben verssel szereplő papok közül néhány: pl. Liszkai András, Sallai Pál, Liszkai István vagy Szőnyi István, aki az Áron szelíd bárányait, azaz a keresztény híveket, köztük a Kölesérit pusztító kegyetlen halálról beszél. uo. B1v.

versekből kiolvasott adatok teljes összhangban állnak a poétikai-retorikai megalkotottsággal, sokszor éppen a formai-nyelvi sajátosságokból következtethetők ki az apróbb életrajzi vonatkozású részletek. Másrészt az itteni koncepció, miszerint a két gyermekkori barát kapcsolatairól, azaz a körülöttük kialakult informális környezetről a halálukra kiadott versgyűjtemények egymás mellé állításával, azok néhány darabjának elemzésével igyekszünk minél szélesebb körű tudásra szert tenni, sémaként a többi verses halotti kiadvány esetében is alkalmazható. Például Szenczi A. Pál és Felvinczi Sándor hasonló párost alkotnak, mint Martonfalvi és Köleséri: a pataki tanulóéveik idején ismerkedtek meg egymással, majd egyszerre peregrináltak Hollandiába, azután pedig egy időben töltöttek be lelkészi hivatalt Debrecenben. Szenczi búcsúkölteménye a második helyen szerepel a Felvinczi tiszteletére nyomtatott füzetben, versében régi barátjának és kedves kollégájának nevezi az elhunytat, felidézve a kettejük közötti főbb kapcsolódási pontokat.⁹⁶

A nagyobb hazai protestáns iskolavárosokban (pl. Sárospatak, Kolozsvár) és a külföldön megjelent, egyéb magyarországi vonatkozású, halotti versgyűjtemények mellett az alkalmi költészet másik nagy műfajcsoportja, az egymás újonnan kiadott műveihez, disputációihoz írott üdvözlőversek, továbbá az album amicorumokban található verses bejegyzések is termékeny forrásként vehetők számba a 17. századi debreceni értelmiség kapcsolatainak feltérképezésekor. A kutatás következő szakaszaiban tehát érdemes lesz ezeket a textusokat is górcső alá venni, hogy a belőlük kinyert újabb adalékok beépítésével az idáig megrajzolt kezdetleges ábrákat valódi kapcsolati hálókká dúsíthassuk.

⁹⁶ Hedera poëtica... i. m.][3v.

BÖJT ÉS BÖJTSZEGÉS A REFORMKORBAN¹

FASTING AND BREAKING FAST IN THE HUNGARIAN REFORM ERA

Tengely Adrienn

egyetemi docens, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem BMK
Neveléstudományi Intézet

ÖSSZEFOGLALÁS

A 19. század első felében az év napjainak jelentős részében, mintegy 150 napon valamilyen minőségi és mennyiségi étkezési korlátozás volt érvényben, vagyis szigorú böjtös vagy enyhébb absztinenciális napot kellett tartani a katolikus egyház előírásai szerint. Azonban ekkor már a felvilágosodás eszméinek elterjedése miatt és egyéb, gyakorlati okokból a hívek egyre jobban elhanyagolták a böjti előírásokat. A papság elsősorban a korabeli katolikus sajtóban küzdött a negatív tendencia ellen, a böjt üdvös hatásait hangsúlyozva, de ez már kevésnek bizonyult. Ezért 1848-ban megjelent egy egészen más megoldási javaslat: a tervbe vett nemzeti zsinat előkészítő munkálatai során sokan javasolták, hogy inkább a böjtös napok számát kellene csökkenteni, azt remélve tőle, hogy így könnyítve a hívek terhein, kevésbé fogják azt megszegni. Azonban ennek alaposabb megtárgyalására és esetleg életbe léptetésére már nem került sor.

Abstract

In the first half of the 19th century, almost half of the days of the year, about 150 days, were subject to some kind of qualitative and quantitative dietary restriction, i.e. a day of strict fasting or mild abstinence, in accordance with the orders of the Catholic Church. However, by this time, because of the spread of Enlightenment ideas and also for other practical reasons, believers were increasingly neglecting the fasting regulations. The clergy fought this negative trend mostly via the Catholic press of the time, emphasizing the beneficial effects of fasting, but this proved to be insufficient. Therefore, in 1848, a very different solution had already been proposed: during the preparatory work for the planned national synod, many suggested that the number of fasting days should be reduced, hoping that this would ease the burden on the devotees and reduce the number of fasting days broken.

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

However, ultimately this was not discussed in more detail and its possible implementation also did not take place at the time.

Kulcsszavak: böjt, böjtszegés, reformkor, egyházi szabályok

Keywords: fasting, breaking fast, the Hungarian Reform Era, ecclesiastical rules

A böjt története és korabeli szabályozása

A böjt a legősibb időktől fogva jelen van a különféle vallásokban, számos példát említ a Biblia is a zsidók ószövetségi történetéből,² illetve maga Jézus is negyven napon át böjtölt a pusztában nyilvános működése megkezdése előtt.³ Ezt követve az ókeresztény időkben is gyakran és szigorúan böjtöltek a hívek, bár ennek formája és mértéke vidékenként eltérő volt,⁴ ezért már a 4-5. századtól szabályozni kezdték a böjti gyakorlatot a különféle pápai és zsinati rendeletek, meghatározva a különféle böjtös napok és időszakok rendszerét. Bár az alapelv és a fő vonások változatlanok maradtak évszázadokon át, de a részleteket illetően koronként és területenként eltérő formákkal találkozhatunk. A középkorban még igen szigorú böjti fegyelem volt érvényben, amelyet azonban az elkövetkező évszázadok során az egyház több lépésben enyhített.⁵

² Például Jozafát király Júda egész népével böjtölt, hogy Isten megszabadítsa őt az ammoniták és móábiták seregétől (2 Krón 20,3-4), vagy Eszter királyné is a szúzai zsidókkal együtt három napon át böjtölt, mielőtt hívatlanul férje, Ahasvérus király elé járult volna (Eszter 4,16).

³ Mt 4,2; Lk 4,2.

⁴ Az ókeresztények böjtölési szokásairól részletesen lásd: *Baán István*: „Te, amikor böjtölsz, kend meg fejedet...” (Mt 6,17) Közösségi és egyéni böjt a 4–5. században. In: *Test és társadalom a patrisztikus korban*. Szerk. Sággy Marianne – D. Tóth Judit. Debrecen, 2020. 174–181.

⁵ *Kazaly Imre*: A katolikus egyházjogtan kézi könyve különös tekintettel Magyarország jogi viszonyaira II. Vác, 1877. 547-548.; *Szeredy József*: Egyházjog különös tekintettel a Magyar Szent Korona tartományaira, a keleti és protestáns egyházakra II. Pécs, 1874. 1221., 1225.; *Mihályfi Ákos*: A nyilvános istentisztelet. Bp., 1923. 136-138.; *Kisbán Eszter*: „Húsevőnap” – „tésztaevőnap”: az egyházi böjti fegyelem táplálkozás-szerkezet-formáló szerepe. In: *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*. Szerk: Kisbán Eszter. Bp., 1994. 75-83.; *Hoffmann Tamás*: Európai parasztok. Az étel és az ital. Bp., 2001. 107-129.; A böjtről. Egyházi Tár 1833/4. 88-91.; *Egyházfy*: Az egyházi böjtről. Magyar Szion 1838/1. 78-80.; *Somogyi Károly*: Böjtről. Religio és Nevelés 1841/1. 202-205.; *Reperger Pál*: A böjt. Religio és Nevelés 1848/1. 169-171.; *Fogarasi Mihály*: Kell-e böjtölnünk, és

A 19. század első felében az év napjainak még mindig majdnem felében, mintegy 150 napon valamilyen minőségi és mennyiségi étkezési korlátozás volt érvényben. Ennek két alapvető típusa létezett. Az egyik volt az enyhébb absztinencia, amely az elfogyasztott étel fajtájának megszabását jelentette. Ez vizsgált korszakunkban hazánkban a táplálékból és finomabbnak tartott húsos és zsíros ételek tilalmát jelentette, ugyanis a tejtermékek és a tojás fogyasztását az absztinenciális és böjtös napokon Magyarországon 1611-ben engedélyezte V. Pál pápa.⁶ A mindenhol szokásos böjti ételként ismert hal mellett „némelly hidegvérű vadakat is, kivált a szárnyas állatok országából” szabad volt fogyasztani, mivel „ezek a vízből kapván a táplálékot szintúgy mint a növények a föld nedvéből, ezekhez hasonlítanak, s csekély vérűek lévén, a vérre nem hatnak.”⁷ A másik a szigorúbb böjt (jejunium) volt, amely az absztinencián túl csak napi egyszeri étkezést engedélyezett dél elmúltával, bár a gyakorlatban szokásban volt egy esti ún. *collectio*, vagyis egy kevés könnyű vacsora elfogyasztása is, amelynek mennyiségét hozzávetőlegesen az ebéd egynegyedében határozták meg.⁸ Mivel forrásaink gyakran nem hangsúlyozzák a különbséget az absztinencia és a jejunium között, ezért jelen tanulmányban a források elemzése során összefoglalóan a böjt elnevezést alkalmazzuk.

A „legfőbb” böjti időszak a negyven – pontosabban a közbeeső vasárnapokkal együtt 46 – napos nagyböjt volt, mellyel elsődlegesen a Jézus szenvedése és halála miatt érzett gyászt fejezték ki a hívek. Emellett fontos célnak tartották azt is, hogy a hívek penitenciát gyakoroljanak az egész év bűneiért és hogy felkészüljenek a kötelező húsvéti gyónásra és szentáldozásra, illetve életük idejének legalább egytizedét évenként Istennek szenteljék. Ezekben a hetekben szigorú böjt volt érvényben, amely nemcsak a hús- és a zsírfogyasztást tiltotta, hanem – a vasárnapok kivételével – a rendes étkezések számát is egyben határozta meg. Azonban annak tekintetében már megoszlott a közvélekedés, hogy a nagyböjtre eső vasárnapokon az absztinencia

miképpen? Kath. Néplap 1849. márc. 22. 84.

⁶ *Kisbán E.*: „Húsevőnap” – „tésztavőnap” i. m. 82.; *Szeredy J.*: Egyházjog II. i. m. 1225.

⁷ *Egyházfy*: Az egyházi böjtről i. m. 86-87.; *Fogarasi M.*: Kell-e böjtlőnünk i. m. 84.; A vízi szárnyasok fogyasztásának engedélyezése valószínűleg azon középkori „természettudományos” magyarázattal is kapcsolatban volt, miszerint egyes vízimadarak nem tojásból kelnek ki, hanem a messzi északi tengereken fán teremnek, mint a gyümölcsök. *Horváth István*: Böjti napok és szokások. Pécsi Panoráma 3. (2006) 3. sz. 32-33.

⁸ *Egyházfy*: Az egyházi böjtről i. m. 86-87.; *Fogarasi M.*: Kell-e böjtlőnünk i. m. 83-84.; *Szeredy J.*: Egyházjog i. m. II. 1223.; *Mihályfi Á.*: Nyilvános istentisztelet i. m. 137.

érvényben van-e, vagyis szabad-e húst és zsírosat fogyasztani, bár valójában az egyházi törvények ekkor még előírták, hogy a nagyböjti hústilalmat nem szabad megszakítani.⁹

A nagyobb ünnepek vigíliái is szigorú böjti napoknak számítottak, vagyis csak egyszer lehetett enni, és tilos volt a zsír és hús fogyasztása. A 17. században még több mint harminc ünnep vigíliáján kellett böjtölni, de Mária Terézia királynő kérésére XIV. Benedek pápa 1754-ben engedélyezte, hogy a 35 parancsolt ünnepből 18-on misehallgatás után a hívők szolgái munkát végezhessenek. De mivel ez a szabályozás nem vált be, mert sok esetben a misehallgatás elhanyagolására vezetett, ezért a királynő újabb kérésére 1771-ben XIV. Kelemen pápa végképp eltörölte ezeket. Így a 19. század első felében 17 parancsolt ünnep létezett a magyar egyházban a helyi védőszentek ünnepei mellett.¹⁰ Egyes korabeli források szerint ezek mindegyikéhez kapcsolódott vigíliás böjt – a csak hazánkban kötelező ünnepnek számító Szent István király ünnepe kivételével –, míg más források

⁹ *Egyházfy*: Az egyházi böjtről i. m. 78-80.; *Szaniszló József*: A ker. kath. anyaszentegyház egyházi szertartásai II. Septuagesima-vasárnaptól fekete vagyis Passio-vasárnapig. Religio és Nevelés 1846/1. 74.; *Fogarasi M.*: Kell-e böjtölnünk i. m. 84.; *Szaniszló József*: A romai katolika anyaszentegyház ünnepeinek szertartásai. Szombathely, 1847. 17., 31-32.; *Lonovics József*: Népszerű egyház archeológia I. Bécs, 1857. 34.; *Szeregy J.*: Egyházjog i. m. II. 1223.; *Mihályfi Á.*: Nyilvános istentisztelet i. m. 136.; *Kisbán E.*: „Húsevőnap” – „tésztaevőnap” i. m. 77-78.

¹⁰ Ezek a következők voltak: húsvét vasárnap és hétfő, pünkösöd vasárnap és hétfő, karácsony, újév vagyis Jézus körülmételése ünnepe, vízkereszt, áldozócsütörtök, úrnapja, Gyertyaszentelő Boldogasszony, Gyümölcsoltó Boldogasszony, Nagyboldogasszony, Kisboldogasszony, szeplőtelen fogantatás, Szent Péter és Pál, mindenszentek, Szent István első vértanú, továbbá Szent István király ünnepe, amely nemcsak egyházi, hanem 1771 óta állami ünnepnek is számított. Igaz, a szakirodalomban helyenként kisebb eltérést tapasztalhatunk az ünnepek számát és felsorolását illetően, de ez egyrészt a kétnapos ünnepeknek tulajdonítható, másrészt egyes esetekben nyilván csak elírás, például Hermann Egyed és az ő adatait átvevő Szántó Konrád kifejejtette húsvétot és pünkösödöt a felsorolásból. *Egyházfy*: Az egyházi böjtről i. m. 79-80.; *Mihályfi*: Nyilvános istentisztelet i. m. 104-105.; *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Nagy-várad, 1915. 365.; *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. 334.; *Szántó Konrád*: A katolikus egyház története. Bp., 1985. II. 306-307.; *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1996. 371.

szerint csupán hat ünnephez.¹¹ Ha esetleg egy ünnep vigíliája vasárnapra esett, akkor előtte szombaton kellett a böjtöt megtartani.¹²

Az advent szintén böjtös időszaknak számított évszázadok óta. Ekkor szerdán¹³ és pénteken szigorú böjtöt kellett tartani, melyet XIV. Kelemen pápa rendelt el 1771-ben a fentebb említett eltörölt ünnepek vigíliás böjtjei helyett. A korabeli források azonban eltérnek azt illetően, hogy az adventi szombatokon csak a lentebb bemutatandó szokásos szombati absztinencia, vagy pedig szigorú böjt, vagyis jejunium volt-e érvényben.¹⁴

A kántorböjtök negyedévente megtartott böjti napok voltak, melyekben a kijelölt hetek szerdai, pénteki és szombati napjain szigorú böjtöt kellett tartani.¹⁵ Ezek kialakulása még az ókeresztény idő-

¹¹ „Egyházi” úgy értelmezte a pápai rendeletet, hogy mindegyik kötelező ünnep előtt böjtölni kell, míg Lonovics, Szeredy és Mihályfi szerint a pápa csak húsvét, karácsony, pünkösd, Péter-Pál, Nagyboldogasszony és minden-szentek vigíliáján rendelt el böjtöt. Lonovics és Szeredy a felsorolásában húsvétot nem említi, de nyilván azért, mert húsvét előestéje, nagyszombat még a nagyböjti időszak része volt, ami magától értetődően böjti napnak számított. *Egyházy*: Az egyházi böjtről i. m. 80.; *Lonovics J.*: Népszerű egyházi archaeologia i. m. I. 33.; *Szeredy J.*: Egyházjog i. m. II. 1223.; *Mihályfi Á.*: Nyilvános istentisztelet i. m. 94.

¹² *Fogarasi M.*: Kell-e böjtölnünk i. m. 84.; *Lonovics J.*: Népszerű egyházi archaeologia i. m. I. 34.; *Szeredy J.*: Egyházjog i. m. II. 1223.

¹³ A szerda azért számított eredetileg böjti napnak, mert a hagyomány szerint ekkor árulta el Júdás Jézust. *Szeredy J.*: Egyházjog i. m. II. 1221-1222.

¹⁴ A források többsége csak a szerdát és pénteket említi szigorú böjti napként, s ennek helytállóságára utal, hogy a királyi rendeletekben is csak erről a két napról volt szó: *Extractus benignarum normalium resolutionum in publico-ecclesiasticis ad annum usque 1844 inclusive editarum, ordine materia-rum digestus*. Egyházi köz-ügyekben 1844-ig kibocsátott kegyelmes királyi rendelmények, kivonatban előadva (A negyedik legújabb latin kiadás után). Nagyszombat, 1846. 245.; *Szaniszló József*: Advent. Religio és Nevelés 1841/2. 379.; *Szaniszló J.*: A ker. kath. anyaszentegyház egyházi szertartásai II. i. m. 74.; *Lonovics J.*: Népszerű egyházi archaeologia i. m. I. 33.; *Kazaly I.*: A katolikus egyházjogtan i. m. 548.; *Szeredy J.*: Egyházjog i. m. II. 1222.; *Mihályfi Á.*: Nyilvános istentisztelet i. m. 94., 105.; *Karácsonyi J.*: Magyarország egyháztörténete i. m. 366.; Csupán a vigíliás böjtöt is a legszigorúbban értelmező „Egyházi” említi, továbbá a szombati napot, így feltehetően ő inkább saját óhajtását, mint a pontos szabályozást fejezte ki cikkében: *Egyházy*: Az egyházi böjtről i. m. 80.; Szántó Konrád mindezzel szemben az adventi szerdákat és szombatokat említi a péntek nélkül, nyilván ez utóbbit magától értetődően böjti napnak véve: *Szántó K.*: A katolikus egyház története i. m. II. 240.

¹⁵ VII. Gergely pápa 1078-as szabályozása szerint tavasszal nagyböjt első hetében, nyáron a pünkösd utáni héten, ősszel a Szent Kereszt fölmagasztalá-

szakba nyúlt vissza, I. Callixtus pápa rendelte el a 3. században az első három böjti hetet, majd Nagy Szent Leó pápa kiegészítette azt a negyedikkel az 5. században. Ezek fő célja ugyanúgy a bűnbánat és a hálaadás volt, mint a többi böjté, és létjogosultságát a korabeli egyházi írók Szent Leó pápa alapján azzal indokolták, hogy az év egyik része se legyen böjt nélkül.¹⁶

Ezen kiemelt időszakok és napok szigorú böjti (jejunium) korlátozása mellett egész évben a húsos és zsíros ételek fogyasztását tiltó absztinenciális napnak számított minden péntek és szombat Jézus halála és sírban fekvése emlékére,¹⁷ de a szombati absztinenciát emellett sokan Szűz Mária tiszteletére is szentelték.¹⁸

A böjtszegés jelensége és okai a 19. század első felében

Ezen gyakori mennyiségi és minőségi korlátozások értelemszerűen igencsak próbára tették a hívek önuralmát, s nyilván mindig is előfordultak böjtszegő egyének, még a katolikus vallásosság virágkorában, a 18. század derekán is.¹⁹ Azonban a források tanúsága szerint a 19. század első felében ennek gyakorisága ugrásszerűen megnőtt: „rossz szokás (...), amely ebben a mi korunkban oly széles körben elterjedt, hogy tudniillik megszegik a hústól való megtartóztatásnak és a böjtnak az egyház által üdvösen hozott törvényeit...”.²⁰

A 19. század első harmadában a böjt figyelmen kívül hagyása elsősorban az iskolázottabb és előkelőbb rétegekben, a nemesség és az értelmiség soraiban volt jellemző. Ők a felvilágosodás eszmeiségével áthatva többségében már egyáltalán nem tartották a böjtöt, mivel úgy vélték, hogy ez csupán egy elavult régi hagyomány, amelyet a „modern” 19. század már rég meghaladott. Sok forrás panaszkodik rá,

sa (szept. 14.), télen pedig Szent Luca (dec. 13.) ünnepét követő héten volt a kántorböjt, melyet II. Orbán pápa is megerősített 1095-ben. *Mihályfi Á.*: Nyilvános istentisztelet i. m. 88-89.; *Szeredy J.*: Egyházjog i. m. II. 1223.

¹⁶ *Szeredy J.*: Egyházjog i. m. II. 1222.; *Egyházfy*: Az egyházi böjtről i. m. 78-80.

¹⁷ A böjtről. Társas beszélgetés. Egyházi Tár 1833/4. 83.; *Egyházfy*: Az egyházi böjtről i. m. 79.; *Fogarasi M.*: Kell-e böjtlőnünk i. m. 84.; *Szeredy J.*: Egyházjog i. m. II. 1224.

¹⁸ A kalocsai érsekmegyei folyó évi aug. 30-, 31-és sept. 1-sején tartott köztanákoszmány eredményének fővonásai. *Religio és Nevelés* 1848/2. 343.

¹⁹ Pl. *Egyházfy*: Az egyházi böjtről i. m. 87.

²⁰ *Fejérdy András*: Az 1822. évi magyar nemzeti zsinat története. Bp., 2018. 515. Hasonlóképpen arról is panaszkodnak a korabeli források, hogy egyes helyeken a nagyböjti tiltott időben multságokat tartottak: *Sörös I.*: Vallási egyletek. *Religio és Nevelés* 1845/1. 1-4.; Egyházi Tudósítások. *Religio és Nevelés* 1846/1. 214-215.; *Bende József*: Csantavér, martiusban (szerkesztői megjegyzés). *Religio és Nevelés* 1847/1. 212-213.

hogy a böjtöt sokan már „különködésnek” tekintették, sőt, egyesek egyenesen gúny tárgyává tették, és sok szíve mélyén még vallásos, de gyenge jellemű személy már azért nem tartotta a böjtöt, mert félt, hogy maradisága miatt kinevetik.²¹ Természetesen voltak kivételek, de ezek „egyházi törvényhez való hűsége ritkán hat házi körükön túl; az egészre tehát csekély befolyású.”²² Sőt, már a papok is tartottak ettől, így például böjti napokon tanácsosnak tartották nem menni vendégségbe, mert „akadályá vagy gúnnyá tesszük magunkat”.²³

Hasonlóképpen sok panasz szól róla, hogy a városokban szintén kevésbé vették komolyan a böjti előírásokat,²⁴ például az Egri Főegyházmegyében a Szolnok-hevesi kerület papsága szerint a böjt megszegésére az egész egyházmegyének éppen az érseki székhely, Eger városa mutatott rossz példát.²⁵ Igaz, hogy sok forrás szerint a városokban általában lazább valláserkölcsei viszonyok uralkodtak, mint falun,²⁶ de emellett kimondottan a böjt megszegésében több

²¹ *Villányi Győző*: A magyar papság valláserkölcsei reformjavaslati a pozsonyi nemzeti zsinaton. Győr. 1938. 27.; *Lukácsi Zoltán*: Szószék és világosság. A magyar katolikus prédikáció a felvilágosodás korában. PhD-értekezés, Budapest, 2010. 132., 150., 159., 165.; A böjtről. Társas beszélgetés i. m. 78-81.; Egyházi élet. Religio és Nevelés 1847/2. 1-3., 17-20.; *Zalka János*: Hamvazó szerdán. Kath. Néplap 1849. febr. 17. 32.; *Egyházfy*: Az egyházi böjtről i. m. 78-80., 86-88., 95-96.; *Somogyi K.*: Böjtről i. m. 177-182., 201-206., 214-219.; *Reperger P.*: A böjt i. m. 169-171.; *Schreiber László*: A böjt kérdése. Religio és Nevelés 1849/1. 297-299.; *Bakó Balázs*: A Szombathelyi egyházmegye zsinatai. Bp., 2017. 94-95., 97.; *Hermann Egyed*: Kurbély György veszprémi püspök (1755-1821). Veszprém, 1947. 146-149., 153.; Egri Főegyházmegyei Levéltár Archivum Novum, Synodus 3129 (továbbiakban: EFL AN 3129) Az egri kerület 1848. május 23-i és július 11-i, a jászberényi kerület július 15-i, a felső-patai kerület július 17-i, a miskolci kerület július 18-i gyűléseinek jegyzőkönyvei.

²² A böjtről. Társas beszélgetés i. m. 79-80.

²³ A böjtről. Társas beszélgetés i. m. 81.

²⁴ *Villányi Gy.*: A magyar papság i. m. 27.; A böjtről. Társas beszélgetés i. m. 78-79.; *Lonovics J.*: Népszerű egyházi archaeologia i. m. I. 107.; *Gárdonyi Máté*: Egyházmegyei zsinatok és tanácskozások Veszprémben. Bp., 2016. 69.; *Schreiber L.*: A böjt kérdése i. m. 307. De azért a városokban sem volt teljesen általánosnak tekinthető a vallási buzgalom csökkenése, például éppen Pest-Budáról és Győrből hallunk nagy népszerűségnek örvendő nagyböjti ájtatosságokról: *Bertha*: Böjti ájtatosság. Religio és Nevelés 1845/1. 136.; Buda, martius 12-kén. Religio és Nevelés 1849/1. 197.; Hazai tudósítások. Pest, ápril hó 6-án. Kath. Néplap 1849. ápr. 12. 110.

²⁵ EFL AN 3129 A szolnok-hevesi kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve.

²⁶ *Fejérdy A.*: Az 1822. évi i. m. 149., 494.; *Lukácsi Z.*: Szószék és világosság.

helyen az is közrejátszott, hogy a főleg német nemzetiségű polgárság azért nem tartotta a szombati absztinenciát, mert ez a német területeken, ahonnan származtak, nem volt szokásban.²⁷

Az idegen országokból érkező, sokszor hitközönyös vándor iparoslegények is élen jártak a böjt megszegésében.²⁸ A minden erkölcsi és vallási vétségben erősen kárhóztatott katonákat²⁹ valószínűleg csak azért nem említik a források a böjtszegők között, mert ők másoktól kapták az ételmet, így nem sok beleszólásuk volt annak fajtájába, vagyis az esetleges böjtszegés elsősorban nem az ő vétkük volt.

A társadalom legnagyobb részét kitevő falusi nép böjttartásáról azonban ellentmondásosan nyilatkoznak a források. Az 1821-es esperes kerületi és egyházmegyei tanácskozásokon és az 1822-es nemzeti zsinaton a böjtszegést még elsősorban a fent említett társadalmi osztályok körében említik, s a nép esetében még inkább csak a romlás kezdeteit konstatálják.³⁰ Az 1830-40-es években azonban már sok

166.; *Galán-Fazekas Ibolya*: Püspöki jelentések a bécsi udvarhoz 1804 és 1835 között (Fischer István egri érsek jelentésének közlésével). *Egyháztörténeti Szemle* 19 (2018) 3. sz. 60.; *Lénár Andor*: A Váci egyházmegye zsinatai és papi tanácskozásai a 19-20. században. Bp., 2017. 129-130.; *Hermann E.*: Kurbély György i. m. 147.

²⁷ *Hermann E.*: Kurbély György i. m. 143., 146.

²⁸ Bakó Balázs a forrásban említett bevándorlókat izraelita kereskedőként értelmezi, de véleményem szerint a szöveg inkább a vándorló mesterlegényekre vonatkozik. *Bakó B.*: A Szombathelyi egyházmegye i. m. 21., 99. Ezt támasztja alá, hogy Pápán is a külföldet megjárt mesterek és kereskedők nem tartották a szombati absztinenciát a külföldi (nyilván német) szokás szerint. *Hermann E.*: Kurbély György i. m. 146.

²⁹ *Bakó B.*: A Szombathelyi egyházmegye i. m. 95., 97.; *Hermann E.*: Kurbély György i. m. 147., 148., 152.; *Lénár A.*: A Váci egyházmegye zsinatai i. m. 129.

³⁰ *Fejérdy A.*: Az 1822. évi i. m. 493., 515.; *Lénár A.*: A Váci egyházmegye zsinatai i. m. 119., 128., 130.; *Hermann E.*: Kurbély György i. m. 147., 148., 153.; *Villányi Gy.*: A magyar papság i. m. 27.; A csanádi egyházmegyei zsinaton nem említik a böjtöt (*Zakar Péter*: Zsinatok a Csanádi egyházmegyében a 19-20. században. Bp., 2016. 106-130.); Igaz, a szombathelyi egyházmegyei tanácskozás a valláserkölcsi romlás kapcsán két ízben is az emberek „nagyobb részéről” beszél, de a forrást részletesen elemezve, mely szinte sorra veszi az egyes rétegek bűneit, kitűnik, hogy a parasztságot – a többihez képest – alig ostorozzák és elsősorban a magasabb státuszúakkal foglalkoznak (*Bakó B.*: A Szombathelyi egyházmegye i. m. 91-92., 96.). Jól jellemzi a tanácskozások nézőpontját Hermann Egyed: „Mivel a papságnak csak az elharapódzott bajok okairól és kiküszöböléséről kellett nyilatkoznia, a festett kép természetszerűen, bár nem rosszszeműen egyoldalú, de mégis igen sötét lett: kimaradtak belőle azok a világos színek, amelyek a hívek buzgóságát mutatták volna.” *Hermann*

forrás arról beszél, hogy elsősorban a vezető rétegek rossz példája, és az egyéb, lentebb bemutatandó okok hatására már a parasztság soraiban is egyre jobban terjedőben van az egyházi előírások, köztük a böjt figyelmen kívül hagyása.³¹ „Alig találni már főbb rendű házat, hol a vasárnap és péntek között különbség tétetnék; a városokban a szombat már nem is tartatik. Falukban még megvan az egyházi szabályok iránt a tisztelet, de itt is ingatják már a rossz példák az egyszerű népet; ez is kezd már magán tágitani.” – kesereg az Egyházi Tár írója.³² Hasonlóképpen az egri 1848-as egyházmegyei tanácskozás határozatában is azt olvashatjuk, hogy „az alsóbb, és jelenleg legvallásosabb néposztályban is mindinkább gyérül azok száma, kik azt kellő szigorral megtartaná.”³³ Igaz, a lelkipásztorok szerint ez még sok hívőnek lelkiismeretfurdalást okozott, amely azonban a szabály ismételt áthágásával általában folyamatosan csökkent és idővel meg is szűnt.³⁴ Ezzel szemben több korabeli újságcikk némileg idealizálva szembeállítja az előkelők és városiak „romlottságát” a falusi nép jámborságával, s egyértelműen arról beszél, hogy a parasztság még

E.: Kurbély György i. m. 146.

³¹ *Sörös I.*: Vallási egyletek i. m. 2.; A böjtről. Társas beszélgetés i. m. 78-79.; *Scitovszky János*: Nagy böjti egyházi beszédek. Mondattak Rosnyón Scitovszky János megyés püspök által. Rosnyó, 1837. 12.; EFL AN 3129 Az egri kerület 1848. május 23-i és július 11-i, a jászberényi kerület július 15-i, a felső-patai kerület július 17-i tanácskozásának jegyzőkönyvei; *Tamási Zsolt*: Az 1848-as erdélyi római katolikus egyházmegyei zsinat. Budapest, 2013. 98.; Szathmár-egyházmegyei tanácskozmány jegyző-könyvének kivonata. Religio 1849/1. 165.; *Gárdonyi M.*: Egyházmegyei zsinatok Veszprémben i. m. 69.; *Kelemen Dávid*: Az 1848-as római katolikus nemzeti zsinat győri egyházmegyei előkészítése. Egyháztörténeti Szemle 16. (2015) 2. sz. 36-37.; Igaz, nyilván Hermann Egyed az 1821-es veszprém egyházmegyei tanácskozások kapcsán ismertetett megállapítása jellemzőnek tekinthető az 1848-as papi gyűlésekre is, azonban ezekben már mégis sokkal erőteljesebben jelenik meg a böjt elhanyagolása.

³² A böjtről. Társas beszélgetés i. m. 78-79.

³³ EFL AN Publico-ecclesiastica 1848/1032. Az 1848-ik évi Augustus 2-ik és következő napjain, Főtisztelendő Lévay Sándor egri főegyházi nagyrépost s kanonok, kir. Táblai Praelatus, és az érseki szék üres létében főkáptalani Helyettes elnöklete alatt Egerben tartatott egyházmegyei köztanácskozásnak jegyzőkönyve 12.

³⁴ A böjtről. Társas beszélgetés i. m. 81.; EFL AN 3129 A jászberényi kerület 1848. július 15-i, a felső-patai kerület július 17-i, az egri kerület július 11-i tanácskozásának jegyzőkönyvei; EFL AN Publico-ecclesiastica 1848/1032. Az 1848-ik évi Augustus 2-ik ... köztanácskozásnak jegyzőkönyve 12.; Szathmár-egyházmegyei tanácskozmány jegyző-könyvének kivonata. Religio és Nevelés 1849/1. 165.

tartja a bűjtöt³⁵ – „a szegény nép (...) legtöbbszörre most is zúgolódás nélkül bűjtől”³⁶ –, sőt, egyesek még az előírtnál is sokkal szigorúbban.³⁷ A források ellentmondásossága arra utal, hogy területenként igen jelentős eltérések lehettek az egyházi szabályok megítélésében, s ezen belül a bűjt megtartásában, hisz minden forrás szerzője nyilván elsősorban az általa ismert vidék viszonyaiból indult ki. A különbségek valószínűleg elsősorban abból adódtak, hogy színekatolikus vagy vegyes vallású, illetve polgárosodottabb vagy archaikusabb kultúrájú területről volt-e szó. Például 1821-ben a valláserkölcsei romlás kapcsán a nyugat-magyarországi területeken az emberek „nagyobb részéről” beszéltek,³⁸ míg a váci papság feltehetően az archaikus Palócföldet véve alapul „a vallásos intézmények iránt még elkötelezett” népről szólt,³⁹ s a Rozsnyói Egyházmegye 1848-as tanácskozásának határozataiból is úgy tűnik, hogy az ottani katolikus palóc és barkó nép még nagyon ragaszkodott az egyházi előírásokhoz.⁴⁰

A terjedő bűjtözés elsődleges okát kétségkívül a felvilágosodás eszmeiségének terjedésében kell látnunk⁴¹ – elsősorban az előkelőbb

³⁵ Sz. J. n.-m. p.: Nyílt levelezés. Religio és Nevelés 1849/1. 37-38.; *Fogarasi Mihály*: A negyvennapos bűjt előtti vasárnapok. Kath. Néplap 1849. febr. 15. 17-19.; *Fogarasi M.*: Kell-e bűjtölnünk i. m. 68.; *Schreiber L.*: A bűjt kérdése i. m. 307.; Vö. *Hermann E.*: Kurbély György i. m. 148.

³⁶ Sz. J. n.-m. p.: Nyílt levelezés. Religio és Nevelés 1849/1. 37-38.

³⁷ Például Lonovics József nagy szeretettel és elismeréssel emlékezik vissza a Borsod vármegyei Sajóvárkony községre, ahol az 1820-as években szolgált néhány évig. Itt sokan a nagyhét utolsó három napján csak vizet vettek magukhoz. *Lonovics J.*: Népszerű egyházi archaeologia i. m. I. 107.; Hasonló magatartást említ Fogarasy Mihály is a Katholikus Néplap hasábjain: „Van sok buzgó és istenfélő lélek, kik magoknak a bűjtölésben sanyarúbb rendet szabnak, a meghatározott bűjti napokon fölül magános ájtatosságból több más napokon is bűjtöt tartanak.” *Fogarasi Mihály*: Kell-e bűjtölnünk i. m. 83.

³⁸ *Bakó B.*: A Szombathelyi egyházmegye i. m. 91., 96.

³⁹ *Lénár A.*: A Váci egyházmegye zsinatai i. m. 119.

⁴⁰ Rozsnyói gyűlés Megyei tanácskozmány. Religio és Nevelés 1848/2. 293-294.: „melly tárgyban [a bűjti szabályok enyhítésében] egész óvatossággal kellene eljárni: nehogy a hívek a fölmentvény által religiojokat megtámadtani gondolják.”

⁴¹ A 19. század első felében a felvilágosodás hatására a katolikus vallási buzgalom csökkenését lásd: *Katus László*: A magyar katolicizmus a XVIII–XIX. században. In: *A Katolikus Egyház Magyarországon*. Szerk. Somorjai Ádám – Zombori István. Bp., 1991. 65–67.; *Kósa László*: A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század közepén. In: *Kósa László*: Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok. Bp., 2011. 155–184.; *Hermann E.*: A katolikus egyház története Magyarországon i. m. 387.; *Karácsonyi J.*: Magyarországon

és műveltebb rétegek körében⁴² –, ahogy arra a korabeli papság is számtalanszor rámutatott. Ez sokakban a vallási buzgóság csökkenését, valamint az Egyház tekintélyének kétségbevonását, sőt, a vallási szabályok és szokások kigúnyolását eredményezte a böjt esetében is. Hiszen a műveltebb emberek előtt a böjtölés, különösen az egyes ételfajták közötti, valóban nem túl logikus megkülönböztetések – mint például a vízi szárnyasok fogyasztásának engedélyezése absztinens napokon –, vagy éppen a hét napjai közötti különbségtétel valóban elég értelmetlen, az észszerűséggel ellenkező szabálynak tűnhettek, aminek sokan hangot is adtak.⁴³ Ezt fokozta, hogy a felvilágosodás szellemiségével áthatott vezető személyiségek – arisztokraták, nemesek, előljárók, uradalmi tisztek – ilyen hozzáállása a nép előtt is rossz példával szolgált, és sokak körében követésre talált.⁴⁴

egyháztörténete i. m. 279.; Szántó K.: A katolikus egyház története i. m. II. 241., 324.; Tüskés Gábor – Knapp Éva: Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Bp., 2001. 349–350., 380. Hasonló tendenciák figyelhetők meg a protestáns felekezetek esetében is: Szigeti Jenő: A protestáns népi vallásosság XIX. századi válsága. In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében 6/1. Veszprém, 2004. 178.

⁴² A nemesség esetében, amely körében a 19. század első felében különösen elharapóztak a különféle vétkek és kihágások, közöttük a vallási szabályok megszegése is, más okok is közrejátszhattak. Ezeket Kósa László egyrészt a nemesek túlzott büszkeségében látja, amely alapján úgy vélték, hogy nekik többet szabad, mint a társadalom más tagjainak, s ebben ne korlátozza őket senki (még a pap sem); másrészt a romló anyagi helyzetükben, harmadrészt pedig a hagyományos feudális társadalmi rend hanyatlásában. Ezek a nemesség körében különösen elterjedt böjtszegés esetében is indokként merülhetnek föl a lentebb bemutatandó egyéb okok mellett. Kósa László: Kihágások, vétkek, büntetések a 19. század kisenemesi világában. In: Szamadó. Szerk.: Hála József – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós. Bp., 2001. 359–373.; Paládi-Kovács Attila: Régi hatóságok harca a káromkodás ellen. In: Parasztkultúra, populáris kultúra és központi irányítás. Szerk: Kisbán Eszter. Bp., 1994. 180.

⁴³ Scitovszky J.: Nagy böjti egyházi beszédek i. m. 16.; Villányi Gy.: A magyar papság i. m. 27.; Fejérdy A.: Az 1822-ik évi i. m. 140–141., 515; Lukácsi L.: Szószék és világosság i. m. 132., 150., 159., 165.; EFL AN 3129 A jászberényi kerület 1848. július 15-i, az egri kerület május 23-i, a nagykállói kerület június 7-i, a polgári kerület július 18-i gyűlésének jegyzőkönyvei; A böjtről. Társas beszélgetés i. m. 78–93.; Egyházfű: Az egyházi böjtről i. m.; Somogyi K.: Böjtről i. m. 177.; Reperger P.: A böjt i. m. 169–171.; Schreiber L.: A böjt kérdése i. m. 297–299.; Fogarasi M.: A negyvennapos böjt előtti i. m. 17–19.; Fogarasi M.: Kell-e böjtlőnünk i. m. 58–59.; Sörös I.: Vallási egyletek i. m. 2.; Egyházi élet. Religio és Nevelés 1847/2. 1–3., 17–20.; Bakó B.: A Szombathelyi egyházmegye i. m. 91–93.

⁴⁴ EFL AN 3129 A jászberényi kerület 1848. július 15-i, az egri kerület július 11-i gyűlésének jegyzőkönyvei; Vallási egyletek i. m. 2.; A böjtről. Társas

Sokan úgy látták, hogy a böjt elhanyagolásának oka valójában a vallási ismeretek hiányában gyökerezik – „e körülmény csak annak tulajdonítható, hogy a böjt lényege félreismertetik”⁴⁵ –, mivel iskolai hittanban nem mindenki részesült és aki igen, az sem mindig megfelelő színvonalon, a vasárnap délutáni templomi katekizist pedig sokan hanyagolták, különösen az előkelőbb körökből.⁴⁶ A papság további okként jelölte meg azt is, hogy a böjt kötelező megtartását előíró régi, középkori királyi törvények⁴⁷ már érvényüket veszítették,⁴⁸ és a hivatalnokok nemigen segítettek az egyházi törvények betartásában.⁴⁹ Az is nehezítette az absztinencia betartását, hogy a vajas-te-

beszélgetés i. m. 78-79.; *Hermann E.*: Kurbély György i. m. 149., 153.; *Bakó B.*: A Szombathelyi egyházmegye i. m. 94-95., 97.; *Lénár A.*: A Váci egyházmegye zsinatai i. m. 128.

⁴⁵ *Schreiber L.*: A böjt kérdése i. m. 297.

⁴⁶ *Hermann E.*: Kurbély György i. m. 148., 150., 153-154.; A böjtről. Társas beszélgetés i. m. 89.; *Schreiber L.*: A böjt kérdése i. m. 297.

⁴⁷ Szent István király elrendelte, hogy aki pénteki napon vagy kántorböjt idején húst eszik, egy egész hétig böjtöljön bezárva, Szent László pedig azt, hogy – nyilván az egyetemleges egyházi ünnepek vigíliái mellett – Szent Gellért püspök vértanúsága napján, illetve Szent István király, Szent Márton, Péter és Pál apostolok ünnepe előtt böjtöt tartsanak. A szövegben nem egyértelmű a meghatározás, de valószínűleg úgy kell érteni, hogy István király ünnepe vigíliáján és Gellért püspök vértanúsága napján (szept. 24., bár a 20. századi kutatások alapján augusztus 29-én gyilkolták meg. *Szegfű László*: „Gellért püspök halála”. *Acta Historica* 66. (1979) 1. sz. 19-28.) kellett böjtöt tartani, illetve a Szent Márton és Péter-Pál ünnepe előtti három napon. Emellett arról is rendelkezett, hogy azok az itt élő olaszok, akik nem akarják elfogadni azt a magyarországi szokást, hogy a nagyböjt hétfőn kezdődik, vagyis a Hamvazószerda előtti két napon már nem szabad húst enni, távozzanak el az országból. Ezek közül a 19. században nyilván elsősorban István törvényeire gondoltak, mivel László rendelkezéseit a későbbi egyházi előírások már felülírták. Szent István Király Dekrétumainak Második Könyve 9. és 10. fejezet <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=03800009.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei>; <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=03800010.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei>; Szent László Király Dekrétumainak Első Könyve 37. Fejezet az ünnepi szent böjtök megtartásáról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=07700037.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei>; Szent László Király Dekrétumainak Első Könyve 31. Fejezet a hushagyatról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=07700031.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei> (Letöltés: 2022. febr. 8.).

⁴⁸ *Bakó B.*: A Szombathelyi egyházmegye i. m. 97.; A böjtről. Társas beszélgetés i. m. 79-80.

⁴⁹ *Hermann E.*: Kurbély György i. m. 148., 149., 150.; *Bakó B.*: A Szombathelyi egyházmegye i. m. 97.; *Lénár A.*: A Váci egyházmegye zsinatai i. m. 132-133.

jes böjti ételek drágábbak voltak, mint a zsíros ételek⁵⁰ – elsősorban a „népélemezési cikknek” számító szalonna⁵¹ –, viszont a társadalom többsége által végzett fizikai munkához elengedhetetlen volt a megfelelő tápanyagbevitel, igaz, a nehéz fizikai munkát végzők általában fel voltak mentve a böjt alól.⁵² Külön problémaként jelentkezett, hogy sok kocsmában és vendéglőben absztinenciális napon nem lehetett böjtös ételt kapni,⁵³ holott erre királyi rendeletek is kötelezték a vendéglősöket.⁵⁴ Hasonlóképpen azt sem garantálta semmi, hogy a más vallású munkaadók a katolikus cselédeknek az általában drágább böjtös ételt adják a tiltott napokon, holott ezt szintén előírták a királyi rendeletek.⁵⁵ Feltehetően a vegyes vallású területeken a protestánsok példája is sokat rontott a böjti fegyelmen,⁵⁶ például az 1840-es évek végén a vegyes vallású Szabolcsban a papság véleménye szerint

⁵⁰ *Tamási Zs.*: Az 1848-as erdélyi római katolikus i. m. 99., 100.; *Lonovics J.*: Népszerű egyházi archaeologia i. m. I. 107.; *Scitovszky J.*: Nagy böjti egyházi beszédek i. m. 12.; *Kelemen D.*: Az 1848-as római katolikus i. m. 36-37.; A tejtermékek magasabb árát mutatják a korabeli árszabások is, hiszen ekkor még ritkaság számba mentek hazánkban a bőven tejelő nyugati tehénfajták. Például 1827-ben Borsod vármegyében a szalonna fontja 15-18 krajcár volt – attól függően, hogy szikkadt vagy friss volt-e –, míg az írós vaj fontja 30, a tehéntejből készült vaj fontja pedig 36 krajcár volt. MNL B-A-Z Megyei Levéltár IV.-501/e 3611/1827. Ezúton köszönöm Horváth István egri levéltárosnak, hogy felhívta figyelmemet a forrásra és rendelkezésemre bocsátotta azt.

⁵¹ A szalonna engedélyezése böjti időszakban még száz évvel később is aktuális kérdésnek számított: „Gyóntatószékben ugyanis gyakran halljuk a panaszt, hogy nagyon nehéz a szalonnától való megtartóztatás, amikor a család nehéz munkát végző tagja felmentés birtokában előttük fogyasztja azt el. Legtöbbször ők is csatlakoznak és megszegik a böjti parancsot. Azt javasolja tehát a kerület, hogy tekintettel arra a körülményre, hogy a magyar embernek főeledele a szalonna és kenyér, továbbá tekintettel arra, hogy a nehéz munkát végzők úgyszólván fel vannak mentve a böjt alól, a szalonna vétessék ki a böjti eledelek közül, amint az már sok környező külföldi országban úgy is van.” – kérte az alsó-jászsági kerület papsága az 1942-es egri egyházmegyei zsinatra készülődve. *Tengely Adrienn*: Az 1931. és 1942. évi egri egyházmegyei zsinatok. Bp., 2016. 303-304.

⁵² *Lonovics J.*: Népszerű egyházi archaeologia i. m. I. 109.

⁵³ *Villányi Gy.*: A magyar papság i. m. 27.; *Fejérdy A.*: Az 1822-ik évi i. m. 515-516.

⁵⁴ *Extractus* i.m. 244-245.

⁵⁵ *Fejérdy A.*: Az 1822-ik évi i. m. 513.

⁵⁶ Különösen az 1821-es szombathelyi egyházmegyei tanácskozáson kárhoztatták erősen a protestánsok negatív hatását a katolikus vallásosság csökkenésére. *Bakó B.*: A Szombathelyi egyházmegye i. m. 91-92., 97.

sokféle már egyáltalán nem tartották meg a böjti napokat.⁵⁷ Hasonlóképpen „demoralizáló” hatású volt, hogy a szomszédos Ausztriában és Csehországban a szombat nem számított absztinenciális napnak, szabad volt húst és zsíros ételt fogyasztani, míg nálunk ezt tiltották az egyházi szabályok, s így joggal kérdezhették a magyar hívek, hogy ha ott szabad, itt miért nem.⁵⁸ Időnként megjelenik a kor elpuhultságára való hivatkozás is, mint a böjti fegyelem megszegésének oka.⁵⁹ Bár az egyházi források igen szűkszavúan nyilatkoznak róla, de bizony a papság egy része is sokallotta a böjti napokat, és nyílt titok volt, hogy voltak olyanok, akik meg is szegték az előírásokat, ami nyilván szintén nem tett jót a böjti fegyelem megítélésének.⁶⁰

A böjti fegyelem tekintélyének csökkenésében ezek mellett a felmentések gyakorisága is közrejátszott, melyet a korabeli egyházi író a „törvény sebének” nevez.⁶¹ Természetesen a böjti előírások nem vonatkoztak a gyermekekre és az öregekre,⁶² valamint a betegek és a várandós, illetve szoptató anyák is felmentést kaptak alóla, csakúgy, mint az utazók és a nehéz fizikai és szellemi munkát végzők.⁶³ Azon-

⁵⁷ EFL AN 3129 Szabolcsi főesperesi kerület 1848. június 13-i gyűlésének jegyzőkönyve.

⁵⁸ *Villányi Gy.*: A magyar papság i. m. 32.; *Fejérdy A.*: Az 1822-ik évi i. m. 136., 141., 493.; A böjtről. Társas beszélgetés i. m. 78-79.; EFL AN 3129 A szolnok-hevesi kerület 1848. július 18-i és a polgári kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve. Mint fentebb láttuk, ez az onnan áttelepült német nemzetiségű hívek esetében problémákat is okozott.

⁵⁹ *Lonovics J.*: Népszerű egyházi archaeologia i. m. I. 107.; *Tamási Zs.*: Az 1848-as erdélyi római katolikus i. m. 98.; A nagyváradai l. sz. egyházmegyei, 1848-dik évi augusztus 30- és 31-kén a püspöki lakban tartott zsinat jegyzőkönyve. Religio és Nevelés 1848/2. 398.; Szathmár-egyházmegyei tanácskozmány jegyzőkönyvének kivonata. Religio és Nevelés 1849/1. 165.

⁶⁰ EFL AN 3129 A kisvárdai kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve; A böjtről. Társas beszélgetés i. m. 82.; A papság egy részének ilyen hozzáállása a böjthöz a 19. századi anekdotáknak is kedvelt témája volt. *Tengely Adrienn*: Egyházi görbe tükör – avagy papok és híveik a 19. századi anekdotákban. In: Papok a 18-19. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása. Szerk.: Bárh Dániel. Bp., 2021. 602.

⁶¹ *Egyházfy*: Az egyházi böjtről i. m. 87.

⁶² Az absztinencia 7 éves kortól volt kötelező, a szigorú böjt pedig 21 évtől 60 éves korig. *Lonovics J.*: Népszerű egyházi archaeologia i. m. I. 109.; *Szeregy J.*: Egyházjog II. 1224.

⁶³ *Fogarasi M.*: Kell-e böjtlönnünk i. m. 82.; *Szaniszló J.*: A ker. kath. anyaszentegyház egyházi szertartásai II. i. m. 74.; *Lonovics J.*: Népszerű egyházi archaeologia i. m. I. 109.; *Szeregy J.*: Egyházjog i. m. II. 1224. Akik az absztinencia alól kaptak felmentést, azok számára XIV. Benedek pápa 1745-ben elrendelte, hogy napjában csak egyszer egyenek húst, és az esti collectiójuk

ban előfordult, hogy nem csak ezen csoportok, hanem mások is felmentést kaptak a böjti szabályok egy része alól, ugyanis a lelkipásztoroknak a megyéspüspökök nagyböjti pásztorlevele alapján jogában állt azoknak a híveknek, akik erre elegendő okot hoznak föl – például gyomorbetegséget, szegénységet, járványhelyzetet –, bizonyos engedményeket adni: általában fekete- vagy virágvasárnapig⁶⁴ megengedték a hús és a zsíros ételek fogyasztását szerda, péntek és szombat kivételével, de a mennyiségi korlátozások érvényben tartásával, s kiemelve, hogy az esti collectio böjtös étel legyen, s az absztinenciát jó cselekedetekkel és imádsággal kell „kiváltani”. Emellett feltehetően időnként kollektív enyhítéseket is kaphattak a hívek a főpásztoruktól az aktuális helyi viszonyoktól függően, például a rossz termésből adódó drágaság miatt.⁶⁵ Ezt a 19. század első felében különösen aktuálissá tette, hogy az indonéziai Tambora-vulkán 1815-ös kitörése és az ún. kisjégkorszak az 1830-40-es években bekövetkező utolsó nagy hulláma miatt ezekben az évtizedekben rendkívül szélsőséges volt az időjárás, és sok természeti csapás sújtotta az országot, melynek következtében gyakran igen szűkös volt a termés, ami nagy drágaságot, sőt éhínséget okozott több évben is.⁶⁶ Igaz, sokan az enyhítést a felmentés birtokában sem vették igénybe, míg mások épp ellenkezőleg, annál inkább kaptak rajta. Például 1821-ben a kaposvári esperesi kerület-

is legyen olyan szerény, mint a böjtölőknek. Fontosnak tartották továbbá szabályozni, hogy a húst böjti étellel ne keverjék. *Egyházfy*: Az egyházi böjtről i. m. 87.; De emellett más okokból is lehetett felmentést kapni, ami már nem volt ilyen egyértelmű: előfordult, hogy egyes előkelő személyek felmentést kaptak a böjti szabályok alól, például az 1810-es években Kurbély György veszprémi püspök arról számolt be, hogy vezető személyek a vele folytatott beszélgetés hatására ugyan felhagytak a böjt törvénytelen megszegésével, de úgy, hogy ezentúl dispensatiót kértek. *Knauz Nándor*: A magyar egyház régi szokásai V. A böjt. Magyar Sion 6. (1868) 194.; *Kisbán E.*: „Húsevőnap” – „tésztaevőnap” i. m. 78., 80.; *Hermann E.*: Kurbély György i. m. 146.

⁶⁴ A nagyböjt ötödik, illetve hatodik vasárnapja.

⁶⁵ *Szaniszló J.*: A ker. kath. anyaszentegyház egyházi szertartásai II. i. m. 74.; *Lonovics J.*: Népszerű egyházi archaeologia i. m. I. 107-109.; *Szeredy J.*: Egyházjog i. m. II. 1224.; *Kazaly I.*: A katolikus egyházjogtan i. m. 548.

⁶⁶ *Rácz Lajos*: Az 1830-as évek éghajlati-környezeti válsága Magyarországon. *Korall 9* (2008) 31. sz. 132-160.; *Horváth István*: Szélsőséges időjárási viszonyok és ezek hatása a mindennapi életre a 19. század első felében. Pók József sátaí és bélapátfalvi plébános időjárási feljegyzései 1812-1848. Eger, 2022. Megjelenés alatt; *Horváth István*: Az 1810-es évek szélsőséges időjárásának hatása a mindennapi életre Borsod vármegyében. *Történeti Földrajzi Közlemények*. Megjelenés alatt; *Horváth István*: Klímaválság és megoldási javaslatok Borsod vármegyében 1816-ban, a „nyár nélküli évben”. In: Somorjai Ádám Tiszteletkötet, 2022. Megjelenés alatt.

ből ezt olvashatjuk: „a püspök a nagybőjtben a szegény nép kedvéért némi könnyítést adott, a jámbor nép persze nem él vele, az urak azonban egyetlen böjti napot sem tartanak.”⁶⁷ Az egri kerület 1848-as tanácskozása szerint is „Voltak idők, midőn megyénkben a böjttől felmentvények kihirdetése botránkyó volt s jelenleg is az sok buzgók szemében, de voltak egyszersmind, kik már akkor azon kapva kapván badar beszédjök s könnyen ingerlő példájukkal a felnövekvő ifjúság, leginkább pedig a gyenge növendék szívében elhinték a böjtök iránti tiszteletlenség métélyeit.”⁶⁸ Mind az 1822-es, mind az 1848-as nemzeti zsinat kapcsán felmerültek arra vonatkozóan panaszok, hogy a gyakori böjti felmentések lazítják az erkölcsöket.⁶⁹ Például az Egri Főegyházmegyében Pyrker László János érseket hívei nehéz helyzete arra indította az 1820-as években, hogy sorozatosan felmentést adjon a nagybőjti tilalom alól.⁷⁰ Azonban az elkövetkező két évtized során ez minden évben újra és újra változatlan feltételek mellett érvényben maradt, annak ellenére, hogy a kétségtelenül továbbra is gyakran előforduló szűkösebb esztendők mellett egyes években bő termést takaríthattak be. Ennek következtében a böjt alóli felmentés egy megszokott, természetes dologgá vált, főként az időközben felnövekedett ifjúság számára, akik így már teljesen elszoktak az önmegtartóztatástól.⁷¹ Ez nagyon sokat rontott a böjti fegyelem megítélésén: „[A böjt] oly törvény, mely a tömérdek dispensatiók által csaknem divattalanná s megvetendővé vált. (...) Ha vesszük, hogy megyénkben már hús év óta általános dispensatio adatott a nagybőjtre: nem lehet egyebet gondolnunk, mint hogy ha a dispensatio évek illy hosszú során át *mindig* szükséges volt, úgy a nagybőjt megszűnt *korszerű* lenni, vagy a dispensatiók nem egyebek, mint a testiségnek legyezgetései.” (kiemelések az eredetiben – T. A.).⁷²

⁶⁷ Hermann E.: Kurbély György i. m. 148.

⁶⁸ EFL AN 3129 Az egri kerület 1848. május 23-i gyűlésének jegyzőkönyve.

⁶⁹ EFL AN 3129 Az egri kerület 1848. május 23-i és az alsó-hevesi kerület július 20-i gyűléseinek jegyzőkönyvei; *Jureczky János*: Kerületi gyűlés. Jabloncza, aug. 25. Religio és Nevelés 1848/2. 279-280.; A püspökök engedékenysége a böjti felmentést illetően valószínűleg személyenként és egyházmegyénként eltért. Erre utal, hogy egyes források szerint ez könnyen megszerezhető volt, míg mások szerint épp ellenkezőleg. *Villányi Gy.*: A magyar papság vallás-erkölcsei reformjavaslatai i. m. 32.; *Fejérdy A.*: Az 1822. évi i. m. 136., 141., 516.

⁷⁰ *Collectio pastoralium et circularium literarum vacante sede ab anno 1822 usque 1827. Agriae, 1830.* 129-136., 210-211., 230-235., 276-279., 299-300.

⁷¹ EFL AN 3129 Az egri kerület 1848. május 23-i, az apátfalvai kerület 1848. július 18-i, az alsó-hevesi kerület 1848. július 20-i gyűléseinek jegyzőkönyvei.

⁷² EFL AN 3129 Az alsó-hevesi kerület 1848. július 20-i gyűlésének jegyzőkönyve.

A böjtszegés ügye az 1822-es nemzeti zsinaton

A böjt megtartását Magyarországon már a kereszténység felvételétől kezdve királyi törvények írták elő – amelyekre előszeretettel hivatkoztak a reformkor egyházi sajtójában és a különféle egyházi gyűlések határozataiban is⁷³ –, azonban az elkövetkező évszázadokban ezek már érvényüket veszítették. Ugyan a 19. század első felében, amikor a Katolikus Egyház államegyházi státusszal bírt, az állam még támogatta a katolikus egyházi előírások betartatását – sőt, a vasárnap megszentelését és az ünnepek megtartását rendeletekkel is előírta⁷⁴ –, azonban a böjtszegők ellen tényleges büntetőjoggal már nem lépett fel: „A húseledelektől tartóztatást parancsoló törvénynek megszegőji sem idei büntetéssel ne illettessenek, sem az illy áthágások nyomozása ne rendeltessék, hanem egyedül lelki fegyverrel eszközöltessék ki a szentegyház törvényének sikeresítése.”⁷⁵ Igaz, hogy 1816-ban a vendéglősöket és a kocsmárosokat királyi rendeletben kötelezték, hogy böjti napon húsmentes ételeket is szolgáljanak fel vendégeiknek, s a vezető társadalmi osztályokhoz tartozókat is felszólították arra, hogy jó példával járjanak elől a böjt megtartásában,⁷⁶ de gyakori panasz volt, hogy ezt és a többi hasonló rendeletet nem igazán tartották be, és a helyi hatóságok sem vették komolyan ezek megszegését.⁷⁷

Az egyre inkább előforduló böjtszegéssel az 1822-es nemzeti zsinatot előkészítő esperesi kerületi gyűléseken és egyházmegyei tanácskozásokon⁷⁸ is foglalkoztak. Azt az általános valláserkölcsi romlás egyik jellemző megnyilvánulásának látták, melynek elsődleges okát – csakúgy, mint a többi probléma esetében – a felvilágosodásban jelölték meg.⁷⁹ Ennek megfelelően a megoldási javaslatokban is inkább ennek megállítására törekedtek, arra adtak javaslatokat –

⁷³ Pl.: *Bakó B.*: A Szombathelyi egyházmegye i. m. 97.; A böjtről. Társas beszélgetés i. m. 79-80.

⁷⁴ *Blásy Lajos*: Egyházi törvény, magába foglaló az országgyűlési czikkeket és k. királyi rendeleteket, némi jegyzetekkel, utasításokkal, s rokonsági fokozatok kimutatásával tárgyilagosan kidolgozva. Pest, 1844. 21-26.; *Extractus* i. m. 229-239.

⁷⁵ *Extractus* i. m. 245.

⁷⁶ *Extractus* i. m. 244-245.

⁷⁷ *Fejérdy A.*: Az 1822. évi i. m. 508., 513-515.; *Hermann E.*: Kurbély György i. m. 148-150.; *Lénár A.*: A Váci egyházmegye zsinatai i. m. 128.; *Bakó B.*: A Szombathelyi egyházmegye i. m. 97.

⁷⁸ Jelen tanulmány vizsgálatának időbeli kereteibe nem tartozik bele az 1822-es nemzeti zsinat és előzményei, így csak a publikált – győri, szombathelyi, veszprémi, váci és országos – forrásokra hagyatkozunk.

⁷⁹ *Villányi Gy.*: A magyar papság valláserkölcsei reformjavaslati i. m. 27.; *Hermann E.*: Kurbély György i. m. 153.; *Bakó B.*: A Szombathelyi egyházmegye i. m. 92., 97.

például a világi papság és a szerzetesség fegyelmének javítása, a papképzés reformja, a rendszeres visitatiók és zsinatok tartása, a fényűzés korlátozása stb.⁸⁰ –, míg konkrétan a böjtszegés kérdését viszonylag röviden elintézték. Ezzel kapcsolatban az általános javaslat az volt, hogy szerezzenek érvényt a böjtre vonatkozó régi királyi törvényeknek,⁸¹ valamint az előljárókat és hivatalnokokat kötelezzék arra, hogy ezt komolyan vegyék és nyújtsanak segítő kezet az Egyháznak a törvények betartatásában:⁸² „Egyházi törvényeknek, böjti (...) parancsoknak sem lesz addig fogamatja, míg a hatóság nem támasztja alá megtartásukat.”⁸³

Az 1822-es nemzeti zsinat a problémára szélesebb körű megoldási javaslatot dolgozott ki, ami azon alapult, hogy nem csak fegyelmi eszközökkel lehet célt érni. Igaz, itt is kijelentették, hogy a királyi rendeletekben is írják elő a böjt megtartását, mint a régi időkben és ennek szerezzenek is érvényt az állami hatóságok, valamint a tiltott napokon böjti ételt nem tartó vendéglősök és kocsmárosok ténylegesen kapjanak büntetést. Azonban emellett a klérus felelősségét is hangsúlyozták, kijelentve, hogy a lelkipásztorok rendszeresen intsek a híveket a böjti napok megtartására, a főpásztorok pedig legyenek nagyon körültekintőek a felmentéseket illetően, azt se túl szigorúan ne tagadják meg, hisz ez még tágabb teret adna a törvényszegésnek, de túl engedékenyek se legyenek, mert ez viszont a böjti fegyelem további lazulásához vezetne.⁸⁴ Fontos hangsúlyozni, hogy ekkor még – legalábbis a hivatalos dokumentumokban – fel sem merült az az elképzelés, hogy a törvény betartatásának erőltetése helyett esetleg a szigorú böjti szabályokat kellene enyhíteni.

⁸⁰ *Hermann E.*: Kurbély György i. m. 146-155.; *Bakó B.*: A Szombathelyi egyházmegye i. m. 98-108.; *Lénár A.*: A Váci egyházmegye zsinatai i. m. 118-140.

⁸¹ A váci egyházmegyei gyűlés határozata konkrétan is megnevezte Szent István király törvényei 10. fejezetét, melyben elrendelték a pénteki húsfgasztás tilalmát, azonban furcsamód nem említi a 9., a kántorböjtok megtartásáról szóló törvényt, mely ekkor még ugyanúgy „aktuális” volt, mint az előző, így valószínűleg ezt csak kifelejhették. *Lénár A.*: A Váci egyházmegye zsinatai i. m. 131.; A törvények szövege: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=03800009.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei>; <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=03800010.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei> (Letöltés: 2022. febr. 18.).

⁸² *Hermann E.*: Kurbély György i. m. 153., 155.; *Bakó B.*: A Szombathelyi egyházmegye i. m. 98.; *Lénár A.*: A Váci egyházmegye zsinatai i. m. 131-133.

⁸³ *Hermann E.*: Kurbély György i. m. 155.

⁸⁴ *Fejérdy A.*: Az 1822. évi i. m. 135-136., 140-141., 493., 508., 513-516.; *Villányi Gy.*: A magyar papság valláserkölcsi reformjavaslatai i. m. 27., 32.

A böjt kérdése az egyházi sajtóban az 1830-40-es években

Azonban az 1822-es zsinat határozatai csupán papíron maradtak, így mint láttuk, az elkövetkező évtizedekben tovább terjedt a böjti fegyelem megszegésének szokása. A papság a maga eszközeivel továbbra is igyekezett gátat szabni ezen káros tendenciának, például a kor prédikációiban gyakran kárhoztatták a böjt megszegését és buzdítottak annak megtartására.⁸⁵ Az 1820-as évektől azonban megjelent egy új eszköz, az egyházi sajtó.⁸⁶ Igaz, az egyházi lapok a Katholikus Néplap 1849-es megjelenéséig elsősorban csak a papsághoz és a műveltebb rétegekhez szóltak, de mint láttuk, a böjtszegésben éppen ez utóbbiak jártak élen, így indokolt volt az elképzelés, hogy a sajtó útján lehetőség nyílik szemléletüket formálni, amivel sokan éltek is: „mely esdeklő felszólítását az egyháznak [a trienti zsinat intését, hogy a papság buzdítsa a híveket a böjtre] követni annál szentebb tisztnek vélem, mennél nagyobb szükségét korunkban látom.”⁸⁷

Így a böjt megszegésének kérdésével az egyházi sajtó is viszonylag sokat foglalkozott az 1830-40-es években, különösen a nagyböjti időszakokban.⁸⁸ A többségében klerikus írók rendszerint hosszas eszme-futtatásokban sorakoztattak fel különféle érveket a böjt mellett, amelyből az a némileg naiv felfogás bontakozik ki, hogy úgy vélték, hogy ha a hívekkel megismertetik a böjt valódi lényegét és célját, vagyis a kor elvárása szerint a racionalizmus szellemében bizonyítják annak észszerűségét, akkor újra be fogják tartani a böjti előírásokat. Ilyen szempontból a sajtót a hitoktatás egy újabb eszközének szánták, hiszen mint fentebb láttuk, különösen az előkelőbbek szinte egyáltalán nem jártak a vasárnap délutáni templomi katekézisre, ahol

⁸⁵ Lukácsi L.: Szószék és világosság i. m. 132., 150., 159., 165.; Scitovszky J.: Nagy böjti egyházi beszédek i. m. 12., 16.

⁸⁶ Az első magyar egyházi lap az Egyházi Értekezések és Tudósítások volt (1820–1824), melyet a Vallási és Egyházi Tár (a 4. számtól Egyházi Tár, 1832–1839), az Egyházi Folyóirat (1832–1834), a Magyar Szion (a 2. féltől kezdve Szion, 1838–1840), a rendszertelenül megjelenő, pár szám után inkább könyvsorozatként működő Rosnyói Egyházi Töredékek (1834–1839) követett. 1841-ben indult meg a több évtizedes működést megért Religio és Nevelés (1849-től Religio) és 1849 elején a Katholikus Néplap.

⁸⁷ *Egyházfy*: Az egyházi böjtről i. m. 78.

⁸⁸ A böjtről. Társas beszélgetés i. m. 78-93.; *Egyházfy*: Az egyházi böjtről i. m. 78-80., 86-88., 95-96.; *Somogyi K.*: Böjtről i. m. 177-182., 201-206., 214-219.; *Szaniszló J.*: Advent i. m. 375-380.; *Sörös I.*: Vallási egyletek i. m. 1-4.; *Reperger P.*: A böjt i. m. 169-171.; *Schreiber L.*: A böjt kérdése i. m. 297-299., 305-307.; *Fogarasi M.*: A negyvennapos böjt előtti vasárnapok i. m. 17-19.; *Fogarasi M.*: Kell-e böjtlünk i. m. 57-61., 65-68., 81-85.; *Szaniszló J.*: A ker. kath. anyaszentegyház egyházi szertartásai II. i. m. 65-68., 73-76.; *Vezerle Gáspár*: A jó-cselekedetek. Religio és Nevelés 1847/2. 283-284.

ezeknek az érveknek elvileg el kellett hangzania, az iskolai hittanórán tanultakat pedig nyilván már régen elfelejtették.⁸⁹

A felsorakoztatott érvek része történeti jellegű volt, mellyel azt a korban közkeletű elképzelést kívánták cáfolni, miszerint a börtöt csak a „sötét középkor” aszkéta pápai találták ki, és nem bír mélyebb gyökerekkel.⁹⁰ Egyrészt számos ószövetségi példát említve kimutatták, hogy a bört a legősibb időktől fogva jelen volt és áldásosan „működött” már a zsidó vallásban is, a kereszténységben pedig maga Jézus Krisztus mutatott rá példát negyven napos pusztai elvonulásával és önmegtartóztatásával. Sok példát ismertettek arra vonatkozóan is, hogy már az ősegyházban és az ókeresztény időkben is böjtöltek a hívek, ráadásul – ezt sosem győzték eléggé hangsúlyozni – sokkal szigorúbb szabályok szerint, testüket sokkal erősebben sanyargatva, mint ahogy azt a 19. századi egyházi szabályok előírták. Hasonlóképpen példaként állították a hívek elé, hogy a legtöbb szent is gyakran és erősen böjtölt, holott alig voltak vétkeik.

Az érvek másik csoportja azt az elképzelést járta körül, hogy a bört lényege és célja, hogy a testi vágyak megzabolozásával a lelkekben gazdagodjon a hívő, arra irányuljon a figyelme, így mélyítve el szívében a hitet és így kerülve közelebb Istenhez: „... a lélek Isten igéjéből él, s a böjtől erősödik. (...) A böjtölés azon hatalmas szer, melly által a test a léleknek, ez pedig az isteni törvénynek hatalma alá vettetik.” – írja Fogarasi Mihály, a későbbi erdélyi püspök a Katolikus Néplapban.⁹¹ Nem győzték hangoztatni, hogy milyen kedves Isten előtt az önmegtartóztatás: „Áldozat nélkül nincs szeretet. (...) Jézusnak érettünk önfeláldozása biztosít arról, hogy Isten szeret – önkényt elvállalt szenvedéseinkből tudjuk meg, hogy őt viszont szeretjük. (...) e megtagadások között első helyen a testnek megtagadása, a böjt áll.”⁹² A nagyböjti időszak, illetve a pénteki és szombati absztinencia kapcsán az is érveként merült fel, hogy a böjt a Jézus Krisztus halála feletti gyász kifejezése, amellyel a hívők a Megváltó iránti szeretetüket és áldozata iránti hálájukat fejezik ki, míg adventban a böjtölés elsősorban az Úr eljövételére való méltó felkészülést célozta. Továbbá a böjt céljaként jelölték meg a bűnbánat kifejezését és az önmérséklet fejlesztését is, mely által minden bűnnek jobban ellen tud állni az ember. A böjtöt a megtérésre és bűnbánatra vezető hasznos eszköznek is tartották, mert önmegalázással jár együtt, s

⁸⁹ *Hermann E.*: Kurbély György i. m. 148., 154.; A böjtről. Társas beszélgetés i. m. 89.

⁹⁰ *Fogarasi M.*: Kell-e böjtölnünk i. m. 59.; A böjtről. Társas beszélgetés i. m. 84., 90.; *Reperger P.*: A böjt i. m. 169.; *Villányi Gy.*: A magyar papság valláserkölcsei reformjavaslatai i. m. 32.

⁹¹ *Fogarasi M.*: Kell-e böjtölnünk i. m. 57., 65.

⁹² *Schreiber L.*: A böjt kérdése i. m. 299.

azt is hangsúlyozták, hogy jócselekedetként is „el lehet számolni”, mivel fel lehet ajánlani jó célokra, amely igen kedves Isten előtt, sőt a magunktól megvont étkek árával alamizsnálkodni is lehet és illik is. A böjt „a viszontagságok közt fölemel, és szelídíti a fájdalmat, melly megalázza a testet, hogy a lélek annál szabadabb szárnyra kelhessen, melly a töredelmességet előkészíti s megnyugtatja a bűnbánó keblet, melly mérsékli szerencsénkben örömelevelünket, s nem enged a földiek múlandóságáról megfélekedezni” – írja Somogyi Károly, a lap szerkesztője a *Religio és Nevelés* hasábjain.⁹³

Ezek mellett harmadik, „döntő” érveként jelenik meg minden egyházi író cikkében az az egyszerű tény, hogy azért kell megtartania a böjtöt minden katolikusnak, mert az Egyház így parancsolta, Jézus pedig azt, hogy az Egyháznak engedelmeskedni kell. Úgy gondolták, hogy ezzel alapvetően el is döntötték a kérdést. Talán legjobban Vezlerle Gáspár harsányi esperes-plébános szavai tükrözik az egyházi felfogást a böjt tekintetében: „Mi böjtölünk; hogy ez által az Istent megengeszteljük, büntető kezeit viszatartóztassuk (sic), kegyelmének bőségét megérdemljük. Mi böjtölünk, hogy Krisztus Jézus példáját kövessük, és az apostolok nyomdokain járjunk. Mi böjtölünk, még pedig mindenkor «annak idejében»; mert úgy hisszük, nincs olly idő, mellyben jót mívelni ne lehetne, szabad ne volna: nem is tudunk e tekintetben tilos időt; (...) mi böjtölünk, és hódolunk anyaszentegyházunk parancsolatának; mert tudjuk, hogy az, mint kegyes anyánk, minden intézkedéseivel csak jobb voltunkat, jelen és jövőendő boldogságunkat óhajtja eszközölni.”⁹⁴

A vallási érvektől függetlenül időnként megjelent a mértékletes-ségnek a testre gyakorolt pozitív egészségi hatásának dicsérete is az észszerűség jegyében, talán hogy azokat is meggyőzzék, akikre a vallási érvek már sehogyan sem hatnak. A klerikusok mellett Bugát Pál orvosprofesszor, a Királyi Természettudományi Társaság alapítója írt egy hosszú cikket erről a *Religio és Nevelés*be a korabeli orvostudomány minden érvét felsorakoztatva amellet, hogy a növényi eredetű táplálék jobban megfelel az emberi szervezetnek, mint az állati, amelyre valójában csak ritkán van szüksége. Bugát kifejtette, hogy úgy egészséges és természetes, ha az ember élleme kétharmada növényi és egyharmada állati eredetű, melyet több fizikai jellemző is bizonyít, például az emberi fogazat, amely jobban hasonlít a növényevőkére, mint a ragadozókéra vagy a testalkat, ami inkább famászásra használható, mint vadászatra. Emellet a böjt gyakran gyógyító hatású lehet például köszvény, egyes bőrbetegségek vagy gutaütésre való hajlam esetén, s úgy gondolta, hogy a táplálék a vérmérsékletet is

⁹³ Somogyi K.: Böjtről i. m. 202.

⁹⁴ Vezlerle G.: A jó-cselekedetek i. m. 283-284.

befolyásolja, például a növényevő és hlevő népek szelídebbek, míg a főleg húson élők vadabb és vérengzőbb természetűek.⁹⁵

A böjt kapcsán egyes protestáns szerzők a katolikus vallás tételeit, illetve szabályait kifogásoló írásaival szemben megjelentettek hitvitázó jellegű cikkeket is, amelyekben alapvetően a fenti érvek hangzottak el.⁹⁶ Hasonlóképpen több írásban is sorra vették a böjttel kapcsolatos gyakori protestáns és racionalista kifogásokat, melyeket különféle gyakorlati érvekkel meg is cáfoltak. Például a böjt meghatározott napokhoz kötésének értelmét azzal indokolták, hogy azért nem „igény szerint” kell a böjtöt tartani, vagyis amikor a hívő szükségét érzi, mert az ember az ilyesmit szereti halogatni és kibújni alóla, így könnyen elsikkadhatna a dolog. Azt is sok kifogás érte, hogy miért tesz az egyház különbséget az egyes ételfajták között. „Ezen tilalomnak oka (...) egyszerűen csak az, mivel a hús kedvesebb az Ínynek, s mivel a vérnek és bujaságnak izgatására alkalmasabb, mint a földnek termékei; a hussali jóllakás tartósabb szokott lenni, s utána a megehülés [sic] későbbben áll be” – írja Fogarasi Mihály a *Katolikus Néplapban*,⁹⁷ vagyis a jobban kedvelt húskételekről való lemondással tud teljesülni az önmegtartózkodás, vagyis a böjt célja. A nagyböjti időszakban az öröm kinyilvánításának tilalmát is sokan nem értették, ha egyébként arra tisztességes ok adódott, például egy gyermek születése. Ezt azzal magyarázták, hogy nem illik a többség gyászát megzavarni, és mennyivel jobb lesz majd akkor vigadni, amikor már mindenki és az egyház is együtt tud örülni a családdal. Felhozták időnként a gőgös farizeusról és az alázatos vámosról szóló példabeszédet is, amelyben Jézus elítélően szólt a böjtről,⁹⁸ de ezt a katolikus írók azzal magyarázták, hogy itt Jézus nem magát a böjtöt, hanem csak az ahhoz kapcsolódó képzetet ítélte el.⁹⁹

Az 1830-40-es évek egyházi sajtójában, mint láttuk, alapvetően csak a böjt szükségességét és fontosságát hangoztatták és megtartására buzdítottak. Fel sem merült ennek semmiféle megreformálási

⁹⁵ *Somogyi K.*: Böjtről i. m. 218.; *Bugát Pál*: Gondolatok a böjtről. Religio és Nevelés 1848/1. 196-198., 202-205. A böjt hasznosságának megindoklása egészségügyi érvekkel a korabeli prédikációkban is megjelent: *Lukácsi L.*: Szószék és világosság i. m. 184.

⁹⁶ *Vezerle G.*: A jó-cselekedetek i. m. 273-276., 281-286., 289-291.; *Reperger P.*: A böjt i. m. 169-171.; Elsősorban *Válka János*: A jó cselekedetek kárhazata, vagy a megigazulás című cikkére hivatkoznak a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban (1847. szept. 26. 1011.).

⁹⁷ *Fogarasi M.*: Kell-e böjtlőnünk i. m. 84.

⁹⁸ Lk 18,9-14.

⁹⁹ *Somogyi K.*: Böjtről i. m. 214-219.; *Reperger P.*: A böjt i. m. 169-171.; *Fogarasi M.*: Kell-e böjtlőnünk i. m. 84.; A böjtről. Társas beszélgetés i. m. 84-85.

igénye, s nyilván nem is volt tanácsos a hivatalos egyházi törvények jogosságát kétségbe vonni. Még ha valaki erre „vetemedett” is volna, valószínűleg nem kapott volna publicitási lehetőséget a katolikus lapokban, bár ismert, hogy azért voltak, akik szóban hangoztattak ilyen nézeteket.¹⁰⁰ A katolikus sajtóban csak egy helyen merült fel óvatosan – igaz, itt is inkább csak ötlet, mint óhajítás szintjén –, hogy esetleg nem a körülményeket kellene a böjti szabályokhoz hajlítani, hanem azokat kellene az idők követelményének kényszerítő ereje miatt megreformálni. Az Egyházi Tár 1833/4. kötetében név nélkül megjelent A böjtről (Társas beszélgetés) című írás szerzője a korabeli cikkírók közül legnyíltabban leszögezi, hogy az előkelőbb körökben alig található olyan házat, ahol még tartják a böjti előírásokat, és ez a rossz példa a nép között is egyre inkább terjed. A cikk ismeretlen írója – talán maga a legtöbb paptársainál jóval liberálisabb Guzmics Izidor bakonybéli apát,¹⁰¹ a folyóirat szerkesztője? – kifejtette, hogy az oktatás elvileg segíthetne, hiszen a gyermekeket és a népet az iskolában vagy a vasárnap délutáni templomi katekézisen megtanítják az egyházi szabályokra és azok tiszteletére, azonban a gyakorlatban ez mégsem működik: „mert mit használhat a legcélszerűsőbb oktatás, hol a tanítvány, oskolából vagy templomból megtérvén, a gyermek szüleitől, a cseléd urától, a jobágy [sic] tisztjétől ellenkezőt hall és lát?” Ebből vagy azt a következtetést vonhatják le, hogy az egyházi törvény mégsem olyan fontos és kötelező, mint neki tanították, s ez a vallási közönyösség magvát hinti el, vagy pedig a feljebbvalója iránti tiszteletét veszíti el, mely ugyanúgy nem kívánatos. A cikk írója a fentiekből ezt a következtetést vonja le: „Ennyire lévén elterjedve a kényel, majd nem ohajítani lehet, hogy az egyházi kormány a tilalmat vagy egészen szüntesse meg, kinek kinek szabad akarátjára hagyva a böjtlést; vagy Ausztria példájára egyedül péntekre szorítaná azt.”¹⁰² Azonban felvetése ekkor még – legalábbis a katolikus sajtóban – visszhang nélkül maradt.

Megoldási javaslatok 1848-ban

Az Egyházi Tár 1833-as cikkén kívül az 1848-as forradalomig – legalábbis nyilvános egyházi fórumon – nem merült fel a böjti szabályok megreformálásának kívánalma. Akkor azonban a forradalmi események a Katolikus Egyház épületét sem hagyták érintetlenül, s az egész

¹⁰⁰ Például az 1820-as években feljegyezték Gubitzer Ferenc piarista atyáról, a szegedi líceum igazgatójáról, hogy a böjtről „olyan egyházi elveket propagál, amelyek a keresztény vallás alapjaival teljesen ellentétesek”. *Zakar P.*: Zsinatok a Csanádi egyházmegyében i. m. 127.

¹⁰¹ Guzmics liberalizmusát lásd: *Hermann E.*: A katolikus egyház története i. m. 416-417.

¹⁰² A böjtről. Társas beszélgetés i. m. 78-81.

országban nagy erővel tört fel a változtatás igénye. Ebből adódóan szeptember 24-re nemzeti zsinat összehívását vették tervbe, melynek feladata az egyház beillesztése lett volna a megváltozott helyzetbe.¹⁰³ Ehhez kapcsolódóan a magyar püspöki kar jóváhagyta és elküldte az egyházmegyékhez a nemzeti zsinat tervezett témáit tartalmazó 23 pontos listát¹⁰⁴ – melynek 21, illetve 25 pontos változata is ismert –,

¹⁰³ A nemzeti zsinat előkészületeihez lásd: *Tamási Zsolt: Az 1848-as magyarországi zsinat előmunkálatai.* In: *Megmenekültem az oroszán torkából. Az erdélyi katolikus egyház a megpróbáltatások idején: 1848, 1948.* Szerk. Marton, József - Diósi, Dávid. Budapest-Kolozsvár, 2015. 35-88.; *Tamási Zsolt: Az 1848-as nemzeti zsinati tematika előkészítése és követése.* Keresztény Szó 15. (2014) 11 sz. 22-25.; *Tamási Zsolt: Az erdélyi egyházmegye 1848-ban. Szcitovszky János tevékenységének hatása az erdélyi egyházmegyében.* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 21. (2009) 1-4. sz. 149-150.; *Tamási Zsolt: Az 1848-as nemzeti zsinat előkészítése. A felsőpapság és a radikális alsópapság értelmezése – az erdélyi egyházmegye tükrében.* Egyháztörténeti Szemle 15. (2014) 2. sz. 31.; *Tamási Zsolt József: Az 1848-as egri zsinat előkészítő munkálatai a tervezett magyar nemzeti zsinat keretében.* In: *Fejezetek az ezer éves Egri Egyházmegye történetéből.* Szerk. Horváth István. Eger, 2018. 131-132.

¹⁰⁴ „Sorozata azon tárgyaknak, melyek az egyházmegyei gyülekezetekben később pedig a folyó évi Szeptember 24-dikén Esztergomban tartandó nemzeti zsinat tanácskozásaiában lennének felveendőek: 1. A katolika egyház függetlensége – az anyaszentegyház fejevel szabad közlekedés – minden egyházi áhitatos és iskolai alapítványoknak, ide értve azokat is, melyek eddigelé a Helytartótanács által kezeltettek, legfelsőbb felügyelés melletti szabad kezelése –, úgy szinte a katolikus iskoláké is. 2. A római s eddig használatban lévő rituálék nyomán egy új, s valamennyi deák szertartású megyébe behozandó rituáléknak kiállítása, melyben a szentségek és sz. szertartások kiszolgáltatásának alkalmával némely épületes imádságok anyanyelven lennének használandók némely célszerű oktatások formulái mellett. 3. A gyermekek első áldozati szertartásának elintézése. 4. A vasárnap, ünnepnapok és böjttök megtartása iránti intézkedés. 5. Ünnepek és vasárnapokon szent Mise előtt vagy után mondassék a nép előtt imádság a királyért, pápáért, egyházi s világi felsőbbsegekért, egyházért, népert sat[öbbi] egy meghatározandó formula szerint. 6. A délutáni isteni szolgálat célszerűbb elrendezése, egyszersmind a cselédek és dolgozó néposztály vasár-ünnepnapokon tanítása. 7. Az év végén tartandó délutáni isteni tisztelet elrendezése. 8. Áhitatos társulatok behozatala a nép buzgalmanak ébresztése s ápolása végett. 9. A búcsúnál olykor előfordulni szokott visszaélések elhárítása. 10. Catholicum Institutum alakítása, s a jó olcsó könyveket kiadó társulat pártolása s terjesztése. 11. Egy egyházi lapnak biztosítása. 12. Általában mi volna teendő, hogy az egyházi, szerzetes s világi személyekben a kitűnő ájtatosság és buzgóságnak szelleme, az egyházi fegyelem emeltessék, ápolassék, szilárdíttassék; (az utolsó nemzeti zsinat irományaiból használtassanak a haszonvehető) különösen:

mely alapján 1848 nyarán a legtöbb egyházmegyében esperesi kerületi gyűléseken, majd pedig egyházmegyei tanácskozásokon tárgyalták meg és véleményezték az egyes témákat.¹⁰⁵ Ezen lista 4. pontja a

miként lehetne a clerusra nézve behozni a külföldön olly üdvös hatású közönséges lelkigyakorlatokat? 13. Az ürességben lévő püspöki székek betöltése. 14. Az alesperesek kinevezésének módja. 15. A plébánosok és káplányok congruája iránti óhajtnak kivitele. 16. A párbérnek készpénz vagy deputátumokbani méltányos megváltása. 17. Az elaggodt papok jobb ellátása iránti intézkedés. 18. A plébániák fundus instructusa iránti célszerű intézkedés. 19. A patronatus kérdése, és azzal járó terhek viselése, és joggyakorlatára nézve. 20. Az otthoni egyházi pénztár és iskolaügy kezelése iránti intézkedés. 21. A Kolonics-féle szerződésnek megszüntetése, a püspökök és más javadalmas főpapok irányában. 22. Mind két nembeli szerzeteseknek hány éves kor lenne meghatározandó fogadalom (votum) tételre? És felszentelésére a szerzetes férfiaknak? Valljon nem lenne-e célszerű a fratereket mellőzni, vagy számukat kevesbiteni? 23. Mikép lehetne az egyházi csődöket javadalomnyerés végett életbe léptetni, és szabályozni?” EFL AN 3129 Sorozata azon tárgyakkal... Nyomatásban: 1848/49 és ami utána következett... Válogatott dokumentumok a Kalocsai Érseki Levéltár 1848–1851 közötti anyagából. Szerk. Lakatos Andor – Sarnyai Csaba Máté. Kalocsa, 2001. 51. 127. jegyzet.

¹⁰⁵ A nemzeti zsinatra készülve valamilyen szintű egyházmegyei tanácskozást, illetve gyűlést feltehetően minden egyházmegyében tartottak 1848 májusa és szeptembere között: május 11-én és szeptember 5-én a Rozsnyói (Religio és Nevelés 1848/2. 30., 286-287., 293-295.), május 23-án a Pécsi (*Damádi Zoltán*: Az 1863. évi pécsi egyházmegyei zsinat. Bp., 2020. 17-18., 31-43.), május 24-én és augusztus 22-24-én a Győri (Religio és Nevelés 1848/2. 323., 332., 343., 349. és *Kelemen D.*: Az 1848-as római katolikus nemzeti zsinat győri egyházmegyei előkészítése i. m. 27-53.), május 25-26-án a Székesfehérvári (Religio és Nevelés 1848/1. 462.), június 14-15-én és szeptember 12-én a Veszprémi (*Gárdonyi M.*: Egyházmegyei zsinatok Veszprémben i. m. 19-24., 63-74., 75-82.), június 16-án a szombathelyi (*Tamási Zs.*: Az 1848-as magyarországi zsinat előmunkálatai i. m. és *Géfin Gyula*: A szombathelyi egyházmegye története II. Szombathely, 1929. 19.), augusztus 1-3-án és 22-24-én a Váci (*Lénár A.*: A Váci egyházmegye zsinatai i. m. 158-188.), augusztus 2-án az Egri (EFL AN Publico-ecclesiastica 1848/1032. Az 1848-ik évi Augustus 2-ik ... köztanácskozásnak jegyzőkönyve), augusztus 22-én a Szepesi (Religio és Nevelés 1848/2. 303-304., 309-311., 316-317.), augusztus 30-31-én a Nagyvárad (Religio és Nevelés 1848/2. félév 397., 406, 414.), augusztus 30. - szeptember 1-én a Kalocsai (1848/49 és ami utána következett... i. m. 81-83.), szeptember 1-4-én az Erdélyi (*Tamási Zs.*: Az 1848-as erdélyi római katolikus egyházmegyei zsinat i. m.) és szeptember 11-én a Szatmári egyházmegyében (Religio és Nevelés 1849/1. 117-118., 165., 212.). A Csanádi Egyházmegye szeptember 13-ára meghirdetett egyházmegyei gyűlésének megvalósulásáról eltérnek a vélemények (*Tamási Zs.*: Az 1848-as magyarországi zsinat előmunkálatai i. m.,

vasárnapok és ünnepnapok megszentelése mellett tartalmazta „a bűjtök megtartása iránti intézkedést” is. Mivel a lista semmilyen bővebb instrukciót nem tartalmazott – még azt sem, hogy egyáltalán szükség van-e valamiféle reformra –, így ezt mindenki szabadon, a saját elképzelései szerint értelmezhetette és értelmezte is.

A különféle papi gyűlések résztvevői alapvetően mind egyetértettek abban, hogy a bőjt hasznos és üdvös eszköze a vallásnak, amelyre a példát maga Krisztus mutatta negyvennapos pusztai elvonulásával, de az is mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy jelenlegi formájában ezt már egyre kevésbé tartják – különösen az előkelőbb körökben – a fentebb már részletesen ismertetett okokból kifolyólag. A papság pedig tehetetlen az ügyben, hiába inti a híveket, s így a szabályok állandó megszegésének az egyház tekintélye látja folyamatosan a kárát:¹⁰⁶ „... szent hitünk e jóságos cselekvénye, a szent bűjt, a jelenleg főnnálló szabályok korlátai között, tekintve a kor puhultságát, meg nem teremheti üdves gyümölcseit” – fogalmazták meg például a nagyváradi egyházmegyei tanácskozáson.¹⁰⁷ Hasonlóan érveltek a Szatmári Egyházmegyében is: „A fegyelmet mind a bűjtök, mind az

Zakar P.: Zsinatok a Csanádi egyházmegyében i. m. 57.). Az Esztergomi főegyházmegyének csak az esztergomi helynöki kerülete tartott gyűlést (*Zakar Péter*: „Hazám sorsa az én sorsom”. Az esztergomi érsekség 1848/49-ben. Szeged, 2003. 38-39.). Három felvidéki: a Nyitrai, a Besztercebányai és a Kassai Egyházmegyéről egyelőre nem rendelkezünk információval. A horvátországi egyházmegyék viszonyai nem képezik kutatásunk tárgyát. Az egyházmegyei tanácskozások mellett mintegy hetven, az ország minden részéből származó kézirat, a korabeli sajtóban és különféle forráskiadványokban megjelent, illetve feldolgozott esperesi kerületi gyűlés, valamint nem hivatalos papi tanácskozás dokumentumait vettük vizsgálat alá.

¹⁰⁶ EFL AN Publico-ecclesiastica 1848/1032. Az 1848-ik évi Augustus 2-ik ... köztanácskozásnak jegyzőkönyve. 12.; Rozsnyói gyűlés Megyei tanácskozmány. Religio és Nevelés 1848/2. 293-294.; *Lénár A.*: A Váci egyházmegye zsinatai i. m. 173.; A nagyváradi 1. sz. egyházmegyei, 1848-dik évi augustus 30- és 31-kén a püspöki lakban tartott zsinat jegyzőkönyve. Religio és Nevelés 1848/2. 398.; *Gárdonyi M.*: Egyházmegyei zsinatok Veszprémben i. m. 69., 79.; Szathmár-egyházmegyei tanácskozmány jegyző-könyvének kivonata. Religio és Nevelés 1849/1. 165.; EFL AN 3129 Szolnok-hevesi kerület 1848. július 18-i, Egri kerület 1848. május 23-i és július 11-i, Apátfalvai kerület 1848. július 18-i, Jászberényi kerület 1848. július 15-i, Felső-patai kerület 1848. július 17-i, Miskolci kerület 1848. július 18-i, Nagykállói kerület 1848. június 7-i, Polgári kerület 1848. július 18-i gyűléseinek jegyzőkönyvei; *Tamási Zs.*: Az 1848-as erdélyi római katolikus egyházmegyei zsinat i. m. 98-99.

¹⁰⁷ A nagyváradi 1. sz. egyházmegyei, 1848-dik évi augustus 30- és 31-kén a püspöki lakban tartott zsinat jegyzőkönyve. Religio és Nevelés 1848/2. 398.

ünnepekre nézve annyira hanyatlottnak látjuk, mikép az anyaszentegyház által mutatandó némi kedvezés nélkül, a lelki hatalom tekintélyét biztosítani lehetetlennek véljük.¹⁰⁸

Azonban arról már eltértek a vélemények, hogy mi lenne a helyes megoldás. A nézetek ütköztetésének fő színterét 1848 nyarán ország-szerte az esperesi kerületi gyűlések és az egyéb papi tanácskozások jelentették. Ezeken a böjttel kapcsolatban alapvetően három nézet feszült egymásnak. Az egyik a böjti szabályok változatlanul hagyása volt, s annak szigorú betartatása egyházfegyelmi eszközökkel – hisz nyilvánvaló volt, hogy az újonnan vallássemlegessé vált állam már nem fog ennek megtartásában segédkezet nyújtani, még annyira sem, mint korábban –, a másik a kötelezettségek enyhítését, míg a harmadik ennek teljes eltörlését kívánta. Ezek a változások nem lettek volna példa nélküliek, hiszen a magyar papság két „precedens” is ismert, melyet előszeretettel emlegettek is a tanácskozásokon: egyrészt 1611-ben a nagyszombati zsinat kapcsán V. Pál pápa engedélyezte Magyarországon a tojás és a tejtermékek fogyasztását a böjti napokon,¹⁰⁹ másrészt – mint fentebb láttuk – Ausztriában és Csehországban a szombat nem számított absztinenciális napnak, és szabad volt húst és zsíros ételeket fogyasztani. A részleteket illetően azonban a vélemények igen nagy szóródást mutattak, akár egyes egyházmegyéken vagy esperesi kerületeken belül is, annál is inkább, mert korábban erről – legalábbis hivatalos fórumokon, illetve a sajtóban – nem folyt eszmecsere, így nem volt egy olyan legalább már nagyjából kidolgozott elképzelés, amelyet a tanácskozásokon alapul lehetett volna venni.

Az Egri Főegyházmegyében például a jól érzékelhetően kisebbségben lévő konzervatív csoport a böjti fegyelem megszilárdítását kívánta: egyrészt meg kívánták szüntetni az egyházmegyében szokásban lévő, az aktuális körülményektől függetlenül évről-évre változatlan formában kiadott böjti felmentést,¹¹⁰ másrészt pedig különféle egyházi fenytékekkel – például a szentáldozás, illetve a rendes egyházi temetés megvonásával – akarták a visszaeső böjtszegőket büntetni.¹¹¹ A másik tábor azonban ezzel szemben úgy vélekedett, hogy a szabályozást nem szigorítani kell, hanem épp ellenkezőleg, enyhíteni, mégpedig a böjti napok számának csökkentésével. Ezzel véleményük

¹⁰⁸ Szathmár-egyházmegyei tanácskozmány jegyző-könyvének kivonata. Religio és Nevelés 1849/1. 165.

¹⁰⁹ *Kisbán Eszter*: Böjt. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon I. Bp., 2003. 433.; Szathmár-egyházmegyei tanácskozmány jegyző-könyvének kivonata. Religio és Nevelés 1849/1. 165.; *Fogarasi M.*: Kell-e böjtölnünk i. m. 83-84.

¹¹⁰ EFL AN 3129 Egri kerület 1848. július 11-i, Alsó-hevesi kerület július 20-i gyűléseinek jegyzőkönyvei.

¹¹¹ EFL AN 3129 Alsó-patai kerület 1848. július 17-i gyűlésének jegyzőkönyve.

szerint több haszon is járna: egyrészt a kevesebb böjti alkalmat könnyebben be lehetne tartani, így nem károsodna tovább az egyház tekintélye, másrészt kedveznének azoknak a buzgó hívőknek, akik még rendesen megtartják az előírásokat, harmadrészt pedig könnyítenének a hívek lelkiismereti terhein, kevesebb bűnre vivő alkalmat hagyva.¹¹² Abban azonban már eltértek a vélemények, hogy mely napokon maradjanak meg a böjti korlátozások. A Szolnok-Hevesi, a Polgári és az Alsó-Hevesi Kerület papsága a szomszédos országok mintájára legalább a szombati absztinencia eltörlését javasolta, ha a többi böjti nap érvényben is marad.¹¹³ Ezzel szemben a Felső-patai Kerület csak péntekenként, hamvazószerdán, karácsony vigíliáján és a nagyhét második felében javasolta a böjtöt, mivel „ennyit mindenkinek megtartani nem csak könnyű, de úgy hisszük, kedves is lenne.”¹¹⁴ A Szendrői Kerület csak a pénteki böjt meghagyását ajánlotta Jézus halála iránti tiszteletből,¹¹⁵ de a Kisvárdai Kerület ennek szükségességét is megkérdőjelezte, bár az egyéb böjti időszakok érvényben tartásával.¹¹⁶ A Jászberényi, a Miskolci és a Szendrői Kerület egy még liberálisabb megoldással állt elő: azt javasolták, hogy a böjti parancs váljon csak tanácscsá, mindenkinek saját lelkiismeretére bízva, hogy „sanyargassa testét ki-ki mikor akarja és szükségét érzi”.¹¹⁷ Úgy vélték, hogy így elérhető lenne, hogy a hanyagabb hívek nem vétkezzenek vele folyton, a buzgóbbak számára pedig önkéntes jócselekedetként lelki haszonnal járna, s az egyházat sem érné a „mindinkább terjedő s általánossá válni készülő tiszteletlenség”.¹¹⁸ Arról is megosztottak a vélemények a kerületekben, hogy egyházmegyei vagy országos szinten érdemes szabályozni a kérdést, vagyis az egyházmegyei tanácskozás¹¹⁹ vagy a nemzeti zsinat döntsön róla.¹²⁰ De valójában a Felső-Patai Kerület papsága látta reálisan a helyzetet, akik tudták, hogy ez csakis Róma engedélyével történhet meg, s ezért azt java-

¹¹² EFL AN 3129 Kisvárdai kerület 1848. július 18-i, Felső-patai kerület július 17-i, Alsó-hevesi kerület július 20-i gyűléseinek jegyzőkönyvei.

¹¹³ EFL AN 3129 Polgári kerület 1848. július 18-i, Szolnok-hevesi kerület július 18-i, Szendrői kerület július 13-i, Alsó-hevesi kerület július 20-i gyűléseinek jegyzőkönyvei.

¹¹⁴ EFL AN 3129 Felső-patai kerület 1848. július 17-i gyűlésének jegyzőkönyve.

¹¹⁵ EFL AN 3129 Szendrői kerület 1848. július 13-i gyűlésének jegyzőkönyve.

¹¹⁶ EFL AN 3129 Kisvárdai kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve.

¹¹⁷ EFL AN 3129 Miskolci kerület 1848. július 18-i gyűlésének jegyzőkönyve.

¹¹⁸ EFL AN 3129 Jászberényi kerület 1848. július 15-i, Miskolci kerület július 18-i, Szendrői kerület július 13-i gyűléseinek jegyzőkönyvei.

¹¹⁹ EFL AN 3129 Kisvárdai kerület 1848. július 18-i, Egri kerület május 23-i gyűléseinek jegyzőkönyvei.

¹²⁰ EFL AN 3129 Harsányi kerület 1848. július 22-i, Alsó-patai kerület július 17-i, Nagykállói kerület június 7-i gyűléseinek jegyzőkönyvei.

solták, hogy a magyar püspökök a pápától kérjék az egész országra vonatkozóan a böjti napok számának csökkentését.¹²¹

A Győri Egyházmegye esperesi kerületi gyűlésein is hasonlóképpen sokféle javaslat született a kérdésben. A többség itt is úgy vélte, hogy a böjtöt már gyakorlatilag lehetetlen teljes egészében betartatni, ezért az egyházi tekintély védelmében inkább ennek valamilyen enyhítése szükséges. Csupán a kapuvári és a locsmándi kerület papsága kívánta az érvényes böjti szabályok változatlan formában való fenn tartását, emellett az utóbbi kerületből kérték – nyilván az adminisztratív terhek csökkentése érdekében –, hogy a böjti napokra eső ünnepek miatt ne kelljen mindig külön felmentésért folyamodni, hanem azt a püspök helyett a helyi lelkipásztor is megadhassa. A többség a böjt csökkentésére vonatkozó javaslatait illetően itt is eltértek a vélemények: voltak, akik osztrák mintára csak a szombati hús- vagy legalább zsírfogyasztás tilalmának eltörlését kívánták, míg például a győri papság emellett azt is javasolta, hogy a kántorheteken és a nagyböjtben csökkentsék a böjtöt csak szerdára és péntekre, valamint a nagyhétre, továbbá a vaj és a tejtermékek drágasága miatt engedélyezzék a zsír fogyasztását az absztinenciális és a böjtös napokon is.¹²²

Az erdélyi papság körében szintén a böjt enyhítésének hívei voltak többségben, de a részleteket illetően itt is sokféle javaslat született, s még az egyházmegyei tanácskozás jegyzőkönyvében is alig sikerült véglegesíteni egy közös álláspontot. Sokan a nagyböjti időkben és a kántorheteken továbbra is fenntartandónak vélték az eddigi szabályozást, csakúgy, mint a heti pénteki böjtlést, de a szombati absztinencia eltörlését a többség hasznosnak vélte volna. Sőt, a marosi és az udvarhelyi kerület papsága egészen el kívánta törölni a böjt kötelezettségét, csupán a hívek lelkiismeretére bízva annak megtartását.¹²³

A Csanádi Egyházmegyében is forrtak az indulatok, és születtek az ötletek. A Temesváron június 15-én a püspöktől függetlenül összegyűlt radikális papok gyűlésén összeállított ún. csanádi pontokban, az egyik legszélsőségesebb 1848-as papi reformkoncepcióban is megjelent a böjt kérdése, de a rohamos és gyökeres változásokban bízó papok úgy gondolták, hogy ezzel már foglalkozni sem érdemes, mert ezek a szabályok „felüdült egyházunkról, mint állatról az avas, úgy is lehullanak.”¹²⁴ A csanádi pontokhoz csatlakozó Torontáli

¹²¹ EFL AN 3129 Felső-patai kerület 1848. július 17-i gyűlésének jegyzőkönyve.

¹²² *Kelemen D.*: Az 1848-as római katolikus nemzeti zsinat győri egyházmegyei előkészítése i. m. 36-37.

¹²³ *Tamási Zs.*: Az 1848-as erdélyi római katolikus egyházmegyei zsinat i. m. 98-100.

¹²⁴ *Zakar P.*: Zsinatok a Csanádi egyházmegyében i. m. 49. és 160.; A másik legradikálisabb egyházi petíció, a pest-budai papság 1848. április 15-i tanácskozásán hozott 12 pontos határozat nem említi a böjtöt. Nemzeti Újság 1848.

Középső Kerület papjainak többsége is hasonlóképpen gondolkodott és a böjti szabályozás eltörlését kívánta, úgy, hogy a böjt csak evangéliumi tanácsként maradjon meg. Azonban jól mutatja, hogy még egy kerületen belül is milyen sokféle nézet feszült egymásnak, hogy a kerület esperese, Veszeloyszky József törökbecsei alesperes-plébános csak azzal a megjegyzéssel írta alá a gyűlés határozatait, hogy „a böjt eltörlését annyiban pártolja, mennyiben ez az Anyaszentegyházban a Hívek üdvét lényegesen eszközlő isteni institutiók gyakorlatát nem veszélyeztetné.”¹²⁵ A szegedi esperesi kerület gyűlésén is kétféle nézőponttal találkozhatunk: voltak, akik csak a szombati absztinencia eltörlését kívánták, míg mások a csanádi pontok szemléletes hasonlatát ismételve szükségszerűnek vélték a böjt megszűnését.¹²⁶ A verseci kerület szintén a szombati absztinencia eltörlését, valamint emellett a negyvennapos nagyböjt 14 napra való csökkentését javasolta a nemzeti zsinatnak.¹²⁷

Hasonlóan színes a kép az ország többi vidékén is. Például Jám bor Pál jankováczi plébános így nyilatkozott a Kalocsai Főegyházme gyében: „A böjt tágitássék. Mely törvény nem tartatik, túlélte magát.”¹²⁸ A kalocsai közép- és felső-székes kerület is így gondolkodott: a böjt eltörlését kívánták, azt csak evangéliumi tanácsá téve, kivéve néhány napot, amelyek „a kath. közérzelem kifejezői legyenek”.¹²⁹ Hasonlóképpen a Kassai Egyházmegyében a Pécsújfalú környéki papság a szombati absztinencia megszüntetését kívánta, illetve azt, hogy a nagyböjti időszakban az utolsó két hét kivételével csak hetente két nap kelljen böjtölni.¹³⁰ A felső-tiszai kerület papsága is hasonlóan gondolkodott a Kalocsai főegyházme gyében: ők a szombati hústiltalmat csak tanácsá változtatták volna, és a nagyböjtben a nagyhét kivételével csak a szerdai, pénteki és szombati napokra csökkentették volna a böjtöt, de az év többi böjti napjának fenntartásával.¹³¹ A mohácsi kerület papsága hasonlóképpen péntekenként csak absztinenciát kívánt, míg szigorú böjtöt csak karácsony és pünkösöd vigíliáján, a nagyböjtben szerdán és pénteken, illetve a nagyhéten

ápr. 23. 1240-1241., ápr. 26. 1243-1244., ápr. 28. 1251-1252.; Nyomtatásban közli és feldolgozását adja: *Zakar P.*: Zsinatok a Csanádi egyházmegyében i. m. 133-143.; *Zakar P.*: „Hazám sorsa” i. m. 34-35.

¹²⁵ *Zakar P.*: Zsinatok a Csanádi egyházmegyében i. m. 180.

¹²⁶ *Zakar P.*: Zsinatok a Csanádi egyházmegyében i. m. 171.

¹²⁷ *Zakar P.*: Zsinatok a Csanádi egyházmegyében i. m. 181.

¹²⁸ 1848/49 és ami utána következett... i. m. 74.

¹²⁹ Kerületi gyűlés. Kalocsa, aug. 1. Religio és Nevelés 1848/2. 144.

¹³⁰ *Vándorfy Károly*: Kassai megyéből. Péchujfalván September utólján. Religio és Nevelés 1848/2. 380-381. 380.

¹³¹ 1848/49 és ami utána következett... i. m. 76.

javasolt.¹³² A Szatmári egyházmegyében a máramarosszigeti kerület papsága is a böjti szabályok enyhítését kívánta az osztrák példa szerint, vagyis a szombati absztinencia eltörlését,¹³³ csakúgy, mint például Márkus Lajos hajósi plébános.¹³⁴ A Pécsi Egyházmegyében Garay Alajos mocsoládi plébános „több rokonelvű barátainak megbízásából” röpiratot adott ki az aktuális egyházi kérdésekről, s ebben ő is amellet érvelt, hogy a böjt a szokásos felmentések miatt már megszűnt az lenni, aminek lennie kellene, vagyis az erkölcsi tökéletesedés eszközének, ezért váljon csak evangéliumi tanácsná, vagy csökkentés a böjti napok számát, például Jézus szenvedése és halála emlékére csak a pénteki napokra és a nagyhétre.¹³⁵ Egy „Daruvári” néven író pap pedig egyenesen így nyilatkozott a Marcius Tizenötödike című lapban: „A böjt mindenkinek kedvére hagyassék”.¹³⁶ De ellentétes nézeteket is hallunk, például a Szatmári egyházmegye erdői kerületének papsága – vagy legalábbis annak egy része¹³⁷ – a kerületek többségével szemben azt a változtatást tartotta célravezetőnek, hogy a szombati absztinenciát helyezték át szerdára, és a böjtszegőket szigorúbb egyházi büntetés sújtsa.¹³⁸ Hasonlóan konzervatívan gondolkodtak a Rozsnyói Egyházmegye jablonczai kerületében is, érzékletes hasonlattal élve: „Nyirbáljuk csak el könnyelműleg az egyház majd két évezredes terebély fájának üdves gyümölcsöket termő ágait, ki fog keresni korcs törzsöke mellett nyugárnyat?”¹³⁹

Az esperesi kerületi gyűléseken megalkotott vélemények alapján születtek meg, de az egyházmegyei tanácskozások igen erőteljes szűrőjén átmenve a hivatalos egyházmegyei felterjesztések a nemzeti zsinathoz. Ezek mindegyike a „köztes” véleményt, vagyis a böjti szabályok némienemű enyhítését tartotta a megfelelő megoldásnak. Ez

¹³² A mohácsi alesperesi kerületnek összes lelkészei f. é. július hó 24-én gyűlést tartván... Nemzeti 1848. augusztus 13. 320.

¹³³ Kerületi gyűlés. Sziget, sept. hó 14-én. Religio és Nevelés 1848/2. 399.

¹³⁴ 1848/49 és ami utána következett... i. m. 80.

¹³⁵ *Garay Alajos*: Nyilatkozunk! Pécs, 1848. In: Pécsi Püspöki Levéltár 169/1850. 22-23.

¹³⁶ „*Daruvári*”: Szerencsétlen faj vagyunk mi papok.... Marcius Tizenötödike 1848. május 5. 175-176.

¹³⁷ Az erdői kerületi gyűlésről a Religio és Nevelésben megjelent tudósítást kifogásolva az egyik résztvevő nyílt levelet jelentetett meg ugyanott, amelyben arról ír, hogy a beszámoló nem felel meg a valóságnak, s „az erre sem meg nem kért, sem meg nem bízott” tudósító a saját nézeteit úgy állította be, mint ha minden kerületi pap véleménye lett volna. *Sz. J. n.-m. p.*: Nyílt levelezés. Religio és Nevelés 1849/1. 37-38.

¹³⁸ *N. A.*: Erdődi kerületi tudósítás. Religio és Nevelés 1848/2. 228-229.

¹³⁹ *Jureczky János*: Kerületi gyűlés. Jabloncza, aug. 25. Religio és Nevelés 1848/2. 280.

alapvető különbséget jelentett az 1822-es nemzeti zsinathoz képest, amelynek a határozataiban ez a lehetőség még egyáltalán nem merült föl, s ehelyett – mint fentebb láttuk – alapvetően fegyelmi eszközökkel kívánták a hívőket a böjti szabályok betartására rászorítani. Azonban egy nemzedékkal később, 1848-ban már úgy gondolták, hogy a böjtöt kell enyhíteni, s ezt valószínűleg jobban megtartanák a hívek, így javulna a böjti fegyelem.¹⁴⁰ Azzal a többség tisztában volt,¹⁴¹ hogy pápai engedély nélkül nem lehetséges önhatalmúan megváltoztatni Magyarországon a böjti előírásokat, hanem csakis arról lehet szó, hogy a magyar papság kérésére – melynek „közvetítője” lehet a nemzeti zsinat vagy a püspöki kar – a pápa enyhíti azokat. Azonban az elképzelés gyakorlati megvalósításáról, vagyis hogy pontosan milyen szintű és jellegű enyhítés is lenne a legcélravezetőbb, már nagyon megoszlottak a vélemények.

A váci tanácskozáson léptek fel a legcsekélyebb engedmény igényével: csak az egyéb böjti időszakokba nem eső szombatok és a nagyböjti vasárnapok hústilalmának eltörlését kívánták.¹⁴²

Az egri főegyházmegyei és az esztergomi helynökkerületi tanácskozásokon szintén a szombati absztinencia eltörlését kívánták a szomszédos országok példájára hivatkozva. Emellett Egerben kiemelték, hogy az eddigi felmentéseket is tartsák fenn – mint láttuk, érdekes módon éppen az Egri Főegyházmegyében léptek fel ez ellen több kerületben is! –, és hasonlóképpen az esztergomi határozatban is a nagyböjtre „terjedelmesebb” dispencziókat kívántak a püspököktől.¹⁴³

A Győri Egyházmegyében szintén azt javasolták, hogy a szombati absztinenciát töröljék el, de a kántor- és nagyböjtből is.¹⁴⁴ Hason-

¹⁴⁰ EFL AN Publico-ecclesiastica 1848/1032. Az 1848-ik évi Augustus 2-ik ... köztanácskozásnak jegyzőkönyve. 12.; *Lénár A.*: A Váci egyházmegye zsinatai i. m. 173.; *Gárdonyi M.*: Egyházmegyei zsinatok Veszprémben i. m. 69., 79.; *Kelemen D.*: Az 1848-as római katolikus nemzeti zsinat győri egyházmegyei előkészítése i. m. 36-37.; A nagyváradi 1. sz. egyházmegyei, 1848-dik évi augusztus 30- és 31-kén a püspöki lakban tartott zsinat jegyzőkönyve. *Religio és Nevelés* 1848/2. 398.; Szathmár-egyházmegyei tanácskozmány jegyző-könyvének kivonata. *Religio és Nevelés* 1849/1. 165.

¹⁴¹ Bár nem mindenki, például Kovács Miklós erdélyi püspöknek erre külön figyelmeztetnie kellett papjait. *Tamási Zs.*: Az 1848-as erdélyi római katolikus egyházmegyei zsinat i. m. 97-98.

¹⁴² Vác egyházmegyei választmány munkálata. *Religio és Nevelés* 1848/2. 373.; *Lénár A.*: A Váci egyházmegye zsinatai i. m. 173.

¹⁴³ EFL AN Publico-ecclesiastica 1848/1032. Az 1848-ik évi Augustus 2-ik ... köztanácskozásnak jegyzőkönyve. 12-13.; Az esztergomi helynökkerületi tanácskozmány. *Religio és Nevelés* 1848/2. 278-279.

¹⁴⁴ Jegyzőkönyve a győri püspökmegebéli clerus 1848-dik évi augusztus hó 22-,

lőképpen a Nagyváradi és a Veszprémi Egyházmegyében is a szomszédos országok példájának követését ajánlották, azonban azt nem részletezték, hogy csak a szombati hústilalom eltörlésére gondoltak, mint Egerben és Vácott, vagy pedig olyan szélesebb kedvezményeket kívántak, mint a győri egyházmegye papsága.¹⁴⁵

Hasonlóképpen az erdélyi egyházmegyei tanácskozás végleges jegyzőkönyvébe is csupán a szombati absztinencia eltörlésének kívánalma került be. Azonban a tanácskozásról szóló, a veszprémi püspökhöz küldendő kivonatban ennél jóval radikálisabb engedmények óhajta szerepelt, csakúgy, mint az eredeti jegyzőkönyvben, amelyet azonban később kihúztak: a böjtös ételek drágasága miatt a böjt legyen inkább csak tanács, ne pedig törvény, illetve, ha ez nem lehetséges, akkor legalább a napi egyszeri húsevést engedélyezzék, vagy pedig a szigorú böjti napokat csökkentsék le a nagyböjti szerdákra és péntekekre, illetve a nagyhét napjaira.¹⁴⁶

A Szatmári Egyházmegyében jobban enyhítettek volna a szabályokon: az eredeti erdélyi elképzeléshez hasonlóan a szombati hústilalom feloldása mellett kívánták a nagyböjtben is a böjti szabályozások eltörlését a szerdai és pénteki napok, illetve a nagyhét kivételével, de a kántorböjtök és a vigiliák böjtjeinek megtartásával. A forrásból nem derül ki, hogy az adventi böjtről hogyan gondolkodtak.¹⁴⁷

A Rozsnyói Egyházmegyében szintén el kívánták törölni ugyanazeket, de itt tovább is mentek, mivel a szenteste kivételével az ünnepek vigíliáinak böjtjét is el kívánták törölni. Azonban egyedülálló módon hozzátették, hogy ez csak a hívekre vonatkozzon, mert a papságnak továbbra is a régi szigorú böjti szabályok szerint illene eljárnia, hacsak nem kapnak egyéni felmentést a püspöktől.¹⁴⁸ Emellett arra is figyelmeztettek, hogy az ügyben a legnagyobb óvatossággal kell eljárni, „nehogy a hívek a fölmentvény által religiójokat megtá-

23- és 24-dik napjain tartott tanácskozmányának. *Religio és Nevelés* 1848/2. 333.; *Kelemen D.*: Az 1848-as római katolikus nemzeti zsinat győri egyházmegyei előkészítése i. m. 36-37.

¹⁴⁵ A Nagyváradi 1. sz. egyházmegyei, 1848-dik évi augusztus 30- és 31-kén a püspöki lakban tartott zsinat jegyzőkönyve. *Religio és Nevelés* 1848/2. 398.; *Gárdonyi M.*: Egyházmegyei zsinatok Veszprémben i. m. 69., 79.

¹⁴⁶ *Tamási Zs.*: Az 1848-as erdélyi római katolikus egyházmegyei zsinat i. m. 99-100.

¹⁴⁷ Szathmár-egyházmegyei tanácskozmány jegyzőkönyvének kivonata. *Religio és Nevelés* 1849/1. 165.

¹⁴⁸ Ez az elképzelés ugyan más egyházmegyei tanácskozás határozatában nem jelent meg, de egyes papok szintén így vélték helyesnek a böjt rendezését. *Sz. J. n.-m. p.*: Nyílt levelezés. *Religio és Nevelés* 1849/1. 37-38.

madtatni gondolják, mely mégis anélkül, hogy az valakire kötelezőleg hatna, csak az ő könnyebbségük végett történnék”.¹⁴⁹

Kalocsán némileg másképp képzeltek el a böjti és absztineciális napok célszerű elrendezését: azt javasolták, hogy a nagyhét, illetve karácsony, pünkösd, Szent Péter és Pál, Nagyboldogasszony és mindenszentek vigíliája kivételével legyen szabad vaj helyett zsírral főzni, valamint a nagyböjtben szerda, péntek, szombat és az utolsó két hét kivételével húst enni. Érdekes módon az egyházmegyei tanácskozások közül egyedül itt nem javasolták a szombati absztinencia eltörlését, mivel ezt a hívek általában a Magyarok Nagyasszonya tiszteletére tartották – talán a forradalmi idők hangulatát láthatjuk ebben, hogy úgy vélték, a vészterhes időkben különösen szükség van a Nagyasszony segítségére? Úgy gondolták, hogy miután a nemzeti zsinat Rómából erre megszerzi az engedélyt, a felmentést évente a szószékről hirdessék ki, „a hívek lélekismeretére hagyatván annak magukra alkalmazása, ugy mégis, hogy az engedménnyel élni kívánók bizonyos napokban közösen, családirag elmondandó imádságokra köteleztessenek.”¹⁵⁰

A székesfehérvári egyházmegyei tanácskozás intézte el leegyszerűbben a kérdést: a böjti szabályozás ügyét egyszerűen a nemzeti zsinat elé utalta minden véleményezés nélkül.¹⁵¹

Mint láttuk, az esperesi kerületi és egyéb papi tanácskozásokon egyértelműen a reform hívei voltak többségben, s a böjthöz változatlan formában ragaszkodó konzervatív nézeteket vallók kisebbséget jelentettek. Viszont a reform hívei közül csak kevesen gondolkodtak radikálisan, s kívánták a böjttel teljes eltörlését, helyette inkább csak az enyhítések óhajítása volt jellemző. Az egyházmegyei tanácskozások határozataiban is minden esetben mérsékelt reformkívánságokkal találkozunk, vagyis a böjttel enyhített formában való fenntartásával, igaz, ennek mértéke azért elég széles keretben mozgott. Az erdélyi kihúzott javaslatot kivéve ezekben már nem merült föl a radikális megoldás, vagyis a böjttel teljes eltörlése, illetve törvény helyett csak tanácsa való „ledegradálása”. Ennek okát abban láthatjuk, hogy a kerületi gyűléseken minden pap részt vehetett, s a vélemények sokkal szabadabb kinyilvánítására volt lehetőség, míg ezzel szemben az egyházmegyei tanácskozásokon többségében a magasabb státuszú, s ebből adódóan

¹⁴⁹ Rozsnyói gyűlés Megyei tanácskozmány. Religio és Nevelés 1848/2. 293-294.

¹⁵⁰ A kalocsai érsekmegyei folyó évi aug. 30-, 31-és sept. 1-sején tartott köztanácskozmány eredményének fővonásai. Religio és Nevelés 1848/2. 343.; Nyomtatásban közli: 1848/49 és ami utána következett... i. m. 83.

¹⁵¹ Munkálatai a székes-fejérvári megyebeli papság által 1848-diki május 25- és 26-kán tartatott tanácskozmányi ülésből kiküldött egyházi középponti válsztmánynak. Religio Nevelés 1848/1. 462.

idősebb korosztály képviseltette főleg magát, s így elsősorban az ő mérsékeltőbb, konzervatívabb nézőpontjuk tükröződik a határozatokban,¹⁵² bár a böjti szabályok változatlanul hagyását már egyik egyházmegyében sem látták célravezetőnek.

Az egyházmegyei tanácskozások és néhány esperesi kerületi gyűlés határozatainak nyilvánosságra hozása után,¹⁵³ az elkövetkező hónapokban a vita a sajtóban is folytatódott, bár az egyházi lapokban, a Katholikus Néplapban és a Religio és Nevelésben csupán a konzervatív álláspontot, vagyis a böjt változatlan fenntartását támogató írások jelentek meg a kérdésről,¹⁵⁴ nyilván azért, mert ez utóbbi szerkesztője, Danielik János maga is bevallotta ezzel a nézettel értett egyet.¹⁵⁵ Ezek klerikus szerzői¹⁵⁶ indokolatlannak, sőt, felháborítóknak találták a böjti szabályok megváltoztatására vonatkozó javaslatokat, s értetlenkedve figyelték társaik erre irányuló törekvéseit: „Vannak az egyházi fegyelemnek pontjai, mellyek számtalanszor igazoltatva s bebizonyítatva, mindig újra megtámadtának, mert az érzékiségbe ütköztvén, ennek rabjaival folytonos harcban állanak. Illyen a böjt. S mert ebbeli természetét ismerjük, épen nem csudálkozánk, hogy napjainkban is emelkedtek minden oldalról szózatok, mellyek annak eltörlését kívánták. Hisz korunk nem volna a test emancipatiojának kora, ha minden bilincset, melly azt a lélek szolgálatába nyügzi, szét-törni nem iparkodnék; s a coelibatus ostromlói következetlenek lennének, ha a természet szent törvényeinek a böjt általi eltírását béké-

¹⁵² Nemcsak a böjt esetében, hanem a többi pontnál is ugyanez a különbség látható a kerületi és az egyházmegyei szintű tanácskozások javaslatait összehasonlítva: *Tamási Zsolt*: Az 1848-as nemzeti zsinati tematika előkészítése és követése i. m.; *Zakar P.*: „Hazám sorsa” i. m. 39.; 1848/49 és ami utána következett... i. m. 50.; *Tengely Adrienn*: Az egri egyházmegyei papság hitéleti reformjavaslatai 1848-ban. In: *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 19. században*. Szerk. Csibi Norbert – Forgó András – Gőzsy Zoltán. Pécs, 2021. 284.

¹⁵³ Mint láttuk, a Religio és Nevelés, legalább kivonatban, leköszölte az egyházmegyei tanácskozások és több esperesi kerületi gyűlés határozatát.

¹⁵⁴ *Sz. J. n.-m. p.*: Nyílt levelezés i. m. 37-38.; *Schreiber L.*: A böjt kérdése i. m. 297-299., 305-307.; *Fogarasi M.*: Kell-e böjtölnünk i. m. 57-61., 65-68., 81-85.

¹⁵⁵ *Schreiber L.*: A böjt kérdése i. m. 307.

¹⁵⁶ Schreiber László ekkor kispap, Fogarasy Mihály pedig a Pesti Egyetem teológiai karának igazgatója volt. „Sz. J. n.-m. p.” írásából nyilvánvalóan kiderül, hogy ő is klerikus volt. *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/s-A6233/schreiber-laszlo-A7E6F/>; Magyar Katolikus Lexikon „Fogarasy” szócikk <http://lexikon.katolikus.hu/F/Fogarasy.html> (Letöltés: 2022. június 10.).

vel tűrnék! De midőn ezen nem csodálkoztunk, bámultuk igenis, s mélyen fájlaltuk, hogy ezen szomorú csatában olyanok is részt vettek, kik egyébként keresztényies érzelmet s egyháziasságot tanúsítottak. S miután e körülmény csak annak tulajdonítható, hogy a böjt lényege félreismertetik, s a gyakorlatával, de kivált sürgetésével járó nehézségek igen nagyoknak képzeltetnek” – írja Schreiber László elkese-redetten. Cikkében megtévedt paptársai okulására kifejti, hogy azon okok, melyek miatt az egyház a böjtöt elrendelte, mit sem változtak, hiszen az áldozatvállalást a kereszténység lényege s az emberi természet parancsolják, s a jelen korban egyébként is még szükségesebbnek véli a böjti szabályozást, mint a múltban: „De mostan (...) minden vallásnak egyenjogúsításával méltán attól tarthatni, hogy maholnap még a vasárnapnak lételetét is csak a naptárból fogjuk megtudhatni, s azért szükségesebb, mint bármikor ezelőtt, kijelölni a napokat, melylyeken az egyház (...) böjttel bünteti a test kihágásait, táplálja a léleknek életét. (...) Korunkban [az Egyháznak] (...) annál nagyobb hévvel s pontossággal kell ragaszkodnia az intézményekhez, mellyek a hiveket emlékeztetik, miszerint van lelki hatalom, mellynek hódolni, van egyház, mellyet hallgatni tartoznak. E szerint napjainkban szükségesebb mint valaha, hogy a böjt fegyelme szorosan meghatározva, napjai kijelölve legyenek.” Úgy véli, hogy a böjt csökkentése vagy eltörlése kapcsán leginkább emlegetett indok, miszerint azt a társadalom jelentős része már úgysem tartja meg, nem állja meg a helyét, egyrészt, mert főleg falun szerinte ez még nem általános jelenség, másrészt pedig csak azért nem szabad a törvényt eltörlölni, mert nem tartják meg, ha egyébként a törvényt létrehozó okok továbbra is változatlanok. Megállapítja, hogy „nem eltörlölni, hanem keményebben sürgetni kell azon törvényeket, mellyek gyakrabban el szoktak hanyagoltatni; nem megszüntetni, hanem nyomatékosabban kell ajánlani a fegyelmet. Korunkban (...) szükségesebb mint bármikor szilárdítani a fegyelmet, a böjt fegyelmét. Nem a szigorúság ártott az egyháznak, hanem a gyengeség és engedékenység.”¹⁵⁷

Érdekes módon a szabadságharc végnapjaiban újra szerephez jutott a böjt, mely jól mutatja, hogy minden változtatási igény ellenére mégsem veszítette el minden tekintélyét: az orosz bevonulás hírére Horváth Mihály, a Szemere-kormány kultuszminisztere – egyébként jogtalanul, az illetékes ordináriusok felhatalmazása nélkül – elrendelte, hogy június 6-án országos böjtöt tartsanak a magyar hadsereg honvédő háborújának támogatására.¹⁵⁸ S a történet szomorú lezárása, hogy a szabadságharcban szerepet vállaló papi személyek bünteté-

¹⁵⁷ Schreiber L.: A böjt kérdése i. m. 297-299., 305-307.

¹⁵⁸ 1848/49 és ami utána következett... i. m. 103., 111-112.

seben is több esetben helyet kapott penitenciaként a több hétig tartó böjtölés kenyéren és vízen.¹⁵⁹

Összegzés

A felvilágosodás a 18. század közepétől megingatta az egyházi tekintélyt, s ez egyesekben a vallási szabályok, többek között a böjti előírások megkérdőjelezéséhez vezetett. Ennek hatására a 19. század első felében elsősorban a vezető rétegek, a nemesség és az értelmiség soraiban egyre szélesebb körűvé vált a böjtszegés „szokása”, mely idővel a vallási előírásokhoz egyébként hűségesen ragaszkodó nép körében is követőkre talált. A romló helyzettel már az 1822-es nemzeti zsinaton és az azt előkészítő esperesi kerületi és egyházmegyei tanácskozásokon is foglalkoztak, azonban ekkor a megoldást még csak az egyházi szabályokat megerősítő állami rendeletek bevezetésében és ezek szigorú hatósági betartatásában látták, illetve a lelki ráhatásban, vagyis hogy a papság jobban intse a híveket a böjt megtartására a prédikációk és a katekézis során. Az 1830-40-es évek katolikus sajtója is ezt a felfogást tükrözte és számos újságcikkében hangoztatták a böjt szükségességét és hasznosságát, ezzel igyekezvén meggyőzni olvasóközönségüket. Azonban a helyzet tovább romlott, és a papság tehetetlennek érezte magát az ügyben, így a tervbe vett 1848-as nemzeti zsinatot előkészítő esperesi kerületi és egyházmegyei tanácskozásokon már az ország minden részében megjelent a böjt mérsékelt megreformálásának kívánalma, nevezetesen az absztinencia enyhítése, illetve a böjti napok számának csökkentése, amitől azt remélték, hogy legalább ezt majd a hívek szívesebben megtartják. Ezzel szemben a két szélsőséges megoldás, a böjti szabályok változatlan formában való fenntartása és annak egyházfegyelmi eszközökkel való kikényszerítése, illetve a böjt teljes eltörlése vagy csak tanácsá váló „lefokozása” hívei kisebbségben voltak.

Az ismert történelmi okokból kifolyólag mind az 1822-es, mind az 1848-as javaslatok papíron maradtak, azonban két évtized múltán mégis sor került a böjti előírások enyhítésére. IX. Pius pápa 1870-ben a magyarországi püspökök kérésére „Ex supremo” kezdetű brevéjében a hazai híveknek hét évre eltörölte a szombati absztinenciát, illetve engedélyezte a pénteki napokon a zsírral való főzést, kivéve a nagyböjti és a kántorböjti időszakban. A vigíliai böjti napokon megengedte napjában egyszer zsírral főzni, de az egyszeri jóllakás és a hústiltalom szabályának a fenntartásával, illetve az adventi időszakban a szerdai böjt továbbra is fenntartandó volt, de pénteken napjában egyszer szabad lett zsírral főzni. Emellett szokásban volt, hogy a püspökök minden évben felmen-

¹⁵⁹ 1848/49 és ami utána következett... i. m. 152., 199., 212., 220., 224.

tést adtak arra vonatkozóan, hogy a hívek nagyböjtben virágvasárnapig hétfőn, kedden, csütörtökön és vasárnap napjában egyszer húst és zsíros ételt fogyaszthassanak.¹⁶⁰ Az 1917-es egyházi törvénykönyv kánonjai és a pápai engedélyek értelmében a két világháború között Magyarországon már „csak” a következő böjti fegyelem volt érvényben: szigorú böjt, vagyis absztinencia és napi háromszori étkezés egyszeri jóllakással hamvazószerdán, a nagyböjt és kántorböjtek péntekjein, valamint karácsony, pünkösd és Nagyboldogasszony vigíliáján; enyhített böjt, vagyis napi egyszeri jóllakás hústilalom nélkül a nagyböjt minden hétköznapján – péntek kivételével – és a kántorböjtek szerdái és szombatjain, illetve nagycsütörtökön és mindenszentek vigíliáján; hústilalom mennyiségi korlátozás nélkül minden fentebb nem említett pénteken. Mivel az egyházi törvénykönyv nem említette az adventi böjtöt, így azt automatikusan megszűntnek tekintették.¹⁶¹ A 20. század második felében a II. vatikáni zsinat hatására nagymértékben enyhítették a böjti szabályozást, olyannyira, hogy jelenleg hazánkban már csak minimális étkezési korlátozás van érvényben: csak hamvazószerdán és nagypénteken van szigorú böjt, illetve a nagyböjt péntekjein tilos húst fogyasztani.¹⁶²

¹⁶⁰ *Kazaly I.*: A katolikus egyházjogtan i. m. 548.; *Szeredy J.*: Egyházjog i. m. II. 1225.

¹⁶¹ *Mihályfi Á.*: Nyilvános istentisztelet i. m. 105. 2. j., 138.

¹⁶² *Codex Iuris Canonici* 1983. 1249-1253. can.; *Az egyházi törvénykönyv.* Szerk.: Erdő Péter. Bp., 1985. 842-845.

TEOLÓGIA ÉS FELVILÁGOSODÁS – DECSY
SÁMUEL, BENEDEK SÁMUEL ÉS SZABÓ
ZSIGMOND KÖSZÖNTŐI EGY ODERA-
FRANKFURTI TEOLÓGIAI DISSZERTÁCIÓBAN

THEOLOGY AND ENLIGHTENMENT:
LAUDATIONS OF SÁMUEL DECSY, SÁMUEL
BENEDEK AND ZSIGMOND SZABÓ IN
A THEOLOGICAL DISSERTATION FROM
FRANKFURT AN DER ODER

Bodnár-Király Tibor

Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Molnár Tamás Kutatóintézet

ÖSSZEFOGLALÁS

A dolgozat célja Decsy Sámuel (1742–1816), Benedek Sámuel és Szabó Zsigmond latin nyelvű köszöntő verseinek közreadása. A kutatás számára eddig ismeretlen verseket Johann Isaac Ludwig Causse (1728–1802) és Hermann Nonnen (1738–1781) 1771-ben megjelent teológiai doktori értekezésének (*Dissertatio Inauguralis Theologico Historica De Cura Dei Singulari Circa Genus Messiae*) függelékében nyomtatták ki. A tanulmányban a disszertációt három közelítésben vizsgálom. A kutatás eredményeire támaszkodva elsőként a tágabb intellektuális kontextus ismertetésére kerül sor. Ennek során külön kitérek a teológiaoktatás és a felvilágosodás helyzetére Odera-Frankfurtban. Ezt követően külön figyelmet szentelek Johann Isaac Ludwig Causse és Hermann Nonnen karrierjére, valamint a nevük alatt megjelent disszertáció főbb ismertetőjegyeire. Végül sort kerítek a disszertáció és a köszöntő versek szerzői közötti kapcsolat értelmezésére. A versek eredeti latin átiratát a tanulmány mellékletében közlöm. A dolgozatban amellet fogok érvelni, hogy a 18. századi Odera-Frankfurtban a teológiai felvilágosodás fontos szerepet játszott a világi tudományok közvetítésében. Ilyen módon a helyi teológus képzés és tudástermelés vizsgálata megkerülhetetlen tényezőként jön számításba a kelet-európai kultúrtranszfer folyamatok értelmezésekor.

Abstract

This essay aims to share Sámuel Decsy's (1742–1816), Sámuel Benedek's and Zsigmond Szabó's Latin poems. Being uncharted by

research until now, these pieces of poetry were first published in the appendix of the 1771 inaugural dissertation (*Dissertatio Inauguralis Theologico Historica De Cura Dei Singulari Circa Genus Messiae*) of the theologians Johann Isaac Ludwig Causse (1728–1802) and Hermann Nonnen (1738–1781). Exploring the multiple implications of the dissertation, the essay is divided into three parts. Building on the findings of my research, the first part presents the wider intellectual context, with special regard to the interplays between theological education and Enlightenment in Frankfurt an der Oder. The second part pays particular attention to the careers of Johann Isaac Ludwig Causse and Hermann Nonnen, as well as the main characteristics of the dissertation published under their name. Finally, the third part seeks to expound the connection between the dissertation and the writers of the poems. In the appendix, the original Latin transcription of the poems is published. In my paper, it will be argued that in the eighteenth-century Frankfurt an der Oder, Theological Enlightenment played an indisputable role in the transmission of secular knowledge. In this way, the examination of theological education and knowledge production is taken into account as an inescapable aspect in the apprehension of cultural transfer processes of Eastern Europe.

Kulcsszavak: felvilágosodás, teológia, kultúrtranszfer, Kelet-Európa, Frankfurt (Oder)

Keywords: Enlightenment, theology, cultural transfer, Eastern Europe, Frankfurt an der Oder

Bevezetés

A dolgozat alapötletét Decsy Sámuel (1742–1816), Benedek Sámuel és Szabó Zsigmond latin nyelvű köszöntő verseinek felfedezése adta. A magyar és erdélyi peregrinusok alkalmi versei a műfaj konvencióinak megfelelően a diák nevének, státuszának és származásának fel tüntetésével, cím nélkül jelentek meg.¹ Létezésükről a kutatás eddig nem tudott. A versek Johann Isaac Ludwig Causse (1728–1802) és Hermann Nonnen (1738–1781) nevei alatt 1771-ben kinyomtatott *Dissertatio Inauguralis Theologico Historica De Cura Dei Singulari Circa Genus Messiae* című teológiai doktori értekezés mellék-

¹ A szövegtípus hagyományozódásának tekintetében a versek az alkalmi költemények és a búcsúztatóversek (propemtikon) formai, műfaji jellegzettségeit viselték magukon. A kora újkori búcsúztatóversek magyarországi recepciójához ld. Móré Tünde: *Ars peregrinandi*. A 16. századi wittenbergi peregrinusok neolatin búcsúztatóverseinek vizsgálata hazai és nemzetközi kontextusban. (Doktori disszertáció) Debreceni Egyetem 2015. 51–62.

letében jelentek meg.² Értelmezésükkel kapcsolatban három szempont is felvethető. Elsőként ezek az alkalmi költemények, ha nem is jelentős, de mindenképpen új adalékot jelentenek a Decsy Sámuel karrierjével és szellemi hagyatékával kapcsolatos politika-, irodalom- és eszmetörténeti vizsgálatok számára. Ezen belül is a szerző odera-frankfurti tanulmányainak időszakából fennmaradt szűk forráscsoport körét gazdagítják.³ Másodsor, szintén csekély mértékben, de a peregrináló diákokkal kapcsolatos általános információhiány pótlásához is hozzájárulnak. Ez különösen igaz az erdélyi Benedek família kisbaconi ágához tartozó (Bățanii Mici, ma: Románia), a székelyudvarhelyi királyi tábla ülnökeként dolgozó Benedek Sámuel, valamint a vele együtt utazó, Bikfalváról (Bicfalău, ma: Románia) származó, árvaságra jutott, később pedig református lelkészként tevékeny Szabó Zsigmond eseteire, akiknek odera-frankfurti teológiai tanulmányairól a kutatás az eddigiekben szintén csak a matrikula-bejegyzésekből értesülhetett.⁴ Végül harmadszor, a forrásközlés jó alkalmat szolgáltat arra is, hogy kicsit kitérjünk az odera-frankfurti teológiai képzés intellektuális jelentőségére. Egy ilyen kitérő a magyarországi és erdélyi kultúrtranszfer vizsgálatok gyakran egyoldalú megközelítése és a korabeli egyetemlátogatási gyakorlat következtében is indokoltnak tűnik.⁵ Az ilyenkor szokásos biográfiai megközelítés helyett éppen

² Johann Isaac Ludwig Causse – Hermann Nonnen: *Dissertatio Inauguralis Theologico Historica De Cura Dei Singulari Circa Genus Messiae quam Iussu Summe Venerandi Et Perincliyti Theologorum Ordinis In Academia Regia Viadrina praeside et promotore Ioanne Isaaco Ludovico Causseo Pro Gradu Doctoris Summisqve In Theologia Honoribus et Privilegiis rite et legitime consequentis D. I. Novembr. MDCCLXXI. In auditorio maiori Publico Eruditorum Examini Subiicit Hermannus Nonnen Bremensis Vocatus Ecclesiae Quae Ad Ptochodochium Urbis Patriae Est V.D.M. Francofurti ad Viadrum [1771].*

³ Mégha életrajzi szempontból nem is változtatnak a kutatás korábbi megállapításán, miszerint a rimaszombati származású diák teológushallgatóként iratkozott be Frankfurtba. A matrikula-bejegyzéshez ld. Tar: Magyarországi diákok i.m. 97. Decsy életútjával kapcsolatos kérdésekhez ld. Bodnár-Király Tibor: A „Decsy-biográfia” helyzete és kutathatósága. In: Politikatudományi tanulmányok. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Kar Doktori Iskolájának III. Konferenciája. Szerk. Antal Attila. Budapest 2012. 37–49; Bodnár-Király Tibor: Decsy Sámuel (1742–1816): orvos, tudós, lapszerkesztő (Vázlat). *Kaleidoscope* 2015/5 (X. évf.) 25–36.

⁴ A matrikulákhoz ld. Zoványi Jenő: A magyarországi ifjak az Odera melletti Frankfurt egyetemen. *Protestáns Szemle* 1889/1-2. (I. évf.) 203; Tar Attila: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789. Budapest 2004. 97.

⁵ A Habsburg Monarchia országaiból érkező diákok kiáramlását akadályozó

ezért a dolgozatban kívülről befelé haladva közelíték a disszertációhoz és a diákok verseihez. A szakirodalom eredményeire támaszkodva elsőként a tágabb intellektuális kontextus ismertetésére kerül sor. Ennek során külön kitérek a teológiaoktatás és a felvilágosodás helyzetére Odera-Frankfurtban. Ezt követően külön figyelmet szentelek Johann Isaac Ludwig Causse és Hermann Nonnen karrierjének, valamint a nevük alatt megjelent disszertáció főbb ismertetőjegyeinek. Végül sort keríték a disszertáció és a köszöntő versek szerzői közötti kapcsolat értelmezésére.⁶ A versek eredeti latin átíratát a mellékleten adom meg. A köszöntők átírásához a Berlini Állami Könyvtár (Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz) gyűjteményében található digitalizált változatot használtam.⁷ A kutatási problémára az Interdisziplinäres Zentrum für die Erforschung der Europäischen Aufklärung (Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg) két hónapos posztdoktori kutatói ösztöndíja során figyeltem fel.⁸

Odera-Frankfurt és a teológiai felvilágosodás

A teológiai felvilágosodás, felvilágosult teológia jelensége mind a tágabb felvilágosodás-kutatás, mind az egyháztörténet oldaláról régóta reflektált kérdése a 18. századi történeti tanulmányoknak. Az elmúlt időkben a felvilágosodás, a filozófia és a teológia 18. századi összefonódása és párhuzamos fejlődése más-más módon az anglofón és a német nyelvű eszméletörténeti irodalomban is megkülönböztetett kutatási irányvá vált.⁹ A teológia 18. századi jelentőségét elsősorban

intézkedések egyike az volt, hogy a nem katolikus diákok hivatalosan csak teológia szakra iratkozhattak be. Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Harmadik, kiegészített kiadás. Budapest 1996. 128; Tar: Magyarországi diákok i.m. 20.

⁶ Ennek során több esetben is az Inscriptiones Album Amicorum (a továbbiakban: IAA) online adatbázisra fogok támaszkodni. Link: <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/>

⁷ A digitalizált szöveg linkjét ld. (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.):
Link: https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN88482179X&DMDID=&PHYSID=PHYS_0005

⁸ Causse személyével és a felvilágosodás teológiájával kapcsolatos tanácsait ezúton is köszönöm dr. Andrea Thielének. A versek értelmezésében nyújtott segítségért dr. Darab Ágnesnek, Causse magyarországi recepciójával kapcsolatos irányjelzésekért pedig dr. Csorba Dávidnak vagyok hálás.

⁹ A kutatás korábbi és újabb eredményeihez ld. Klaus Scholder: *Grundzüge der theologischen Aufklärung in Deutschland*. In: *Geist und Geschichte der Reformation – Festgabe Hanns Rückert zum 65. Geburtstag dargebracht von Freunden, Kollegen und Schülern*. Hrsg. Heinz Liebing – Klaus Scholder. Berlin 1966. 460–486; Joseph Schmolerei: *Johann Joachim Spalding – Ein Beitrag zur Theologie der Aufklärung*. Gütersloh 1967; Tim Blanning: *The*

a kultúrtranszfer-folyamatokban betöltött transzmitter szerep felől tárgyalom. Ahogy azt Decsynél és Benedeknél is látni lehet, ennek részét képezi, hogy a teológia alapozótárgyként, valamint a magasabb szintű bölcséleti, jogi és orvostani képzéshez való hozzáférés előfeltételeként jött számításba. A tanulmány fő állítása, hogy ezzel a kapuőr szereppel a 18. századi teológia még egy ideig a felvilágosodás tudományos kultúrájának közvetítésében is aktív szerepet kapott. A teológiai felvilágosodás jelentőségének vizsgálata éppen ezért nem csupán a szaktudományosodás folyamatai, hanem az általánosabb történeti megközelítés szempontjából is megkerülhetetlennek tűnik.¹⁰

Enlightenment in Catholic Germany. In: *The Enlightenment in National Context*. Eds. Roy Porter – Mikulaš Teich. Cambridge 1981. 118–126; Knud Haakonssen (ed.): *Enlightenment and Religion: Rational Dissent in Eighteenth-Century Britain*. Cambridge 1996; Jonathan Sheehan: *The Enlightenment Bible: Translation, Scholarship, Culture*. Princeton 2005; Albrecht Beutheal (hrsg.): *Reflektierte Religion: Beiträge zur Geschichte des Protestantismus*. Tübingen 2007; Ivo Cerman – Rita Krueger – Susan Reynolds (eds.): *Enlightenment in Bohemia: Religion, morality*. Oxford 2011; and multiculturalism. Walter Sparr: *Frömmigkeit, Bildung, Kultur – Theologische Aufsätze I: Lutherische Orthodoxie und christliche Aufklärung in der frühen Neuzeit, I-II*. Leipzig 2012; Albrecht Beutel – Angelika Dörfler-Dierken (hrsg.): *Glaube und Vernunft: Studien zur Kirchen- und Theologiegeschichte des späten 18. Jahrhunderts*. Leipzig, 2014; Martin Gierl: *Pietism, Enlightenment, and Modernity*. In: *A Companion to German Pietism*. Ed. Douglas Shantz. Leiden 2015. 348–392; Ulrich Lehner: *The Catholic Enlightenment: The Forgotten History of a Global Movement*. New York 2016; Walter Sparr: *Gott, Tugend und Unsterblichkeit – Theologische Aufsätze II: Protestantisches Christentum und die Herausforderung ‘Aufklärung’, I-II*. Leipzig 2016; William J. Bulmann: *Anglican Enlightenment: Orientalism, Religion and Politics in England and its Empire, 1648–1715*. Cambridge, 2017; Franz Leander Fillafer: *Aufklärung habsburgisch. Staatsbildung, Wissenskultur und Geschichtspolitik in Zentraleuropa 1750–1850*. Göttingen 2020. 67–123.

¹⁰ A 18. századi teológiának ez a funkciója jószerivel észrevétlen maradt a magyarországi kutatásban. A kérdés kapcsán a szakirodalom egy erős normatív ítéletet maga előtt görgetve általában csak a végkimenetel felől, a tárgy leértékelődéséről és a szellemi életre való hatástalanságáról emlékezik meg. A problémára jó példa Futaky István ismert műve, amely a teológia 18. századi hanyatlásának paradigmaticus magyarázatát Fükő Dezső sommás megállapítása nyomán vezette elő: „Filológia, történelem, nyelvtudomány, közjog, ezek tehát a magyar szellemi életnek a göttingai tudomány által legtöbb gyümölcsöt termő területei. Csak egy szerény, de igen fontos szín hiányzik erről a tarka palettáról. A göttingai teológia, noha számos magyar hallgatója volt, nem tudott a magyar szellemi életre gyümölcsöző hatással lenni, mert maga is a száraz racionalizmus, moralizálás és orientalista filológia útjára

A tanulmány során teológiai felvilágosodáson a korábbi kutatást jellemző analitikus, dualista megközelítéssel szemben nem egy vallás- és egyházellenes jelenséget értek. A szellemi előzményekre, a célok és eszközrendszer sokszínűségére és belső ellentmondásaira tekintettel, a fogalom nem esszencialista megközelítéséből indul ki, amely a jelenség koherenciáját inkább olyan tipikusnak tekinthető mintázatokban, gyakorlatokban és célokban ragadja meg, mint: a vallási dogmák és ortodoxiával szembeni fellépés, a történeti-filológiai megközelítés érvényesítése a bibliakritikában, a megélt hit és vallásos érzület (tapasztalat) 18. századi felértékelődése, a vallás, a ráció és a filozófia kibékítése, a vallásos pedagógia köré épülő egyházreform és egyháztörténet művelése, a felekezeti tolerancia kiterjesztés stb.¹¹

A továbbiakban a teológiai felvilágosodás fogalmát a 18. századi

tévedt. Olyan embereket, mint a XVI. századba[n] Wittenbergben tanult reformátoraink, olyanokat, mint a XVII. században Szenci Molnár Albert és Apácai Csere János vagy a XVIII. században Bél Mátyás, akik a tudományon kívül valami nemesebb törekvést is hoztak magukkal nyugati iskoláikból, Göttingától nem kaptunk.” Fükő Dezső: Göttinga és a magyar szellemi élet. Teológiai Szemle 1998/1. (XLI. évf.) 30. Idézi: Futaky István: Göttinga. A göttingeni Georg-August Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén. Budapest 2007. 49. A teológia kimaradása már a korábbi eredményeket összefoglaló Kosáry Domokos-féle művelődéstörténetben is feltűnő volt. Kosáry Göttingen kapcsán tett megállapítása értelmében ugyanis a 18. század második felében a Kelet-Európa felől érkező diákok szemében a felvilágosodás nyugatias vonásaira és szocializáció mintázataira legnagyobb hatást a világi tudományok és a közvetítő szerepbe kényszerült németországi egyetemi intézményrendszer gyakorolta. Vö. Kosáry: Művelődés i.m. 516–523. A teológia orientáló funkciója az újabb kultúrtranszfer kutatásokban is alulreflektált kérdés maradt. Vö. Gurka Dezső (szerk.): Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában. Budapest 2010.

¹¹ A teológiai felvilágosodás fogalmát illetően Walter Sparr és Frank Thomas Brinkmann belátásaira támaszkodom. Vö. Walter Sparr: Theologische Aufklärung. In: Religion und Aufklärung. Akten des Ersten Internationalen Kongresses zur Erforschung der Aufklärungstheologie (Münster, 30. März bis 2. April 2014). Hrsg. Albrecht Beutel – Martha Nooke. Tübingen 2014. 21–41; Frank Thomas Brinkmann: Glaubhafte Wahrheit – erlebt Gewißheit. Zur Bedeutung der Erfahrung in der deutschen protestantischen Aufklärungstheologie. Rheinbach-Merzbach 1994. 79–97. A (szekuláris) felvilágosodás vallásos alapjaival kapcsolatban ld. Walter Sparr: Religiöse und theologische Aspekte der Bildungsgeschichte im Zeitalter der Aufklärung. In: Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. Band II.: Vom späten 17. Jahrhundert bis zur Neuordnung Deutschlands um 1800. Hrsg. Notker Hammerstein – Ulrich Hermann. München 2005. 134–168. Margaret C. Jacob: The Secular Enlightenment. Princeton & Oxford 2019. 33–65.

Porosz Királysághoz tartozó odera-frankfurti egyetem összefüggésében használom.

Az elsősorban németországi protestáns szellemi kontextusban, illetve a korszak kelet-európai peregrinációjában és kulturtranszfereiben releváns oktatási központ teológiai orientációjával kapcsolatban a szakirodalom meglepően szűkszavúan fogalmaz. Ez a szűkszavúság a felvilágosodás-kutatás szemléletével és Odera-Frankfurt politikai státuszával is összefüggésbe hozható. Míg az első esetben a teológia azért szorult háttérbe, mert a lokális felvilágosodásokkal foglalkozó kutatás inkább a szekuláris, világi tudományok recepciójára helyezte a hangsúlyt, addig a második esetben az a strukturális magyarázat tűnik valószínűnek, mely szerint az észak-német egyetemek közötti versenyben Odera-Frankfurt – a teológia szempontjából legalábbis – kevésbé tűnt ki versenytársai közül. Elvégre a korszakban semelyik nagy (pietizmus, neológia) újító irányzatnak tartósan nem vált központjává.¹² A kutatás fő csapásirányait az elmúlt időszakig a Berlin-központú brandenburgi-porosz egyházpolitika, a hallei pietizmus kiterjedése, valamint a később meghatározó kutatási irányt képező neológia közötti kapcsolat felfejtése határozta meg.¹³ Ezen belül is megkülönböztetett figyelmet kapott az észak-német egyetemi kultúra (Altdorf, Berlin, Gießen, Göttingen, Halle, Jéna, Lipcse, Wittenberg stb.) lokális felvilágosodásai közötti versengés és a progresszió irányába mutató egyéni karakterisztikumok feltérképezése. A leginkább a filozófia, a jog, a természettudományok és egyéb gyakorlati ismeretek fejlődésére koncentráló megközelítés további, elsősorban oktatás-, intézmény- és egyháztörténeti szempontokkal egészítendő ki.¹⁴

¹² Hammerstein egyetemtörténeti monográfiája Bude hatása nyomán a korai reformteológiai irányzatok helyszínéül Hallét és Jénát jelölte meg. Notker Hammerstein: *Universität. In: Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. Band II.: Vom späten 17. Jahrhundert bis zur Neuordnung Deutschlands um 1800.* Hrsg. Notker Hammerstein – Ulrich Hermann. München 2005. 378. Odera-Frankfurt kapcsán ld. Notker Hammerstein: *Die Viadrina in sich wandelnden Universitätslandschaft um und nach 1700.* In: *Europäische Bildungsströme. Die Viadrina im Kontext der europäischen Gelehrtenrepublik der frühen Neuzeit (1506–1811).* Hrsg. Reinhard Blänkner. Berlin 2008. 153–167.

¹³ Albrecht Beutel: *Aufklärung in Deutschland.* Göttingen 2006. 211–286; Albrecht Beutel – Martha Nooke (hrsg.): *Religion und Aufklärung. Akten des Ersten Internationalen Kongresses zur Erforschung der Aufklärungstheologie (Münster, 30. März bis 2. April 2014).* Tübingen 2014; Albrecht Beutel: *Johann Joachim Spalding. Meistertheologie im Zeitalter der Aufklärung.* Tübingen 2014; Johanna Hilper: *Neologie im Jena.* Tübingen 2020.

¹⁴ A problémafelvetéshez ld. Reinhard Blänkner: *Einleitung. Die alte Viadrina – Brandenburgische Landesuniversität in der europäischen Gelehrtenrepublik*

Ezek a szempontok nemcsak azt segíthetik megérteni, hogy az eddigi kutatási perspektíva miért nem kedvezett Odera-Frankfurt felfedezésének, de választ kínálnak arra is, hogy az egyetem – eltérve a sokszor alapmintaként kezelt Hallétól és Göttingentől – ezzel együtt mégis miként kapcsolódott a korszak felvilágosult tendenciáihoz.

Az elérhető kutatási eredmények alapján Odera-Frankfurtban a teológiai felvilágosodás közegét a következő három kontextus: 1) a vallási tolerancia és az erre épülő egyházpolitika (ezen belül az egyházi unionizmus képviselője), 2) a teológiai politikus jellege és a berlini reformteológusok közeli kapcsolata az egyetemmel, valamint 3) a teológiai tananyag folyamatos modernizációja közösen formálta. A hagyományosan több nemzet lakta kereskedő városban a vallási tolerancia történeti előzményekre tekintett vissza. Kialakulását a város- és egyháztörténeti irodalom a reformáció utáni időszakra, János Zsigmond brandenburgi választófejedelem (1572–1619) 1613-ban történt református hitre való áttéréséig vezeti vissza. A vallási konverziót követően az „udvari kálvinizmus” a 19. századig meghatározó egyházpolitikai irányzat maradt, egyúttal a lutheránus többségű helyi társadalom életében és a teológia művelésében is fontos változást hozott.¹⁵ Egyrészt a városi református közösség (*Nikolaikirche*) megalakulásával, megmaradásával, 1685-ben pedig a francia hugenotta menekültek befogadásával, másrészt hosszabb távon a két felekezet jövőbeli egyesülését ígérő unionista gondolat elterjedésével.¹⁶ A protestáns

der Frühen Neuzeit. In: In: Europäische Bildungströme. Die Viadrina im Kontext der europäischen Gelehrtenrepublik der frühen Neuzeit (1506–1811). Hrsg. Reinhard Blänkner. Berlin 2008. 9–43.

¹⁵ A reformáció kori Odera-Frankfurthoz ld. Jan Martinek: Bohuslav von Lobkowitz und Konrad Wimpina. In: Die Oder-Universität Frankfurt. Beiträge zu ihrer Geschichte. Hrsg. M. Knäbke et al. Weimar 1983. 239–43; Günther Vogler: Thomas Müntzer als Student der Viadrina. In: Die Oder-Universität Frankfurt. Beiträge zu ihrer Geschichte. Hrsg. M. Knäbke et al. Weimar 1983. 243–51; Siegfried Griesa: Glauben- und Religionskonflikte und ihre Auswirkungen im 16./17. Jahrhundert in Frankfurt (Oder). In: Frankfurt an der Oder 1253–2003. Hrsg. Ulrich Knefelkamp – Siegfried Griesa. Berlin 2003. 79–97; Michael Höhle: Universitäten im Widerstreit: Frankfurt (Oder) und Wittenberg. In: Europäische Bildungströme. Die Viadrina im Kontext der europäischen Gelehrtenrepublik der frühen Neuzeit (1506–1811). Hrsg. Reinhard Blänkner. Berlin 2008. 61–78.

¹⁶ Franciaországban a kálvinista hit gyakorlását garantáló nantes-i ediktumot (1598. április 13.) XIV. Lajos király a fontainebleau-i ediktummal (1685. október 18.) helyezte hatályon kívül. A nantes-i ediktum visszavonására érkező reakcióként pár héttel később I. Frigyes Vilmos, brandenburgi választófejedelem a potsdami ediktumban (1685. október 29.) lehetővé tette a menekülő hugenotta családok letelepedését és hitük megőrzését Brandenburgban.

egyházak egyesítésének gondolata a 17–18. század során nemcsak a brandenburgi-porosz egyházpolitikára, hanem az egyetemváros fejlődésére is rányomta a bélyegét. Az egyház és teológia kérdéseiben az egyetem következetesen a református és lutheránus hit olvasztótégelyeként próbált működni.¹⁷ Éppen ezért a helyben képzett teológusok, lelkészek tájékozódásában mind a két protestáns felekezet irodalma meghatározó szerepet játszott. A vallásos nevelés terén Odera-Frankfurt álláspontja kevésbé egyértelmű (ha éppen nem konzervatívabb) a világi tudományok felé hamarabb nyitó pietista Hallehoz képest.¹⁸ Ahogy arra a peregrináció és egyetemtörténeti kutatás rámutatott, a 18. század közepére Odera-Frankfurt az állam-egyház által előírt felvilágosult vallási tolerancia kelet-európai központjává vált.¹⁹ Ez pedig a század nagy részében jelentős regionális hírnevet kölcsönzött számára, elsősorban a cseh, lengyel és magyar diákság köreiben.²⁰

Frankfurt an der Oderben a korabeli megemlékezések szerint kb. 40-50 hugenotta család telepedett le, akik a későbbiekben is saját közösséget alkottak. Vö. Brigitte Meier: Frankfurt zwischen dem Ende des Dreißigjährigen Krieges und der 48er Revolution. In: Frankfurt an der Oder 1253–2003. Hrsg. Ulrich Knefelkamp – Siegfried Griesa. Berlin 2003. 110.

¹⁷ A 18. században rögzült szabályozás szerint ez a gyakorlatban inkább azt jelentette, hogy a teológiai fakultáson a református és az augsburgi konfesszió szerinti párhuzamos oktatás zajlott. A rendeletet, amely szerint a mindenkori rendes tanároknak a református, míg a magánsemináriumok előadójának az augsburgi vallást kellett követniük, 1721-ben hagyta jóvá I. Frigyes Vilmos porosz király. Vö. Carl Rhenanus Hausen: Geschichte der Universität und Stadt Frankfurt an der Oder: seit ihrer Stiftung und Erbauung, bis zum Schluß des achtzehnten Jahrhunderts, größtentheils nach Urkunden und Archiv-Nachrichten bearbeitet. Frankfurt an der Oder 1800. 104–106.

¹⁸ A hallei pedagógikumról ld. Sparrn, 134–145; Hammerstein: Universitäten i.m. 378.

¹⁹ Othmar Feyl: Die Viadrina und das östliche Europa. In: Die Oder-Universität Frankfurt. Beiträge zu ihrer Geschichte. Hrsg. M. Knäbke et al. Weimar 1983. 105–139.

²⁰ Günter Mühlpfordt: Die Oder-Universität 1506–1811. Eine deutsche Hochschule in der Geschichte Brandenburg-Preußens und der europäischen Wissenschaft. In: 47–62; Feyl: Die Viadrina und das östliche Europa i.m. 109–128. Siegfried Griesa tanulmányában végül még azt is felvetette, hogy az unionizmus intézményesítése egyúttal a vallási tolerancia korlátait is kijelölte, amely a református és lutheránus egyházak 1817-ben bekövetkező egyesülésekor már inkább akadályát jelentette annak, hogy önmagán túlmutató regionális (közép-európai) jelentőségre tegyen szert. Griesa: Glauben- und Religionskonflikte i.m. 91.

Rátérve a második kontextusra, az egyetem és az udvar közötti szoros kapcsolat legegyszerűbben a személyi karrierutak felől ragadható meg. Ebből a szempontból különösen feltűnő, hogy a 18. század során a hivatalos berlini egyházpolitikára jelentős hatást gyakorló reformteológusok közül többen is a Viadrina diákjai vagy profeszszorai voltak.²¹ Az elmúlt időszak kutatása egyházépítő tevékenységükből kifolyólag külön fejezetet szánt az udvari prédikátorokként is szolgálatot teljesítő Daniel Ernst Jablonskinak (1660–1741), August Friedrich Wilhelm Sacknak (1703–1786) és fiának, Friedrich Samuel Gottfried Sacknak (1738–1817). A később a pietizmushoz közel kerülő herrnhuti testvériség (*Herrnhuter Brüdergemeine*) tagjaként Jablonski még tanulmányai elején, 1683-ban töltött rövidebb időt az egyetem teológiai fakultásán.²² Hozzá hasonlóan Odera-Frankfurt szintén a felsőfokú teológiai tanulmányok színhelyéül szolgált az idősebb (1722–1724) és a fiatalabb Sack (1755–1757) esetében. Mark Pockrandt monográfiájában csak az említés szintjéig tért ki a két Sack odera-frankfurti időszakára, ahol olyan tanárok hatását emelte ki, mint az I. Frigyes Vilmos udvari prédikátoraként működő, a korban vallási partikularizmusáról is ismert Dietrich Siegfried Claessen (1685–1743) vagy a később esztétikai munkáival hírnevet szerző Alexander Gottlieb Baumgarten (1714-1762).²³ Monográfiájának következtetésében Pockrandt végül a két Sack felvilágosodáshoz való viszonyát a neológiával párhuzamosan jelentkező biblicizmus következetes képviselőjében (*Biblische Aufklärung*) határozta meg. Ezzel az idősebb Sackot mint a neológia egyik elfedett atyját, míg fiát már inkább a késő felvilágosodás valláskritikájának képviselőjeként definiálta újra.²⁴ Az odera-frankfurti teológus-képzés egyértelműen az udvari-politikai karrierre való felkészülés részét is képezte. Ezt erősíti meg Pockrandt azon következtetése is, mely szerint a Jablonski és Sack közötti kapcsolat az unionizmus egyházpolitikai képviselőjében és következetes továbbfejlesztésében is megmutatkozott.²⁵ Ebben az értelemben mind az idősebb, mind az ifjabb Sack a protestáns egy-

²¹ Sparr: *Religiöse und theologische Aspekte* i.m. 153.

²² A herrnhuti irányzat programjához ld. Sparr: *Religiöse und theologische Aspekte* i.m. 145. Jablonski és a herrnhuti kör kapcsolatához ld. Klaus G. Saur: „Jablonski, Daniel Ernst”. In: *Deutsche Bibliographische Enzyklopädie Online*. 2011. (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.) Link: <https://www.degruyter.com/database/DBE/entry/dbe.5-1446/html>

²³ Mark Pockrandt: *Biblische Aufklärung. Biographie und Theologie der Berliner Hofprediger August Friedrich Wilhelm Sack (1703-1786) und Friedrich Samuel Gottfried Sack (1738-1817)*. Berlin – New York 2003. 25, 111–112.

²⁴ Pockrandt: *Biblische Aufklärung* i.m. 543–545, 552–558.

²⁵ Uo. 164–168.

házegyesítés előkészítői közé sorolható.²⁶ A berlini egyházpolitika és az egyetemi szintér közötti átjárhatóság a 18. század második felének karrierlehetőségeiben is létező opció maradt. Az egyetem tanári karából erre a legegységesebb példát Gotthelf Samuel Steinbart (1735–1809) szolgáltatta. Steinbart a hallei wolffianus teológus, Siegmund Jakob Baumgarten (1706–1757) és az odera-frankfurti teológia és filozófia professzora, Johann Gottlieb Töllner (1724–1774) tanítványaként már a racionális teológia és a neológia képviselői közé sorolható. A hallei tanulmányokat, a berlini lelképásztori szolgálatot, majd az odera-frankfurti karriert (1774–1787) követően Steinbartot végül 1787-ben nevezték ki III. Frigyes Vilmos (1770–1840) tanácsadójává és udvari prédikátorává.²⁷

Az odera-frankfurti felvilágosodás harmadik alkotóelemét végül maga az egyetemi tananyag megújulása jelentette.²⁸ A kutatás a teológia megújulásától a felvilágosult teológiáig vezető folyamatra reflektálva általában 3–5 irányzatot emel ki (pietizmus, wolffianizmus, neológia), amelyek a 18. század során különböző hangsúllyal jelentek meg a fő tárgyak és privátkollégiumok tananyagában, valamint a nyomtatott teológiai disputációkban.²⁹ Odera-Frankfurt esete ebben a tekintetben azért is különleges, mivel a fakultás rendes és külön-

²⁶ Uo. 545–546.

²⁷ Steinbart pályafutásához ld. Paul Tschackert: „Steinbart, Gotthelf Samuel”. In: Allgemeine Deutsche Biographie Online 1893. (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.) Link: <https://www.deutschebiographie.de/pnd117245976.html>

²⁸ Elsősorban a világi tudományok térnyerése kapcsán a kutatás erre a változásra már felfigyelt. Ld. Reinhard Blänkner (hrsg.): Europäische Bildungströme. Die Viadrina im Kontext der europäischen Gelehrtenrepublik der frühen Neuzeit (1506–1811). Berlin 2008. A kutatásnak ez az iránya a Frankfurtal foglalkozó meglehetősen szűk magyarországi érdeklődésben is megjelent. Vö. Biró Vencel: Huszti András diákévei Frankfurtban. Erdélyi Múzeum 1916-1917/1. (XXXIII-XXXIV. évf.) 159–172.

²⁹ A német kutatás álláspontja egységesnek tűnik abban az értelemben, hogy a hallei pietizmusra, részben a vallásos elemek újragondolása, részben pedig a filozófiával való ambivalens viszonya következtében, mint a későbbi felvilágosult tendenciák ösztönzőjére tekint. Sparr: Religiöse und theologische Aspekte i.m. 143. Pockrandt monográfiájának bevezetőjében a felvilágosult teológiát azonosította az átmeneti teológiával (*Übergangstheologie*) és ennek öt irányzatát különböztette meg: wolffianizmus, fizikoteológia, neológia, naturalizmus és racionalizmus. Vö. Pockrandt: Biblische Aufklärung i.m. 4. Walter Sparr egy másik cikkében ezzel szemben a teológiai dogmatizmustól, az eklekticizmuson és rendszerszerű gondolkodáson át a kritikai teológia felé mutató történeti perspektívába illesztette be a hallei pietizmus, a wolffianizmus és a neológia irányzatait. Vö. Sparr: Theologische Aufklärung i.m. 21–41.

leges oktatói párhuzamosan adták elő tárgyaikat a református és az augsburgi konfesszió előírásai szerint.³⁰ Az egyetem könyvtárőreként, később rektoraként működő Carl Renatus Hausen (1740–1805) 1800-ban megjelent egyetemtörténetében református oldalon tizennégy, a lutheránus professzoroknál pedig tizenöt olyan tárgy címét azonosította, amelyek a 1800-as évek végére a tananyag részét képezték.³¹ A tárgyak címei között nagy az átfedés, az előadókat és témákat böngészve pedig nem nehéz ráakadni olyan – gyakran a bölcséleti fakultáson foglalkoztatott, a teológián pedig privátkollégiumokat adó lutheránus – szerzőre, akit a kutatás utólag a teológiai felvilágosodás valamelyik prominens irányzatához sorolt. A Hausen által utólag rekonstruált tanrend már a századforduló állapotát (1800/1801-es tanév) tükrözte. Ebben az időszakban a teológia és filozófia újabb tendenciáinak jelenlétét (és erős göttingeni hatását) olyan tárgyak igazolták, mint: Philipp Ludwig Muzel (1756–1831) és Johann Philipp Friedrich Dettmers (1751–1809) – Meiners nyomán – előadott egyháztörténeti kollégiuma, Steinbart vallástörténeti órája, az Eichorn nyomán előadott Biblia-exegétika szeminárium, a szupernaturalizmus kérdésével behatóan foglalkozó Töllner könyvéből előadott morálteológia stúdium, a neológia talán legfontosabb képviselőjének számító Johann Joachim Spalding (1714–1804) műve (*Ueber die Nutzbarkeit des Predigtamtes und deren Beförderung*, 1772) köré felépített előadás, Johann Gustav Herrmannak (1740–1817) a göttingeni filológus, Johann David Michaelis (1717–1791) nyomán előadott exegétika és Újszövetség órája, valamint a Christoph Friedrich Ammonból (1766–1850) előadott bibliai teológia (*biblische Theologie*) stúdium.³² Ami az állandó órákat illeti, habár előadójuk nem minden esetben volt feltüntetve, a tematika mind a két felekezet esetében egyértelművé teszi a történeti-filológiai és a bibliai exegétikai órák jelenlétét a tananyagban. Ahogy arra Notker Hammerstein egyetemtörténeti tanulmányában már felhívta a figyelmet, a teológiai tananyag 18. századi átalakulása a hagyományos képzés alapját adó patrisztika, homiletika és bibliatan alapú stúdiumok háttérbe kerülését hozta el. Mivel a cél a képzés megfiatalítása és a teológiai dogmatizmus levetkőzése volt, az apologetikus funkció helyét a történeti ténytudások felismerését és igazolását elősegítő módszertanok vették át.³³ Hammerstein példája Halle volt, ahol a század eleji pietista reform sorvezetőjét a jogi fakultás adta. Az ennek mintájára átszervezett teológiai képzésben pedig az egyháztörténet szerinti megközelítés vált elterjedté.³⁴ A Hausen által

³⁰ Ld. 17. lj.

³¹ Hausen: Geschichte der Universität i.m. 106–110.

³² Vö. Hausen: Geschichte der Universität i.m. 106–110.

³³ Hammerstein: Universitäten i.m. 378–379.

³⁴ Uo. 378–379.

közreadott tanrendben ugyan egy-egy cím erejéig még mindkét oldalon megtalálhatóak voltak a hagyományos pasztorációs, homiletikai és dogmatikai tárgyak, a tantervi kínálatot már egyértelműen a történeti, egyháztörténeti, kritikai és filológiai stúdiumok dominanciája jellemezte.³⁵ Részletes tanrendek hiányában Hausen visszatekintése legfeljebb egy általános tendencia regisztrálására, mintsem a képzés belső struktúrájának megértésére ad lehetőséget. A kutatás jelenlegi helyzetében azonban talán ez is elégségesnek tűnik annak rögzítésére, hogy az odera-frankfurti képzésben ne csak a teológiát, hanem a felvilágosodást is felfedezzük. Ez a szellemi környezet ugyanis a felsorolt szempontok szerint tette lehetővé annak a teológiai disszertációnak a megjelenését, amelyben Decsy, Benedek és Szabó köszöntő versei is helyet kaptak.

Egyetemi karrier és teológiai disszertáció: Johann Isaac Ludwig Causse és Hermann Nonnen

Rátérve Johann Isaac Ludwig Causse és Hermann Nonnen eseteire, fontosnak tűnik már itt előrebocsátani, hogy neveiket a kutatás az elmúlt időszakig nem, vagy csak elvétve említette. Alap kutatások hiányában éppen ezért portréik vázlatos felfejtése során a kortás visszaemlékezésekre, biográfiákra, illetve nyomtatásban megjelent művekre is támaszkodom.

Causse elfeledettségének mérlegelésekor érdemes számításba venni a család bevándorló hátterét, az első generációs teológus karriert, valamint a pályatársak esetében gyakori udvari (berlini) szolgálat elmaradását. Az 1685-ben Odera-Frankfurtban letelepedett francia hugenotta felmenőkkel bíró Johann Isaac Ludwig karrierje ugyanakkor mégsem volt teljesen előzmények nélküli. A teológus és jogász végzettségű, lelkipásztor édesapa, Ezéchiel (1691–1763) révén az ifjabb Causse már a helyi teológustársadalom és református egyház teljes jogú tagjaként kezdhette meg tanulmányait és egyetemi karrierjét Odera-Frankfurtban.³⁶ Heinrich Döring német teológusok

³⁵ Hausen: *Geschichte der Universität* i.m. 106–110.

³⁶ Ezt támasztják alá azok a család kiemelt jelentőségére utaló életrajzi adatok, amelyek szerint a korábbi prédikátorok távozását és halálát követően (Bancelin, Garnault) 1690-ben végül Johann Isaac Ludwig nagyapját, Jean Caussét választották az odera-frankfurti kálvinista közösség vezetőjévé. A pozíciót az idős Causse fiának, Ezéchielnek 1718-ben adta át. *Geschichte des Herrn Joh. Isaac Ludewig Caußen*. In: *Des Neuen Gelehrten Europa*. B. 12. Wolfenbüttel 1757. 957. Mark Pockrandt monográfiája Ezéchiel Causseről mint az 1722-től Odera-Frankfurtban tanuló A. F. W. Sack egyetemi oktatójáról emlékezett meg. Pockrandt: *Biblische Aufklärung* i.m. 112. Ezéchiel és Johann Isaac Ludwig matrikulájához ld. *Société de l'histoire du protestantisme français*. *Bulletin Historique et Litteréraire* 1870/1. (15. Janvier 1870).

életrajzait feldolgozó vállalkozásának első kötete Caussét Ernst Jablonski tanítványaként mutatta be, akinek rövidebb terjedelmű munkái egyrészt a klasszikus stílus és római szerzők alapos ismeretéről, másrészt a dogmatikai, exegétikai kérdések, illetve a judaizmus története iránti érdeklődésről tettek tanúbizonyságot.³⁷ A helyi református közösség és apja támogatását élvezve az ifjabb Caussét végül a filozófiai, majd teológusi doktorátus megszerzését és svájci peregrinációját követően 1752-ben nevezték ki az egyetem teológiatanárává, ahol egészen 1802-ben bekövetkező haláláig szeniorként működött.³⁸ Causse karrierjének első szakaszáról részletesebb, a későbbi szerepvállalás szempontjából stilizált képet nyújt a *Des Neuen Gelehrten Europa* sorozat tizenkettedik kötetében található életrajz.³⁹ A még a szerző életében napvilágot látott ismertetés a kálvinista teológust a nantesi ediktum visszavonása utáni hugenotta exilium első nemzedékének kiválóságaként mutatta be.⁴⁰ Aki 1749-ben megvédett teológiai disputációját követően, Nagy Frigyes rendelete nyomán 1752-ben

Paris 1870. 180. Szintén a család társadalmi beágyazottságára utal, hogy Ezéchiél lányát, Maria Caussét (Johann Isaac Ludwig testvérét) végül az az Eberhard Heinrich Daniel Stosch (1716–1781) vette feleségül, aki duisburgi professzorsága után szintén Odera-Frankfurtban lett a teológia tanára, emellett pedig a református közösség inspektoraként a magyarországi diákokkal is foglalkozott. Stosch portréihoz ld. Zusätze zur Geschichte des Herrn Eberhard Heinrich Daniel Stosch. In: *Des Neuen Gelehrten Europa*, B. 17. Wolfenbüttel 1763. 244; Georg Meusel (ausg.): *Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen deutschen Schriftsteller*, Bd. 13. Leipzig 1813. 436.

³⁷ Causse ez irányú tájékozódásában feltehetően fontos ösztönzőt jelentett az Odera-Frankfurtban működő tóraiskola. Vö. Pockrandt: *Biblische Aufklärung* i.m. 102–104, 112.

³⁸ Johann Isaac Ludwig Causse. In: *Die gelehrten Theologen Deutschlands im achtzehnten und neunzehnten Jahrhundert*, B. 1., A–H. Ausg.: Heinrich Döring. Neustadt a. d. Orla 1831. 245–246. A Döring rövid portréját átvette: Klaus G. Saur: „Causse, Johann Isaak Ludwig”. In: *Deutsche Biographische Enzyklopädie Online*. 2011. (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.) Link: <https://www.degruyter.com/database/DBE/entry/dbe.2-3076/html>. Causse műveinek bibliográfiájához ld. *Gesamte Verbundkatalog Online*: „Causse, Johann Isaac Ludwig *1728-1802*”. (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.) Link: <https://kxp.k10plus.de/>. Causse 1771-ben készült sziluett-portréját ld. *Digitaler Portraitindex*: „Bildnis des Johann Isaak Ludwig Causse”. (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.) Link: <https://www.portraitindex.de/documents/obj/33426301>

³⁹ *Geschichte des Herrn Joh. Isaac Ludwig Caußen* i.m. 955–961. Az ábrázolás egyértelműen Causse hivatali elkötelezettségét és lokálpatrióta érzületét erősítette fel, ezért is maradhatott ki a felsorolásból az 1752-es teológiai dissertációt megelőző svájci peregrináció.

⁴⁰ *Geschichte des Herrn Joh. Isaac Ludewig Caußen* i.m. 955–956.

nyújtotta be doktorátusát az egyetemen és nyert különleges (*professor specialis*), majd két évvel később (1754) rendes professzori (*professor ordinarius*) állást.⁴¹ Első dékáni időszakát végül a hétéves háború kezdetekor, 1756-ban kezdte meg. Causse későbbi karrierje az egyetemi előmenetellel jellemezhető, amelyet világi, reprezentációs szerepvállalások színesítettek. A karrier folytonossága, valamint a szerzőnek a helyi református egyházban betöltött szerepe a 18. századi kortársak szemében megkérdőjelezhetetlen tekintélyt kölcsönzött Caussenak.⁴² Az intézményi előrelépés fokozatairól (dékán, rektor, szenior) Hausen egyetemtörténete és Causse nyomtatott művei is tájékoztatást nyújtanak.⁴³ A Hausen által közreadott tanrend sajnos csak a szerző utolsó éveibe nyújt betekintést. A református szisztéma szerinti képzésben Causse neve itt már csak három tárgy mellett szerepelt.⁴⁴ Ami a világi, reprezentációs szerepvállalást illeti, Causse karrierjében feltehetően az 1780-as évek jelentették a váltást. Ebből a rövid időszakból ugyanis a latin nyelvű szövegek és doktori disputációk, disszertációk mellett több német nyelvű, erősen apologetikus hangnemű szöveg is a nevéhez köthető. Ezekben a rövid nyomtatványokban (oráció, halotti búcsúztató, megemlékezés) nemcsak az a közös, hogy alkalmi, reprezentatív célból születtek, illetve, hogy a politikai elit és az udvari arisztokrácia képviselőihez íródtak, hanem az is, hogy a latin nyelvű írásokhoz képest a szerző dinasztikus lojalitását is sokkal egyértelműbbé tették.⁴⁵

⁴¹ A „Commentato ad Luc. XIII, 1. 2. 3. 4. 5.” (1749) és a „Dissertatio Inauguralis Exhibens Observationum Ad Christianorum Baptismum Pertinentium” (1752) című értekezések, valamint a székfoglaló előadás „De purioris theologiae ellychnio in Gallia fumigante” rövid ismertetéséhez ld. Geschichte des Herrn Joh. Isaac Ludewig Caußen i.m. 960–963. A disszertáció átfogó ismertetéséhez ld. Vollständige Nachrichten, von dem ordentlichen Inhalte derer kleinen und auserlesenen Academischen Schriften, welche vornehmlich in die Gottesgelartheit, Weltweisheit und schönen Wissenschaften einschlagen, und in neulicher Zeit an das Licht gekommen, B. 5. Leipzig 1754. 409–418.

⁴² Hausen utólag nemcsak a hétéves háború során tanúsított bátor helytállásáról, hanem az egyetem tanárai között tekintélyesnek számító magánkönyvtáráról is megemlékezett. Hausen: Geschichte der Universität i.m. 22, 132.

⁴³ A korábbi státuszokat leíró címek (egyetemi professzor, dékán, rektor) mellett szeniorátusát (Senior) Causse az 1780-as évektől fogva tüntette fel írásaiban.

⁴⁴ Óráit 1800-ban gyakran már Philipp Ludwig Muzellel közösen tartotta teológiai irodalomtörténet, dogmatikai rendszer és keresztény vallásfilozófia témákban. Hausen: Geschichte der Universität i.m. 107.

⁴⁵ Témaválasztását tekintve különösen érdekes ebben a sorban a Caussenak a Habsburg Monarchia és Poroszország viszonyát rendező reichenbachi konvenció (1790. július 27.) alkalmából íródott akadémiai felolvasása. Vö. Johann Isaac Ludewig Causse: Der Kongreß zu Reichenbach: Eine

Causséhoz hasonlóan Hermann Nonnenről is kevés információ áll rendelkezésre. Ami a születés és halálozás dátumán túl biztosan tudható vele kapcsolatban, hogy egy kiterjedt kapcsolatrendszerrel bíró brémai teológus familia tagjaként 24 éves korában került Odera-Frankfurtba, ahol kilenc évvel a beiratkozást követően, 1771-ben szerezte meg teológusi doktorátusát.⁴⁶ A brémai szegények házában (*Armenhauskirche*) szolgálatot teljesítő jelölt fokozatszerzésében feltehetően a brémai *Frauenkirche* lelkipásztori tisztségének elnyerése is motiválta.⁴⁷ Apja, Johann Nonnen (1670–1750) 1717-től a brémai városi tanács tagja. Fivére, Nicolaus Nonnen (1701–1772) szintén teológiát végzett, majd sokéves hollandiai tanulmányút és oktatói, professzori tevékenység után a brémai *Frauenkirche* lelkipásztoraként is működött. Később még a düsseldorfi és elberfeldi gimnáziumokban is megfordult.⁴⁸ A korban megjelent bibliográfiák a család tagjai közül leginkább Nicolaus fiáról, Johann Nonnenről (1734–1789) emlékeztek meg, aki a brémai gimnázium könyvtárőreként, valamint a logika és metafizika tanáraként helyezkedett el. Ilyen minőségben pedig 1775-ben kiadta a gimnáziumi könyvtár történetét.⁴⁹ Az ifjabb

akademische Vorlesung. Frankfurt an der Oder 1790. 3–24.

⁴⁶ A hivatalos matrikula-bejegyzés szerint Nonnen 1762. szeptember 23-án iratkozott be Odera-Frankfurtba. Ld. Friedländer, Ernst (hrsg.): Aeltere Universitäts-Matrikeln I. Universität Frankfurt a. O., B. 2. (1649–1811). Leipzig 1888. 408. Nonnen elhúzódo diákéveiről a kutatásban nincs adat. A be- és kiiratkozás dátumain túl 1768-ból fennmaradt tőle egy latin nyelvű laudáció. Nonnen mellett a másik üdvözlő verset a lutheránus teológus, történétíró, illetve az odera-frankfurti tudós társaság (*Gelehrte Gesellschaft zu Frankfurt an der Oder*) ülnöke, Johann Samuel Buchholz (1717–1774) írta. A versek Causse vejének, Eberhard Daniel Stosch - August Ludwig Christian Isensee filozófiai-teológiai disszertációjának függelékében jelentek meg. Ld. Eberhardus Henricus Daniel Stosch – August Ludwig Christian Isensee: *De actibus gratiae naturam emendantibus*. Traiecti Cis Viadrum 1768. 34–36.

⁴⁷ Nonnent már a fokozatszerzés előtt (1770/1771) a brémai *Armenhaus* prédikátorává választották. A fokozatszerzés korabeli sajtóvisszhangjához ld. *Journal für Prediger* 1771/1. (Jhrg. 2.) 483; *Maandelyke uittreksels*, of *Boekzaal der geleerde waerelt*, 1773/1. (January) 135. Fivére, Nicolaus 1772-ben bekövetkezett halála után helyét átvéve haláláig a brémai *Frauenkirche* harmadik prédikátoraként működött. Heinrich Wilhelm Rotermund (ausg.): *Lexikon aller Gelehrten, die seit der Reformation in Bremen gelebt haben, nebst Nachrichten von gebohrnen Bremern, die in andern Ländern Ehrenstellen bekleidet*, B. 2. Bremen 1818. 69.

⁴⁸ Karrierjét és 53 tételes bibliográfiáját ld. Rotermund: *Lexikon aller Gelehrten* i.m., 69–71.

⁴⁹ Johann Nonnen portréjához ld. Georg Christoph Hamberger – Johann Georg Meusel (ausg.): *Das gelehrte Teutschland, oder Lexicon der jetztlebenden*

Johann-nak feltételezhetően a családi könyvtár összeállításában is fontos szerep jutott, melynek az apai (Nicolaus) és nagybátyjához (Hermann) tartozó állományát halála után, 1789-ben árverezték el.⁵⁰

A 18. századi protestáns teológus közvélemény tagjai körében a Causse és Nonnen nevei alatt 1771-ben megjelent *Dissertatio Inauguralis Theologico Historica De Cura Dei Singulari Circa Genus Messiae* című történeti-teológiai értekezést a szokottnál is nagyobb érdeklődés kísérte. A fokozatszerzés jelentőségéről sokat elmond, hogy az eseménnyel kapcsolatos híradások mellett a doktori oklevél is megmaradt.⁵¹ A 82 lap terjedelmű értekezés tárgyát és megközelítését illetően egyértelműen a *praeses* szerepét vállaló Causse tájékozódását idézte. *Respondensként* Nonnen a dolgozat célját azon teológiai és történeti érvek rendszerezésében határozta meg, amelyek alátámasztják, hogy Isten az elmúlt évszázadokban ugyanazon szisztema és igazságszolgáltatási norma szerint ítélkezett. Ennek értelmében pedig, ahogy azt a történeti példázatok is bizonyítják, konzekvensen megbüntette azon bálványimádást, amelyet az igazságot megvallók üldöztetése és a velük szemben tanúsított erőszak kísért.⁵²

teutschen Schriftsteller. Dritte vermehrte und verbesserte Auflage. Lemgo 1776. 811; Johann Georg Meusel (ausg.): Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen teutschen Schrifsteller, B. 10. Leipzig 1810. 127; Rotermund: Lexikon aller Gelehrten i.m. 69.

⁵⁰ A Nicolaus és Hermann Nonnen magánkönyvtárának első részéről készült katalógust ld. *Catalogus Librorum Quos Collegerunt Viri Dum Viverent Doctissimi Plur. Reverendi Nicolaus Atque Hermannus Nonnen Pater Et Filius. I. Bremae 1789.* Az aukcióról (1789. augusztus 17.) szóló hirdetését ld. *Intelligenzblatt der Allgemeine Literatur-Zeitung 1789/82. (Jhrg. 3.) (1. Julius 1789) 712.*

⁵¹ Vö. 47. l.j. A doktori oklevél szövegéhez ld.: „Q. D. B. V. Sub Auspiciis Serenissimi Potentissimique Principis Ac Domini Domini Friderici II. Borussiae Regis Marchionis Brandenburgensis S. Rom. Imperii Archicamerarii et Principis Electoris [...] Regis et Domini Nostri Clementissimi Rector Academiae Viadrinae Io. Isaacus Ludovicus Causseus, SS. Theologiae Doctor et Prof. Publ. Ord. Reg. Alumn. Maioris, et Minoris Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae Ephorus Ordinis Theologici H. T. Decanus et Promotor Clementissime Constitutus Ex Decreto Facultatis Theologicae Viro Admodum Reverendo Hermanno Nonnen Bremensi Vocato Ecclesiae quae ad Ptochodochium Urbis Patriae est V. D. M. Summos In Theologia Honores Cum Ominibus Dignitatis Doctorali Privilegiis Ac Immunitatibus D. I. Novembr. CIO IOCCCLXXI. More Instituoque Maiorum Rite Collatos Esse Publica Tabula Testatur.” (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.) Link: https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN884823016&PHYSID=PHYS_0005&DMDID=

⁵² Johann Isaac Ludwig Causse – Hermann Nonnen: *Dissertatio Inauguralis*

Az isteni gondviselés konzisztenciáját és morális felsőbbrendűségét állító tézis bizonyításának történeti példázatát a messiás vérvonala, egészen pontosan Dávid nemzetsége körüli bizonytalanságok eloszlatása szolgáltatta.⁵³ Nonnen az ezzel kapcsolatos érveit három csoportba rendezve vezette elő: 1) Elsőként kitért az isteni gondviselés és az egyéni gondoskodás közötti kapcsolatra, ennek alapját a messiásról szóló (történeti) hagyomány képezte.⁵⁴ 2) Másodszer egy rövid szakasz erejéig megpróbálta kimutatni az isteni gondviselés jelenlétét Ábrahám nemzetségében.⁵⁵ 3) A disszertáció leghosszabb részét a Dávid házáról szóló történetek elemzése tette ki. Itt Nonnen a rabbinikus és a szekuláris példázatok összehasonlítását követően végül arra a következtetésre jutott, hogy minden ellentmondás feloldása után kimutatható Isten csodálatra méltó gondviselése Dávidnak és házának sorsában.⁵⁶

Nonnen a dolgozat gondolatmenetébe nemcsak Causse, hanem pártfogója és tanára, Eberhard Heinrich Daniel Stosch, valamint fivére, Nicolaus megállapításait is igyekezett beépíteni.⁵⁷ Ahogy arról esett szó, a disszertáció mind témaválasztásban, mind megközelítésében a korban általánosnak tekinthető kritikai módszer alkalmazásán alapult. Célkitűzése ehhez igazodva arra korlátozódott, hogy az isteni gondviselés koherenciáját és jelenlétét egy olyan szövegkorpusz felhasználásával igazolja, amelyről a 18. századi dogmatikai hagyomány ellentmondásos véleményt alakított ki. Szűkebb értelemben a disputáció szorosan kapcsolódott Causse személyes érdeklődéséhez (mint *praeses*, illetve az odera-frankfurti Tóra iskola révén), valamint a lokális teológiai felvilágosodás folyamataihoz. Még ha a későbbi időszakra jellemző felvilágosult teológia (neológia) szemlélete még nem is volt jelen a szövegben.

A Causse és Nonnen nevei alatt megjelent disszertáció azért is érdekes példája a helyi teológiai tudástermelésnek, mert akaratlanul egybeesett az odera-frankfurti tanügyi reform kihirdetésével. Az 1770-es új szabályozás a világi tudományokat, elsősorban a filozófiát,

Theologico Historica De Cura Dei Singulari Circa Genus Messiae i.m. 73–74.

⁵³ Uo. 3–8.

⁵⁴ Uo. 8–21.

⁵⁵ Uo. 21–25.

⁵⁶ Uo. 25–69. A következtetéshez ld. uo. 69–73.

⁵⁷ Uo. 13, 41, 70. A hivatkozott disputációkhoz ld. Johann Isaac Ludwig Causse – Henricus Augustus Allardt: *De Ebraeorum gente foecundissima perque tot secula existente. Francofurti Cis Viadrum 1763*; Eberhard Heinrich Daniel Stosch – Friedrich Klose: *Disputatio Theologica Tertia Et Ultima Qua Argumentum Pro Divina Religione Christianae Origine, A Martyribus Desumptum Examinatur. Francofurti ad Viadrum 1754*; Nicolaus Nonnen: *Cogitationes de quibusdam Theologiae capitibus. Breae 1765*.

filológiát, jog- és államtudományokat helyezte előtérbe. Az oktatási rend átalakításán és a racionalizált tárgystruktúrán keresztül pedig új dinamikát adott a felvilágosodás tendenciáinak.⁵⁸ Az új oktatási rend vesztese hosszú távon a teológiai képzés lett, amellyel kapcsolatban Hausen egyetemtörténetében lakonikusan csak annyit jegyzett meg, hogy: 1772 óta a fakultás tagjainak létszáma nem haladta meg a három főt. Rajtuk kívül pedig összesen még egy különleges professzor tartott felolvasásokat.⁵⁹

Az új rendelkezések Decsy, Benedek és Szabó érkezésekor értelemszerűen még kevésbé éreztették hatásukat. A fakultás lassú térvesztése számos strukturális tényező következménye volt. Az egyetem és így a teológusképzés pillanatnyi állapotát ekkor még feltehetően a hétéves háborút követő társadalmi, gazdasági következményekből (elnéptelenedés, dekonjunktúra) való kilábalás is befolyásolta. Ebben a helyzetben Causse dékáni tekintélye is közrejátszott abban, hogy Nonnen disszertációja a szokottnál nagyobb figyelmet kapjon. Mint reprezentatív esemény, a doktori védés így lehetőséget adott arra, hogy az egyházi kapcsolatokat a kelet-európai testvérintézményekből frissen érkező diákok közreműködésével is nyomatékosítsa. A tanulmány záró részében ennek a reprezentatív térnek a bemutatására teszek kísérletet. Ugyan a védés konkrét körülményeiről nem maradt fenn elérhető adat, a résztvevő felek szerepeinek és kapcsolati hálójának vizsgálata így is további következtetések levonására ad lehetőséget.

Verses köszöntők és a magyarországi diákhálózatok

Ahogy arra a kora újkori doktori értekezések és társszövegeik funkciója és kutatási lehetőségei kapcsán Szabó Béla már felhívta a figyelmet: „A különböző pártfogóknak, támogatóknak szóló ajánlások révén mind a *respondens*, mind a *praeses* kifejezheték hálájukat az addigi támogatásért, lekötélvezhették további támogatás reményében a célszemélyeket, vagy újabb *sponsorokat* is megkörményezhettek

⁵⁸ Az új tanrendhez ld. Anweisung wie die Philosophie, Philologie, und diejenigen Wissenschaften, worinn die philosophische Facultät den Unterricht giebt, und in welcher Ordnung und Verbindung sie auf der Universität zu betreiben. Frankfurt an der Oder 1770; Anweisung für diejenigen, die sich der Rechts-Gelehrsamkeit, und dem Dienst des Staats widmen, welche Wissenschaften, wie, und in welcher Ordnung und Verbindung, sie solche auf der Universität betreiben sollen. Frankfurt an der Oder 1770.

⁵⁹ Hausen: Geschichte der Universität i.m. 106. Pár sorral feljebb Hausen a fakultás romlását kapcsolatba hozta az 1721-ben hozott merev szabályozás megmaradásával, amely a rendes tanárok esetében továbbra is előírta a református hitet, ezzel pedig ellehetetlenítette a lutheránus egyház tagjainak katedrára kerülését. Vö. 17. lj.

általuk. Egy-egy ilyen nyomtatványnak adott esetben jelentős karrier-előrelendítő szerepe is lehetett. Hasonló jelentőséget kaphattak a nyomtatott tézisfüzetekben megjelenő üdvözlőversek, amelyekkel barátok, hallgatótársak, professzorok köszöntötték a *respondent*-t, illetve a *praesest*-t, s amivel nemcsak a megszólított presztízst növelték, hanem saját magukét is, valamint kifejezheték egy adott (nemzeti, eszmei vagy felekezeti) közösséghez való tartozásukat is.⁶⁰

Szabó felvetése nemcsak a kora újkori egyetemlátogatás szövegkorpuszának komplexitására és kutatási nehézségeire világít rá,⁶¹ hanem egyúttal felhívja a figyelmet arra a hálózatszerű szerveződési mintázatra is, amelyet a reprezentáció, presztízis és kapcsolati tőke intézményesedett és informális csatornái működtettek, és amelyek nyomai akár szövegszerűen is tetten érhetőek voltak ezekben a nyomtatványokban. A karrier, valamint az érvényesülés bejáratott csatornái felől közelítve a peregrináló diák egyszerre lehetett ezeknek a viszonyoknak a kiszolgálója, alakítója és fenntartója. Az eddigiekben több szó esett arról, hogy a személyi feltételek tükrében az intézményi oldalon milyen változások zajlottak a 18. századi Odera-Frankfurtban. A következőkben a peregrináló diákok szerepe kap nagyobb teret. Esetükben az elsődleges kérdés az lesz, hogy az imént tárgyalt kapcsolati tőke miként volt jelen a doktori védések szabályozott terében. Milyen szerepet játszhattak az akadémiai disputáció szertartásrendjében, ez a szerep milyen összefüggésben állt az intézményi státuszukkal?

A *praeses*, *respondens* és *opponens* szerepekkel kapcsolatban az elmúlt időszak kutatása két fontos megállapításra jutott. Az első szerint, habár a *praeses*–*respondens* kapcsolat az esetek többségében megfelelhető volt a tanár–diák alapkonnstellációnak, a valódi működés sokkal inkább egy dinamikus viszonyt feltételezett, amelyet egyéb tényezők – mint az intézményi kultúra, helyi szokásrend, a *praeses* és a disszertens személye, a *sponsorok* és támogatók köre stb. – is befolyásolhattak.⁶² A másik fontos megállapítás, hogy a kora

⁶⁰ P. Szabó Béla: A német politikatudomány hatása a magyar államtani gondolkodásra a 17. században (Magyarországiak politikatudományi disputációi). Budapest 2020. 62.

⁶¹ Amint arra az album amicorumok forráslehetőségét demonstráló tanulmányában utalt, egy ilyen sokoldalúan gazdag jelenség esetében az egyetemi matrikulákra hagyatkozó megközelítés nem adhat teljes képet. Vö. P. Szabó Béla: Egy örvidéki joghallgató, Gottfridus Graff 17. századi peregrinációja emlékkönyvi bejegyzései alapján. In: *Studia in honorem István Stipta*. Szerk. Birher Nándor – Miskolczi-Bodnár Péter – Nagy Péter – Tóth J. Zoltán. Budapest 2022. 361–362.

⁶² Michael Philipp: Konstellationen und Kontexte. Eine typologische Analyse der Beziehung zwischen Präsiden und Respondenten bei Politikdisputationen zur Souveränität. In: *Frühneuzeitlichen Disputationen*.

újkor korábbi időszakaihoz képest a 18. századi doktori disszertációkban egyértelműen nyomon követhető a formalizálódás folyamata. Ennek során a *praeses* egyre inkább háttérbe szorult a *respondens*hez képest.⁶³ Hermann Nonnen fokozatszerzése ebből a szempontból a doktori disszertációk (*dissertatio inauguralis*) 18. századi gyakorlatának megfelelően az egyetemi nyilvánosság előtt, latin nyelven, egy, a helyi eljárásrend alapján koordinált reprezentatív térben zajlott, ahol egy színitársulathoz hasonlóan minden résztvevő a neki kiosztott szerep szerint járt el.⁶⁴ Ewald Horn megállapítása szerint, amennyiben nem a *praeses* volt a disputáció szerzője és így előterjesztője, akkor szerepe a doktori védés ceremóniájában általában a pártatlan résztvevő pozíciójára korlátozódott, aki nem állt személyes kapcsolatban a *respondens*szel.⁶⁵

Ahogy arról a tartalmi összefüggések kapcsán esett szó, Causse *praesesi* szerepe a védési folyamatban egyértelműen túlmutatott az intézményi és tanári oldal pártatlan képviselőjén. Habár ebből fakadóan maga a disszertáció szövege a közös munka eredményét szimbolizálta, a paratextusok inkább arra engednek következtetni, hogy az auktor a *respondens* szerepét vállaló Hermann Nonnen lehetett. Ebben a tekintetben a segédszövegek közül a dedikáció és az üdvözlés tűnik árulkodónak. Míg előbbi Bréma szabad császárváros előljáróinak, urainak, szenátusának, világi és egyházi vezetőinek, valamint mecénásainak, támogatóinak és famulusainak stb. szólt, addig utóbbinál a megfogalmazás személyes hangneméből és az alkalmazott toposzokból – az ajándékba kapott tudás visszaadása, az egyházi és egyetemi érdemek hangsúlyozása stb. – egyértelműen kiderült, hogy a köszönetnyilvánítás címzettje Causse.⁶⁶

Polyvalenta Produktionsapparate gelehrten Wissens. Hrsg. Marion Gindhart – Hanspeter Marti – Robert Seidel, u. M.a. Karin Marti-Weissenbach. Köln – Weimar – Wien 2016. 91–97.

⁶³ Hanspeter Marti: Von der Präses- zur Respondentendissertation. In: Examen, Titel, Promotionen. Akademisches und staatliches Qualifikationswesen vom 13. bis zum 21. Jahrhundert. Hrsg. Rainer C. Schwinges. Basel 2007. 251–274.

⁶⁴ Hanspeter Marti: Disputation und Dissertation. Kontinuität und Wandel im 18. Jahrhundert. In: Disputatio 1200–1800. Form, Funktion und Wirkung eines Leitmediums universitärer Wissenskultur. Hrsg. Marion Gindhart – Ursula Kundert – Walter de Gruyter. Berlin 2010. 65. A doktori disszertációvédések munkanyelve még a 19. században is a latin volt. Uo. 79–80.

⁶⁵ Ewald Horn: Die Disputationen und Dissertationen an den Deutschen Universitäten vornehmlich seit dem 16. Jahrhundert. Leipzig 1893. 50.

⁶⁶ Vö. Johann Isaac Ludwig Causse – Hermann Nonnen: Dissertatio Inauguralis Theologico Historica De Cura Dei Singulari Circa Genus Messiae i.m. [I–II.]; 77–78. A szerzőség kérdéséhez ld. Ewald Horn: Die Disputationen und

A kutatásban kevesebb szó esik a *opponensekről*, akik sok esetben maguk is az adott fakultás diákjai, ösztöndíjasai vagy a fokozat várományosai voltak. Szerepük és részvételük a doktori fokozatszerzéseken általában ceremonálisnak tekinthető, még akkor is, ha a védések vitára hangolt terében a disszerenssel előre egyeztetett „vizsgakérdések” gyakran az ő oldalukról hangzottak el.⁶⁷ Hanspeter Marti az *opponens*nek felkért diákok reprezentatív feladatai közé sorolta a gratuláló vagy köszöntő versek elkészítését. Mint írja, a kora újkori disszertációk dedikációi és gratuláló költeményei mögött gyakran személyes indítékok, ambíciók, függőségi viszonyok is felfedezhetőek. Ennek tudatában az elkészült szövegek egy panegrikusan túlzó vagy ezzel ellenkező módon, minden poetikus megfogalmazást nélkülöző stílusban is megszülethettek.⁶⁸

Nonnen disszertációjának opponenseit (*Opponens ordinarius*) nemcsak az kötötte össze egymással, hogy mind a hárman köszöntő verset írtak a brémai teológus védése alkalmából, hanem az is, hogy státuszukat nagyon hasonló intézményi és szociális háttér alapozta meg. Az egységesen teológus jelöltként (*Theol. Candidatus*) feltüntetett diákok egyúttal az egyetem frissen beiratkozott ösztöndíjas hallgatói is voltak, akik a védelem időpontjában még tanulmányaik letelején jártak.⁶⁹ Decsy sárospataki diákként érkezett Odera-Frankfurtba, tandíjmentes státuszáról (*gratis inscriptus*) már a matrikula-bejegyzés tájékoztatást adott. Tőle eltérő módon Benedek és Szabó ösztöndíja feltehetően a berlini református egyház direktórumának ösztöndíjlapjából származott. Az ösztöndíj (80 birodalmi tallér/év) két évre szólt, és 1723 óta minden évben kettő, a Kolozsvári Református Kollégium által előterjesztett erdélyi diák teológiai képzését finanszírozták belőle.⁷⁰ Habár ezt más forrás egyelőre nem támasztja alá, ez alapján feltételezhető, hogy mind Benedek, mind Szabó esetében az odera-frankfurti tartózkodás nem tartott sokkal tovább két évnél.⁷¹

Dissertationen i.m. 51–72.

⁶⁷ Marti: Disputation und Dissertation i.m. 76–78.

⁶⁸ Uo. 67.

⁶⁹ A címlap szerint Nonnen védésére 1771. november 1-jén, az egyetem nagy előadójában került sor. A matrikula alapján Decsy 1771. május 4-én, Benedek és Szabó pedig négy hónappal később, szeptember 11-én iratkozott be Odera-Frankfurtba. Vö. Tar: Magyarországi diákok i.m. 97.

⁷⁰ Hausen: Geschichte der Universität i.m. 135, 143.

⁷¹ Szabó Zsigmond esetében erről két *album amicorum* bejegyzés is tanúskodik. Az első még Szemián Mihály (1741–1810) albumából származik, 1773. április 15-ről, amit Szabó még Odera-Frankfurtban, mint „Sacro sanctae Theologiae Studiosus” írt alá. A másik aláírás Benkő Ferenc (1745–1816) albumában található és 1776. július 14-én kelt a Kolozs megyei Cegén (ma: Ţaga, Románia). Ekkor Szabó titulusa már református pap volt. Vö. IAA,

Eseteikben a kutatás nem tud védett disszertációról. Decsy példája annyiban különbözött erdélyi társaiétól, hogy nála az immatrikulációt megelőzte a bölcséleti és orvosdoktori diplomák kinyomtatása. Ezek közül az 1776-ban megvédett és kinyomtatott filozófiai doktori disszertáció már csak témaválasztásában idézte az egykori teológiai tanulmányokat.⁷²

A három diák közötti kapcsolathoz további adalékot kínálnak az *Inscriptiones Album Amicorum* adatbázisban elérhető Szemián Mihály albumából származó bejegyzések és a nyomtatott formában is elérhető, Benkő Ferentől fennmaradt peregrinációs album.⁷³ Szemián és Benkő bejegyzései nemcsak azért jelentősek, mert utazásaik és odera-frankfurti tartózkodásuk során kapcsolatba kerültek a három diákkal, hanem mert ugyanezen elvet követve tiszteletüket tették a helyi tanári kar több prominensénél. Így Szemiánnál (1773. április 14.) és Benkőnél (1780. július 24.) is található bejegyzés Eberhard Heinrich Daniel Stoschtól, aki Odera-Frankfurtban a tanári és lelkipásztori tevékenységek mellett a magyar diákok ephoroszának (felügyelő tanári) tisztségét is betöltötte.⁷⁴ A magyar és erdélyi diákok szempontjából Stosch összekötő szerepét jól mutatja, hogy neve egy harmadik peregrinus, Katona Imre (1776. szeptember 3.) albumában

„Szabó, Zsigmond” (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.)

⁷² Tematikai értelemben a Föld kialakulásával és benépesülésével foglalkozó disszertáció egy, a filozófia és teológia közös metszetébe eső fiziko-teológiai problémát elemzett. Pockrandt a fiziko-teológiát a teológiai felvilágosodás fő irányzatai közé sorolta. Pockrandt: *Biblische Aufklärung* i.m. 4. Decsy filozófiai disszertációjával kapcsolatban ld. Bodnár-Király Tibor: *Kompiláció és rendszerezés Decsy Sámuel Pannóniai Fénisz című művében*, ItK 2017/4. (CXXVII. évf.) 478–179. Az elhúzódo tanulmányoknak Decsy támogatói köréhez is köze volt. A doktori értekezés dedikációja alapján a mecénások és támogatók között a korabeli református politikai és világi elit számos képviselője feltűnt. Ezek között: a dunamelléki református egyházkerület gondnoka, báró Podmaniczky Anna Mária férje, Beleznay Miklós (1722–1787) tábornok és testvére, az alezredesi rangig jutó Beleznay Mihály (1728–1789), az idősebb Ráday Gedeon (1713–1792), a küldőintézménnyel (Sárospataki Református Kollégium) szoros kapcsolatot ápoló későbbi bécsi gárdista, Szathmáry Király Pál (1726–1807), báji Patay József (1740–1819), illetve a császári, királyi kamarási címig jutó, vajai Vay Dániel (1749–1798). Vö. Decsy Sámuel: *Dissertatio inauguralis historico-physica de succesivo telluris habitabilis incremento*, Traiecti Cis Viadrum 1776. [I–VI.]

⁷³ IAA, „Szemián, Mihály”, „Benkő, Ferenc” (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.); Hubbes Éva: *Benkő Ferenc egyetemjárása. Tanulmány és Benkő Ferenc peregrinációs albuma*. Rudabánya 2004.

⁷⁴ Vö. IAA, „Szemián, Mihály”, „Benkő, Ferenc” (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.)

is feltűnt.⁷⁵ Hasonlóképp, Causse, de még Nicolaus Nonnen neveire is van találat Katona (1776. szeptember 3.) és Benkő (1780. július 25.), illetve Bányai István (1743. július 8.) albumaiban.⁷⁶

A peregrináló diákok albumaiból felfejthető kapcsolatok mögött persze nem minden esetben állt valódi és működő hálózat. Gyakoriságuk, valamint ismétlődő jellegük azonban felhívhatja a figyelmet egy-egy érdekesebb esetre és azokra a csomópontokra, amelyekkel a kutatásnak akár hosszabb távon is a dolga lehet. Hermann Nonnen védését a kutatás az eddigiekben nem vizsgálta. A disszertációt és az eseményt nem feltétlenül a választott téma, hanem a résztvevő felek és a mögötük álló kapcsolati tőke tette különlegessé. Ebben a konstellációban, ahol mind a *praeses*, mind a *respondens* oldalán a református egyház prominens képviselői álltak, első látásra különös véletlennek tűnhetett a magyarországi és erdélyi diákok megjelenése. A diákok bevonásának lehetséges okai közül egyelőre az intézményi, formális magyarázat tűnik a legvalószínűbbnek. Decsy, Benedek és Szabó ösztöndíjaik és a küldőintézménnyel való kapcsolat fenntartása miatt eleve megkülönböztetett státuszt élveztek. Arra a kérdésre a további kutatásoknak kell majd választ adnia, hogy az ilyen státusszal járó bizalmi tőke milyen mértékben volt átkonvertálható kapcsolati tőkévé. Ami a három hallgató tükrében egyértelműen kijelenthető, hogy a későbbi karrier szempontjából ez a manőver leginkább Decsy Sámuelnél nevezhető sikeresnek.⁷⁷ A további összefüggések kapcsán végezetül még érdemes felhívni a figyelmet pár egyszerű következtetésre.

Következtetések

Módszertani értelemben a tanulmány célja annak demonstrálása volt, hogy egy megfelelő bemérési pont esetén nemcsak lehetséges az eszmetörténeti, a kulturtranszfer vizsgálatok, a peregrináció kutatás és az egyetemtörténet hagyományos tematikájának összehangolása, hanem az ilyen fúzió további eredményekkel szolgálhat. Az alábbi módszertani belátások lakmusztesztjét a brémai teológus, Hermann Nonnen disszertációja és az annak függelékében található latin nyelvű alkalmi költemények jelentették. A disszertáció körüli intellektuális, szociokulturális, intézményi kontextus, valamint a kulturális transzfer folyamatok feltárása és elemzése révén nemcsak a kutatást általánosan jellemző egodokumentum-hiány válik kezelhetővé, de a

⁷⁵ Vö. IAA, „Katona, Imre” (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.)

⁷⁶ Vö. IAA, „Causse, Johann Isaak Ludwig”, „Nonnen, Nicolaus” (Letöltés ideje: 2022. márc. 9.)

⁷⁷ Decsy már diákévei kezdetétől fogva aktív részt vállalt az egyetem és az 1766-ban alapult tudós társaság (*Gesellschaft zum Nutzen der Künste und Wissenschaften*) életében. Decsynek az ezzel kapcsolatos tevékenységéről egy soron következő tanulmányban tervezek beszámolni.

különböző vizsgálati rétegek közötti alapszintű összefüggések is látathatóvá válnak.

Ami az intellektuális vonatkozásokat illeti, már relatíve egyszerű eszközökkel is kimutatható volt az odera-frankfurti teológiai képzés és a Berlin-központú porosz egyházpolitika közötti szoros összefüggés. A reformáció örökségeként is felfogható udvari kálvinizmus a 18. századi állami egyházpolitikai fejlődés időszakában egy olyan alapvető orientációnak tekinthető, amely tartományi és helyi szinten a teológia művelésére, a tanári kar összetételére, ezeken keresztül pedig a tananyag modernizálására is hatással volt. A tudástermelés és az egyéni szerepek vonatkozásában az alábbi megállapítások azonban további igazolásra szorulnak. Johann Isaac, Ludwig Causse és Eberhard Daniel Stosch személye már első közelítésben is meghatározónak tűnt a helyi teológia fakultás életében. Causse és Stosch nemcsak az intézményrendszerben elfoglalt helyzetükből, hanem a magyar és erdélyi diákokkal való aktív kapcsolataik miatt is fontos alanyai lehetnek tehát a későbbi kutatásnak. A peregrináló diákok vonatkozásában a tanulmány legfontosabb következtetése egybeesik azzal a már előrebocsátott megállapítással, mely szerint a teológia fontos közvetítő és átjátszó szerepet játszott a világi tudományosság terjesztésében. Következésképpen a tárgy „kapuőr” funkciója a protestáns honorácior értelmiség akadémiai szocializációjában még az 1770-es években is érzékelhető maradt. Az odera-fankfurti felvilágosodás lokális akcentusainak belső átalakulása közepette – az analógia szintjén legalábbis – nem nehéz ráismerni a közép-kelet-európai folyamatokkal való párhuzamra. A Habsburg Monarchia országaihoz hasonlóan a késő felvilágosodás előtörése itt is az állami centralizációval és az 1770-ben kihirdetett tanreform bevezetésével állt szoros kapcsolatban, amely háttérbe szorítva a teológiát, az államérdek és a közjó nevében a korábbiaknál is nagyobb teret engedett a szekuláris tudáskonpción alapuló világi tudományok oktatásának.

Melléklet

Decsy Sámuel köszöntő verse⁷⁸

Nuper amicitiae tantum mihi jura dedisti;
 Iam repetis, lachrymas fundere meque jubes.
 Brandenburgiacas quid tendis linquere terras?
 Harum nonne pius TE quoque coepit amor?
 Flecte ratem, moestum nec desere pectore Theseum!
 Flecte ratem, numerum non habet illa suum!
 Si tamen ista TIBI stabit sententia menti,

⁷⁸ Johann Isaac Ludwig Causse – Hermann Nonnen: *Dissertatio Inauguralis Theologico Historica De Cura Dei Singulari Circa Genus Messiae* i.m. 79–80.

Nec possunt nostrae TE retinere preces,
 Non remoror; quid enim miserum iuvat? I pede fausto,
 I properé patriis redditus esse focis.
 I licet; ast animo semper comitabor euntem, et
 Quo TE cunque demum verteris, illic ero.
 Dumque memor mei sum, dum Spiritus hos reget artus,
 Nolo Sodalitii non memor esse TUI.
 Hoc peto (si quis adest precibus locus, annue voto)
 Dum vives cordi me quoque claude TUO.
 Certe ego non possum sed nec Dilecte sinebas,
 Unquam de tanta me dubitare fide.
 TE DEUS et quorum terra peregrinus in hacce
 Dignor amicitia, mactet amore pari.
 Et simul eximii quae das documenta laboris,
 Laudes NONNENII perpetuas celebrent.
 Praemia non deerunt condigna. Vel ipse futuri,
 Hicce labor Vates certus honoris adest.
 Perge TUIS laudes ceptis cumulare perennes,
 Laurea perge sacrá nectere sarta manu.
 Perge, velut pergis, concessa fouere talenta
 Ingenii, et decuplo multiplicare lucro.
 Sic TIBI viventi laudes, nomenque parabis,
 Donaque coelesti non moritura loco.

Egregium hocce Specimen Clarissimi ac Doctissimi Auctoris co-
 honestaturus, Eidemque adfectum suum testificaturus, in perpetuam
 Amicitiae tesseram pauca haec adjecit.

Opponens Ordinarius
 Samuel Détsy
 Rima-Szombathino Hungarus
 S. S. Theologiae Candidatus.

Benedek Sámuel köszöntő verse⁷⁹

A Diva Causam nascentis Virgine Iesu
 Defendis solida mente, sagaxque refers.
 Hostica dispersis Inimicis tela retundis,
 Ut nihil in Christi Stemma nocere queant.
 Et Tua defendat divina Numine Iesus
 Iura, quibus statuas Tuque Tropoea TIBI.
 Denique maturos in publica commoda NONNEN
 Ferre gradu fructus uberiore queas.

⁷⁹ Johann Isaac Ludwig Causse – Hermann Nonnen: *Dissertatio Inauguralis Theologico Historica De Cura Dei Singulari Circa Genus Messiae* i.m. 81.

Et bona spes Patriae, quae TE cernebat Alumnum,
 Eveniat, capient Pulpita quando nova.
 I Bone, coelestis quo TE Sapientia ducit;
 Et Patriae vigeas in decus omne TUAE.

His paucis, Viro omnigena eruditione aucto, eruditae Dissertationis
 Auctori et pro Gradu Doctoratus Defendenti sui commendare voluit
 memoriam ac amicitiam,

Samuel Benedek

Transylvano-Hungarus de K. Batzon S. S.

Theol. Candidatus et Ordinarius

Opponens.

Szabó Zsigmond kösztöntő verse⁸⁰

Mortale nil non İpeti genus

Ni dona divi possidet ingeni.

Hac Arte NONNEN summa famae

Glorius astra tenet perennis.

Nam Stemma Foetus Virginei sagax

Dum pandit, apto nectit et ordine,

Vati stuporem, metra laudum

Si tenuis meditetur, adfert.

Plectroque siquis sustineat levi

Virtute functum dicere, carmina

Tentabit invita Minerva,

Sisyphium lapidemque volvet.

Ejus nihil non mens movet ardui

Solers, benigno Numine cui Deus

Adsistit. Hinc curae sagaces

NONNENIO decus arrogarunt.

Quare lyrae jam Musa minus potens

Fert vota: Virtus quo TUA TE feret,

Procede felix, et Tonantis

Gloria TE mediante crescat.

Hunc Adplausum erudite Disserentis Amici honoribus sacrum esse
 voluit.

Sigismundus Szabó

Transylvano-Hungarus Opponens Ordi-

narius S. S. Theol. Candidatus.

⁸⁰ Johann Isaac Ludwig Causse – Hermann Nonnen: Dissertatio Inauguralis
 Theologico Historica De Cura Dei Singulari Circa Genus Messiae i.m. 82.

LÁNYOK ÉS NŐK OKTATÁSA, SZAKKÉPZÉSE VÁCOTT - A KATOLIKUS SZAKKÉPZÉS LEHETŐSÉGEI A 20. SZÁZADBAN

EDUCATION AND VOCATIONAL TRAINING OF GIRLS AND WOMEN IN VÁC – THE POSSIBILITIES OF CATHOLIC VOCATIONAL TRAINING IN THE 20TH CENTURY

Vác, Karolina leányiskola
(Piarista Múzeum, <https://mandadb.hu/dokumentum/1211647/20212842P2.jpg>)

Fábián Borbála

PhD történész, megbízott kutató. Kilátó Piarista Pályaorientációs és Munkaerőpiaci Fejlesztő, Módszertani Központ.

ÖSSZEFOGLALÁS

A lányok oktatása a 18. század közepén kezdődött Vácott. Az 1810-es évektől a lányok külön iskolába, illetve osztályba jártak. Tanítójuk a kántor, korabeli elnevezése karmester, volt. A 19. század közepétől a kezdő tanítók voltak a lányok oktatói. A század második felében több magán leányiskola is működött a városban. A Páli Szent Vin-

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2022.2.4

céről nevezett Irgalmas Nővérek 1880-tól működtek Vácott: először a szegények ellátását végezték, 1881-től óvodát, 1882-től iskolát is működtettek, kézimunkát is tanítottak a lányoknak. 1886-ban Virter Bertalan hagyatékából új iskolát építettek a Miklós téren a felsőbb leányiskola részére, 1894-től leány polgári iskolát is fenntartottak. Gróf Csáky Károly váci püspök alapítványából 1905-ben új leányiskola épületet emeltek, melyet a püspök édesanyjának emlékére Karolinának neveztek el. Az első világháború idején, 1916-ban indult először női kereskedelmi tanfolyam Vácott a Karolina épületében, de a piarista tanárok szervezésében 1919-ig. 1924-ben a váci izraelita polgári iskola indított egy éves női kereskedelmi szaktanfolyamot. 1925-ben újraindították az egy éves katolikus kereskedelmi szaktanfolyamot is a Karolinában 1932-ig. 1933-ban indult először az Irgalmas Nővérek szervezésében női kereskedelmi szaktanfolyam. Az iskolai értesítőkből is olvashatunk a tanfolyamról, a tanárok között Vincés nővérek is voltak. Az 1934-35-ös tanévtől kétéves tanfolyamot indítottak, melyből 1937-től egy négy évfolyamú női felsőkereskedelmi iskola lett. 1938-tól a Karolina régi épületébe, a Miklós térre költözött. 1936-42 között a Vincés nővérek nőipari iskolát is működtettek Vácott, ami érdeklődés hiánya miatt szűnt meg. A lányok oktatásának fejlődése hozzájárult a fiúk oktatásának fejlesztéséhez is. Az Irgalmas nővérek iskolái a város kulturális és szociális életének emeléséhez is hozzájárultak. Ezek az iskolák Vác iskolavárossá válását is elősegítették, mert nemcsak Vác és környékéről, hanem más megyékből is voltak tanulók.

Abstract

In Vác, the education of girls began in the mid-18th century. From the 1810s, girls attended separate schools and classes. Their teacher was the cantor, also known as the conductor at the time. From the mid-19th century onwards, novice teachers were the tutors for girls. In the second half of the century there were several private girls' schools in town. The Daughters of Charity of Saint Vincent de Paul order was active in Vác from 1880, first caring for the poor, then running a kindergarten from 1881 and a school from 1882, teaching needlework to girls. In 1886, Bertalan Virter's bequest was used to raise a new building on Miklós Square for a girls' secondary school, and from 1894 they also started a girls' higher elementary school. A new girls' school building was erected in 1905 from the foundation of Count Károly Csáky, bishop of Vác, and named Karolina in memory of the bishop's mother. During the First World War, in 1916, the first women's trade course was started in Vác in the Karolina building, but it was organized by Piarist teachers until 1919. In 1924, the Vác Isra-

elite Higher Elementary School started a one-year course for women on commerce. In 1925, the one-year Catholic trade course was also resumed at the Karolina until 1932. In 1933, the Daughters of Charity also organized their first women's commercial training course. We can read about the course in the school bulletins too, and we know that there were members of the Daughters of Charity as well among the teachers. From the academic year 1934–35, a two-year course was introduced, which evolved into a four-year commercial secondary school for women in 1937. In 1938, it moved to the old building of the Karolina on Miklós Square. Between 1936 and 1942, the Daughters of Charity also ran a women's industrial school in Vác, which was closed due to lack of interest. The development of girls' education also contributed to the development of boys' education. The schools of the Daughters of Charity also contributed to the cultural and social life of the town. In addition, these schools helped Vác to become a school town, because they had students not only from Vác and its surroundings, but also from other counties.

Kulcsszavak: nők oktatása, nők szakképzése, kereskedelmi szaktanfolyam, felső kereskedelmi iskola

Keywords: women's education, women's vocational training, vocational training in commerce, secondary commercial school

Az oktatás Vácott a középkori magyar állam első századában elkezdődött, a 11. századtól káptalani iskola működött a városban. A lányok középkori és újkori oktatásáról Vácott nagyon kevés adattal rendelkezünk, a várostörténeti monográfiákban szinte nem is említik. A 18. század és a felvilágosodás kora változást hozott.

Gróf Migazzi Kristóf váci püspök 1764-es rendeletében a valláserkölcsei oktatás mellett a gyerekek oktatását is szabályozta. Két évvel korábban a plébánosok kötelességévé tette, hogy hetente egyszer látogassák meg az iskolákat, ellenőrizzék a tanítók munkáját. Püspökvác tanácsa 1752-ben már a fiúk és a lányok tanítására fogadta fel Persics Tamást.¹ A 18. században nagyon kevés helyen működött Magyarországon külön leányosztály, egy 1770-es összeírás 19. helyen talált leányiskolát vagy leányosztályt.²

A 18. század Mária Terézia korabeli oktatási reformjaihoz több szálon is kötődik Vác. A Ratio Educationis előkészítésében három váci piarista vett részt. Az 1777-es Ratio Educationis a lányok okta-

¹ *Molnár Lajos*: Az iskolák. In: Vác története I. szerk. dr. Sági Vilmos, (Studia Comitatus 13.) Szentendre, 1983. 191.

² *Bobula Ida*: A nő a XVIII. század magyar társadalmában. Budapest, 1933. 108.

tására is tartalmaz rendelkezéseket. A tankötelezettséget II. József egyik rendelete mondta ki a 6-12 éves korú gyermekek számára.

A 18. század második felében több tanító női szerzetesrend is letelepült Magyarországon, például angolkisasszonyok, Notre-Dame-apácák, orsolyiták. Az angolkisasszonyok rendjét először Pázmány Péter hozta Magyarországra, végleges letelepedésük Mária Terézia királynőhöz kötődik, aki 1770-ben a budai várban telepítette le őket alapítvánnyal, ünnepélyes bevezetőjük a váci püspök Migazzi Kristóf volt. A nagyszombati egyetem Budára helyezésekor az angolkisasszonyok épületeit kapták meg, akiknek Migazzi a régi püspöki palota épületét ajánlotta fel új lakhelyül. 1777 és 1787 között, Pestre költözésük előtt, a lányok nevelésével foglalkozó rend Vácott működött. A váci épületüket később a siketnéma intézet kapta meg.³

1774-ben Migazzi püspök a normális iskolák működéséről szóló rendelkezésében a gyerekek tanulásra ösztönzéséről is gondoskodott, hogy negyedévente a plébános, a prefektus és a városi tanács egy tagja látogassa meg az iskolákat, és a legjobb tanulók között, akik a legjobban írnak, olvasnak és számolnak, jutalomdíjat osszon ki a fiúknak és a lányoknak egyformán.⁴ A lányok tanítása más városokhoz hasonlóan a kántor, akit a korabeli forrásokban karmesternek is neveznek, egyik feladata volt.

A II. Ratio Educationis (1806) szerint a lányok számára külön iskolákat kellett, ahol ez megoldható volt, felállítani. Vácott erre az 1810-es években került sor. 1813-ban Püspök-Vác területén a belvárosban az anyateplom melletti iskola 2 classisa a fiúgyermekeknek és egy a lányoknak volt. A felsővárosi iskola egy tantermébe 250 gyerek járt. A helytartótanács rendeletére ezt a tantermet megnagyobbították és kettéválasztották, hogy a lányok és a fiúk külön osztályba járjanak. Munganaszt Pált 1821-től Ulrich István követte a karmesterségben és a lányok oktatásában, aki 1822-ben új táblát és két új padot is kért a lánytanulók számának növekedése miatt.⁵

1823-ban a Helytartótanács rendelete szerint egy leánytanítót is fogadniuk kellett volna a zsúfoltság megszüntetése érdekében, és, hogy a lányokat női kézimunkára megtanítsa, de a városi tanácsnak erre nem volt pénze. 1824-ben a városi tanács szerint nincs szükség külön leánytanítóra, mert a varrást a szegényebbek otthon megtanulják. A gazdagabb polgárok lányai a varrást és más női ismereteket

³ *Karcsú Arzén: Vác város története, IX. kötet, Vác, 1880-1888. 266. és Molnár L: Az iskolák. i. m. 191.*

⁴ „Késő maradékainknak tétessen jegyzésben!” Írásos emlékek Vác város múltjából, 1074 -1990. összeállította. Horváth M. Ferenc és Pintér Tamás, (Váci Történelmi Tár 1.) Vác, 1996. 186.

⁵ „Késő maradékainknak ...” i. m. 195.

magántanítóktól tanulják meg. Egy leánytanítóhoz a szülőknek nem lenne bizodalma.⁶

1838-ban elutasították egy magán leányiskola felállítását. Ebben az időben a kezdő tanítók a lányok oktatását végezték, s ha megüresedett egy fiúkat tanító állás, akkor közülük választották az új tanítót a városi monográfia szerint. A 19. század elején a karmester és a lányok tanítójának állását különválasztották. Az 1845-ös helytartótanácsi rendelet, a „Magyarország elemi tanodáinak szabályai” szerint a két évfolyamos alsó elemi iskola elvégzése a lányoknak és a fiúknak is kötelező volt 6 és 12 éves koruk között.⁷

A 19. század második felében több magán leányiskola működött Vácön. Ezek közül legnagyobb és leghíresebb Krenedits Matild iskolája volt, ami 1859-ben nyílt meg, a megyei tanfelügyelő is elismeréssel említette ezt az iskolát.⁸ Fedor (Fodor) Imre tanító felesége 1876 és 87 között egy hatosztályos magántanodát működtetett. Egy másik tanító lánya, Dobóné Amália néhány évig otthon, majd a városi iskolában tanította a lányokat női kézimunkára.

Az Irgalmas Nővérek és a lányok oktatása Vácott

A Páli Szent Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek rendje 1633-ban Párizsban alakult és 1852-ben Pinkafőn telepedett le Magyarországon. A 19. század második felében Nagyváradon, Pápán és Veszprémben elemi iskolákat is működtettek. 1868 után a legtöbb magyarországi tanítással foglalkozó apácarendnek óvónőképzője és tanítónőképzője is volt. Az Irgalmas Nővéreknek Nagyváradon óvónőképzőjük, Pápán és a Randolder Intézetben, Budapesten tanítónőképzőjük is volt. 1905-ben lett önálló a magyar rendtartomány Budapest székhellyel. Főként betegápolással és szegénygondozással foglalkoztak, de számos helyen oktatással is és menhelyeket, árvaházakat is fenntartottak. Irgalmas nővéreknek, Vincés-nővéreknek, vagy ruhájuk színéről szürke nővéreknek is nevezték őket.⁹ A két világháború között a leg-

⁶ „Késő maradékainknak ...” i. m. 313-314.

⁷ *Mészáros István*: Magyar iskolatípusok. (A magyar neveléstörténet forrásai VI.) Bp., 1995. 18.

⁸ „1873. évig 4 elemi osztályra volt felosztva. Ettől 6 osztályra lett berendezve, s 1883-tól 8-ra. A 4 felsőbb osztályban a polgári osztályokra előírott tárgyak adatnak elő, melyekben a k. r. tanárok is közreműködnek. Ezen intézetben kezdete óta több, mint ezer tanulóleánykák képeztettek s folyton dicséretesen futja pályáját. Tanítanak benne francia nyelvet, női munkákat stb. a rendes tanszakokon kívül.” (*Karcsú A.*: Vác ... i. m. IX. 79.)

⁹ Magyar katolikus lexikon (<http://lexikon.katolikus.hu/I/Irgalmas%20N%C5%91v%C3%A9rek.html>, letöltés 2021. aug. 9.)

népeesebb női rend volt Magyarországon, és a legtöbb intézményt (90 körül) ők tartották fenn.¹⁰

1927-ben 89 házban 1200 nővér volt Bakócától Zalaapátiig. Polgári iskoláik voltak Bonyhádon, Budapesten, Keszthelyen, Pápán, Vácott és Veszprémben.¹¹ 1937-ben 45 elemi iskolát, polgári iskolát és/vagy óvodát működtettek Magyarországon Adonytól Zalaapátiig. Polgári iskoláik voltak: Bonyhád, Budapest, Keszthely, Pápa, Szentendre, Vác, Veszprém. Egy tanítóképzőjük is volt Pápán.¹² 1948-ban már 52 településen voltak jelen, a polgári iskoláik száma és helye nem bővült, de Veszprémben ipari iskolát és kereskedelmi szaktanfolyamot is működtettek, valamint két árvaházuk is volt Kaposváron és Szegeden.¹³ Szociális intézményekben is szolgáltak, kórházakban, szegényházakban, napközi otthonokban, elmegyógyintézetekben.

Az Irgalmas Nővérek oktatási tevékenységének kiszélesedése a 20. század első felére, főként az első világháború utáni időszakra tehető. Magyarországon az apácarendek leányoktatási tevékenysége az 1848-49-es szabadságharc után erősödött meg, mely időszak a „hazai katolikus leánynevelés fellendülésének jelentős korszaka.”¹⁴ 1868 után kiszélesedett a tevékenységük. Többféle apácarend az óvodától a tanítónőképzőig számos iskolát működtetett.¹⁵

1880 októberében Tanács János kanonok, alsóvárosi plébános és a káptalan kezdeményezésére, Peitler A. József püspök hívására a gráci kolostorból három apáca érkezett a szegényápoldában lévő szegények ellátására, és egy óvónő is érkezett, aki az óvodát a helyi nőegylettől vette át. A nőegyletnek a Fröbel-gyermekkert fenntartása csekély bevételt hozott és sok kiadásába került. A nőegylet 1880 márciusi közgyűlésén határozták el, hogy a következő évtől a Vinczés-nővérek vegyék át az óvodát, mert „a lakosság közt a gyermek-kerti (vallástalan) rendszer gyökeret verni nem tudott.”¹⁶

¹⁰ *Gergely András*: A katolikus egyház története Magyarországon 1919-1945. Bp. 1997. 199.

¹¹ Magyar katolikus almanach 1927., I. évf., szerk. Gerevich Tibor – Leopold Antal – Zsembery István, Bp. 258-259.

¹² A magyarországi latin és görög szertartású világi és szerzetes római katolikus papság névtára és az országos hivatalok útmutatója az 1937-38. évre. szerk. Pilinyi Gyula, Bp. 1937. 187.

¹³ Római katolikus világi papság és a férfi-női szerzetesrendek címtára 1947-48. évre. szerk. Tóth Imre, Bp. 1947. 146-147.

¹⁴ *Mészáros István*: A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon. Bp., 2000. 202.

¹⁵ *Mészáros I.*: A katolikus i. m.

¹⁶ *Karcsú A.* i. m. IX. 84.

Az elsőként érkező két nővér Fialla Eufrazia és Koppendorfer Venuszta volt.¹⁷ Ünnepeyes beiktatásukkor mondta a püspök a szerzetesrendről: „a fogékony gyermekek keblébe csepegtetni a hit, valóság, erkölcs elveit, megadva nekik a világ által megkívánt képzettséget is, ekként minél tökéletesebb gyermekeket nevelni a családnak, egyháznak és hazának”.¹⁸ 1882-ben érkezett két iskolás-nővér, akiknek száma az iskolai osztályok emelkedésével tovább növekedett. Az 1886/87-es tanévben az új iskolában tanítottak: Kovács Sarolta, Martincsek Margit, Schiberna Jozefa, Szkicsák Felicitás. A nőipari iskolában Fialla Eufrazia tanított, de a 6. osztályban mindenki kézimunkát is tanított.¹⁹

Csávolszky József kanonok Peitler Antal József püspöktől a Szent Miklós templom területét megkapta, hogy azon egy iskolát építtethessen. Egy másik kanonok és címzetes püspök, Vierter Bertalan hagyatéka lehetővé tette a templom lebontása után (1885) egy nagyobb iskolaépület emelését, ugyanis az 1886 februárjában elhunyt Virter halála előtt 10.000 forintot ajándékozott egy létrehozandó felsőbb leányiskola részére. Nyolc tantermes emeletes leányiskolát építettek a 6 elemi osztály és a 2 női ipari részére. Az Endl és Honusz cég 11100 Ft-ért építette 1886-ban, az új iskolaév kezdetére szeptember 5-re elkészült.²⁰ Az iskola alapköveteléről a Fővárosi Lapok is tudósított kiemelve, hogy a 11000 forintba kerülő új iskolaépület Peitler Antal püspöknek is köszönhető, aki a Miklós-templom elbontását engedélyezte. A régi templom anyagát az új épülethez használták fel. Az alapkövet Tanács J. kanonok áldotta meg. Az építkezés megvalósítása az iskolaszék elnökének, Csávolszky József kanonoknak köszönhető.²¹

Vác városának anyagi viszonyaira és arra, hogy miért nem a városi tanács építette az új iskolát, rávilágít az alapköben elhelyezett dokumentum, mely szerint a „13,900 lakossal bíró Vác idei költségvetésében 30,330 frt 42 kr a deficit s ennek fedezetére ötvenkét százalékos községi pótdadót kellett kivetni.”²²

Az Irgalmas Nővérek iskolája gyorsan fejlődött, tíz évvel később a polgári iskolát is megnyitották. 1890-ben a minisztérium felszólította Vácot, hogy az oktatási törvény értelmében vagy állítsák fel a polgári iskolát vagy legyen hatosztályos az elemi iskola. (Húsz évvel korábban is kaptak már egy hasonló felszólítást.) A piarista gimnázium

¹⁷ A „Karolina” rövid története. In: A váci római katolikus „Karolina” polgári leányiskola értesítője az 1913-1914. tanévről. Vác, 1914. 4.

¹⁸ *Karcsú A.*: i. m. VIII. kötet, Vác, 1887. 273.

¹⁹ *Karcsú A.*, i. m. 274-275.

²⁰ *Karcsú A.*, i. m. 69-70. és Fővárosi Lapok, 1886. febr. 25. 404.

²¹ Fővárosi Lapok, 1886. május 12. 956.

²² Fővárosi Lapok, 1886. május 15. 980.

umban ekkoriban nagy volt a zsúfoltság, túl sok volt a diák. Ennek ellenére a fiú polgári iskolára 1911-ig várni kellett Vácott.

A lány polgári iskola 1892-ben indult az Irgalmas Nővérek váci iskolájában.²³ 1894-ben három váci irgalmas nővér polgári iskolai szakvizsgát tett. Fialla Eufrazia a nyelvészeti és történeti, Kováts Sarolta és Hassler Leonida mennyiség-tani és természettudományi szakokból.²⁴

A váci Karolina polgári iskola fejlődése

Gróf Csáky Károly váci püspök 1903-ban 200.000 koronás alapítványt tett a váci elemi iskolák javára. A püspök által megvásárolt épület (Lauchas-alapítványi kanonok ház) helyére ekkor épült 1905-ben a váci leány polgári iskola épülete, amit a püspök édesanyja emlékére Karolinának neveztek el. Az épületben volt 4 elemi és 4 polgári iskolai tanterem, tornaterem és igazgatói lakás is.²⁵ Az üresen maradt Miklós téri épületet ekkor az elemi fiúiskola kapta meg.

A Gasparik utca sarkán 1912 augusztusában tették le az alapkövet, és 1913. július 1-re elkészült a zárda és a kápolna is, ugyanis a rend vezetősége közölte, hogy ha az apácák nem lakhatnak az iskola közelében, akkor tovább nem vállalják a tanítást, az apácák elköltöznek Vácról. Jablonszky Ferenc tervei szerint készült az új zárda.²⁶

1913-ban „(A váci Karolina.) Vácról jelentik: Csáky Károly váci megyéspüspök az édesanyja emlékére Karolina elnevezéssel a város egyik legfőbb pontján apácakolostort, kápolnát, szegényházat, továbbá elemi és polgári iskolákat építtetett. A nagyarányú épülettömböt ma szentelték föl. A misét Jung János segédpüspök celebrálta a lakosság nagy számban való részvétele mellett. Az építkezés 600.000 koronánál többbe került.”²⁷

Csáky püspök újabb adományáról a Budapesti Hirlap így emlékezett meg: „Csáky püspök, a ki nagyon szíven hordja székesvárosa minden ügyét, ezzel a fejedelmi adománnyal Vác kulturális haladásának hosszú időre megvetette alapját.”²⁸

²³ Zábori László: Iskola- és oktatásszervezés Pest megyében 1868-1944 között. Pest vármegye tanügyi viszonyai Tóth József tanfelügyelő működése idején (1877-1905) In: Tanulmányok Pest megye monográfiájához 1. - Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 4. Bp. 2005. 145.

²⁴ Váci Közlöny, 1894. június 17. 3.

²⁵ Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, II. kötet, szerk.: Borovszky Samu, Bp. 1911. 216. és 506.

²⁶ A „Karolina” rövid története. In: A váci római katolikus „Karolina” polgári leányiskola értesítője az 1913-1914. tanévről. Vác, 1914. 12.

²⁷ Budapesti Hirlap, 1913. július 9. 10.

²⁸ Budapesti Hirlap, 1912. január 31. 17.

Az Irgalmas Nővérek munkájával a váci iskolaszék is elégedett volt, mert 1908-ban felvetődött, hogy a serdülő fiúk tanításával is egy szerzetesrendet bizzanak meg. A Váci Hirlapban megjelent indoklás szerint az irgalmas nővérek kiegészítik a serdülő lányokkal foglalkozó világi tanítónők munkáját, ezért a serdülő fiúk számára is hasznosak lennének a szerzetes tanárok, iskolatestvérek.²⁹ Az ötlet nem valósult meg. A váci polgári fiúiskola 1911-ben jött létre világi tanárokkal.

1912-ben írták a Karolináról: „Az iskola oly nívón áll, hogy az utóbbi évtizedben váci szülő minden gyermeke itthon nevelkedik, sőt más vallású szülők hitük féltése nélkül, sőt megnyugvással bízták leányuk nevelését az apácákra.”³⁰

A tanácsköztársaság idején, 1919. március végén ezt az egyházi iskolát is államosították. 1919-ben az irgalmas nővérek érdekében, hogy a tanítást folytathassák, 100 váci asszony beadványt intézett a Forradalmi Kormányzótanácshoz, ami az 1919. április 14-i ülésen szóba is került.

Az első világháború előtt másik polgári leányiskola ekkoriban nem működött Vácott, az izraelita leány polgári iskolát 1922-ben nyitották meg.³¹

A női kereskedelmi tanfolyam Vácott

A női kereskedelmi tanfolyamok gondolata a kiegyezés után, az Osztrák-Magyar Monarchia idejében, a céhes keretek megszűnése után vetődött fel. György Aladár az 1879-es Iparos Kongresszuson indítványozta a női kereskedelmi szakoktatás szükségességét. Az első tanfolyam 9 évvel később a budapesti V. kerületi polgári iskola igazgatójának kezdeményezésére indult. 1891-ben szabályozta a vallás-és közoktatásügyi miniszter rendelete 8 hónapos időtartamra, mely 1900-tól egy tanév lett. A rendelet szerint ezek a tanfolyamok az alsó-fokú kereskedelmi iskolák képzésének feleltek meg, céljuk „a nőknek alsóbbfokú kereskedelmi foglalkozásokra való”³² felkészítése.³³

²⁹ Váci Hirlap, 1908. december 12. 3.

³⁰ A megyés főpásztor 1. az apácáknak új otthont, 2. a leányoknak iskolát, 3. a híveknek templomot, 4. magának kriptát fog építtetni. In: Váci Hirlap, 1912. január 31. 1-2.

³¹ A váci izraelita polgári (koedukált) leányiskola évkönyve az 1938-39. iskolai évről. Az iskola fennállásának XVII. éve. Szerk.: Vasné dr. Gedő Szeréna, Vác, 1939. 5.

³² Iparegészségügy, 1908. augusztus 1. 9.

³³ *Kéri Katalin*: Leánynevelés és női művelődés Magyarországon (nemzeti-közi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással), Pécs, 2018. 441. és *Nagy Adrienn*: Flancos úrikisasszony-nevelő vagy kereskedelmi szakiskola. In: „Asszonyoknak igen sokat kell tudni ...” Új kutatások a nőnevelés történetéről, szerk.: Ács Marianna, Czefener Dóra, Pusztafalvi Henriette, Takács

A Váczi Közlöny hasábjain 1891-ben megjelent cikk szerint a nőnevelés ügye Magyarországon még nincs megoldva, és a női kereskedelmi tanfolyamokon nagyobb műveltséget fognak szerezni a hölgyek, valamint ez lehetőséget nyújt nekik arra, hogy a pénzügyminisztérium szolgálatába álljanak. A női életpályákkal kapcsolatban írta: „lépten-nyomon úgy tapasztaljuk, hogy korunk reális szelleme és viszonyai mindinkább oda sodorják a nőt, hogy a kenyérkereset versenyében részt vegyen s biztosítsa magának, bármily eshetőséggel szemben is az önálló, független megélhetés lehetőségét. S midőn azt látjuk, hogy a postai, távirdai s vasúti szolgálatot mily sikerrel töltik be a nők; midőn látjuk, hogy gyermekeink oktatásának ügye, az ő kezeikbe letéve, mily eredményeket szül: be kell látnunk, hogy a nők munkakörének még más tereken is helyet kell engednünk. S nemzetgazdasági szempontokból még igen sok téren, előbb-utóbb, de mindenesetre nem is oly sok idő elteltével, kénytelenek leszünk helyet engedni.”³⁴

Az 1911-ben megjelent vármegyei monográfiában az ország egyik legnagyobb területű vármegyéjének kereskedelmi oktatásáról írták, hogy szegényes és nem régi a kereskedelmi szakoktatás. Négy alsófokú kereskedelmi iskola volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében Kecskeméten, Kiskunfélegyházán, Nagykőrösön és Vácott. Cegléden az ipariskolával közösen működött. Felső kereskedelmi iskolát csak 1910-ben nyitottak Kecskeméten. „Női kereskedelmi tanfolyam, a melyre hasonlóképpen nagy szükség volna, szintén egy sincsen az egész vármegyében.”³⁵

Az első világháború idején több polgári iskola is indított kereskedelmi szaktanfolyamot, hogy a hölgyek pótolni tudják a kiesett férfi munkaerőt. 1915-ben Vácott az iskolaszék kezdeményezte egy 8 hónapig tartó női kereskedelmi tanfolyam indítását délutáni előadásokkal.³⁶ A tervet azonban el kellett halasztaniuk, mert a vallás-és közoktatásügyi minisztérium márciusban szokott intézkedni a tanfolyamokról.³⁷

A váci Karolina 1916. szeptember 1-jén indította a kereskedelmi szaktanfolyamát. Első oktatói voltak: „Podhorányi József ig., Bán Márton gimn. tanár, Dragos Károly gimn. tanár, Kiss Ernő tanító, Nagy István banktisztviselő, Rozs Lajos, Váró Károly hitelbanki

Zsuzsanna Mária, Pécs, 2019. 73.

³⁴ *Corydon*: Nők a pénzügyminisztérium szolgálatában. In: Váczi Közlöny, 1891. december 6. 1.

³⁵ Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, II. kötet, szerk: Borovszky Samu, Bp., 1911. 164.

³⁶ Váci Hirlap, 1915. október 3. 3.

³⁷ Váci Hirlap, 1915. október 10. 1.

igazgató”.³⁸ Már az első évben túljelentkezés volt, hiszen a meghirdetett 40 fő helyett negyvenkilencet vettek fel, közülük tizenhatan izraelita vallásúak voltak.³⁹

Az 1917-18-as váci értesítőben így fogalmazták meg a tanfolyam célját: „egy esztendei itthoni képzés után már kenyeret adni a fiatal lány kezébe”.⁴⁰ A lemorzsolódás csekély volt, hiszen a 46 jelentkezőből 43 fő végezte el a tanfolyamot.⁴¹

1920-ban az esztergomi kereskedelmi szaktanfolyam hirdetésében írták: „A női kereskedelmi szaktanfolyam célja, hogy az intelligens és dolgozni vágyó leányoknak, továbbá munkabíró özvegyeknek tisztességes megélhetést biztosító állás betöltésére módot nyújtson. Évégéből megadja növendékeinek a kereskedelmi alapvető ismereteket; megfelelő képzés és gyakoroltatás mellett üzleti, különösen irodai teendők végzésére képesíti őket. A kereskedelmi ismeretek bővítik a látókört s megismertetik a gyakorlati élettel. Azon nők, kik nem óhajtanak irodába lépni, szintén jó hasznát veszik eme tudásuknak, mind az üzleti életben, mind a háztartás vezetése körül.”⁴²

Az első világháború után nem indítottak kereskedelmi szaktanfolyamot a Karolinában. 1924-től a helybeli izraelita leány polgári iskolában hirdettek újra női kereskedelmi tanfolyamot. Az 1924-es újsághír szerint: „A vallás és közoktatásügyi miniszter úr a Vácon felállítandó egy éves női kereskedelmi szaktanfolyam szervezését tudomásul vette. A tanfolyamra a beiratkozás július 1 én és 2 án lesz a zsidó polgári leányiskolában. A tanfolyam tárgyai: kereskedelmi ismeretek, levelezés és váltóismeretek, németnyelv és levelezés, könyvvitel, kereskedelmi számtan, kereskedelmi földrajz és áruismeretek, gyorsírás, gépirás, szépírás. Úgy a négyosztályú polgári leányiskolában, mint a kereskedelmi szaktanfolyamon felekezeti különbség nélkül vesznek fel növendékeket.”⁴³ 1925-ben a köztisztviselők gyermekeitől fél tandíjat kértek.⁴⁴

1925-ben a Karolinában is megpróbálták újból indítani a tanfolyamot. A korabeli újsághír szerint a tanfolyam abbahagyásának okát nem tudták.⁴⁵

³⁸ A váci római katolikus „Karolina” polgári leányiskola értesítője az 1916-17. tanévről és a Női kereskedelmi szaktanfolyam is. Vác, 1917. 29.

³⁹ uo.

⁴⁰ A váci római katolikus „Karolina” polgári leányiskola értesítője az 1917-18. tanévről és a Női kereskedelmi szaktanfolyam is. Vác, 1918.

⁴¹ Uo.

⁴² Esztergom, 1920. szeptember 5. 2.

⁴³ Váci Hirlap, 1924. június 29. 2.

⁴⁴ Váci Hirlap, 1925. augusztus 16. 2.

⁴⁵ Váci Hirlap, 1925. május 17. 4.

1929-ben csak Dombóváron és Vácott volt római katolikus női kereskedelmi szaktanfolyam.⁴⁶ Egy 1930-as újsághír szerint a katolikus női kereskedelmi szaktanfolyamnak csak a helyszíne volt a Karolina épülete.⁴⁷ 1932-ben nem volt tanfolyam jelentkezők hiánya miatt.

1933. szeptember 1-jén újraindították a tanfolyamot, melyre június 27-től, a polgári iskolai beiratások idejében, lehetett jelentkezni.⁴⁸ Az 1933-34-es tanévben a tanfolyam szervezését átvette a Karolina. Az iskolai értesítőben is felhívták a figyelmet az új tanfolyamra, mellyel egy továbbtanulási lehetőséget kínáltak növendékeiknek. A női kereskedelmi tanfolyam „célja, hogy polg. iskolát végzett leánykánk magukat tovább képezve vallás-erkölcsi életük kialakítását fokozatosan irányíthassák, s művelt leányokhoz illő modorhoz szokjanak. Másrészt pedig, hogy olyan hasznos gyakorlati ismereteket sajátítsanak el, melyekkel családjuk gazdaságában vagy üzletében segítségre lehessenek, vagy amelyekkel magukat saját erejükből fenntarthatassák.”⁴⁹

Az új tanfolyam illeszkedett az iskolai pedagógia programjába is, amit az 1929-es értesítőben így fogalmaztak meg: „Növendékeink tudatában vannak, hogy a haza, család, egyén boldogsága a jellemileg kialakult, vallásosan művelt egyénektől függ. Tudják, hogy a nőnek szüksége van a tudásra, hiszen a tanult, művelt nő háztartását helyesebben vezeti, gyermekeit tudatosabban neveli, nem is szólva azokról, kik tovább tanulnak, hogy tudásukkal kenyerüket keressék. Az értelmi műveltség iránt való vágyat korunk, a szellemi haladás e nagy százada, már az iskolán kívül beleoltja a gyermekek lelkébe. A tudás, művelődés vágyával látogatja növendékeink nagy része az iskolát.”⁵⁰

A női kereskedelmi szaktanfolyam ettől a tanévtől kezdve a polgári iskola értesítőiben is megjelenik, sőt az értesítő címében is olvasható: „és egyéves női kereskedelmi szaktanfolyam”.

Az első évben 22 fő jelentkezett, és közülük huszonegyen vizsgát is tettek. A polgári iskolának nem volt izraelita vallású tanulója, a szaktanfolyamon három izraelita lány is részt vett. Egy evangélikus és egy református tanuló is volt. A szülők lakhelye szerint a tanulók

⁴⁶ Magyarország tiszti cím- és névtára - 40. évfolyam, Bp. 1929. 335.

⁴⁷ „A váci róm. kat. női kereskedelmi szaktanfolyam igazgatósága közli, hogy szeptember 1-től szeptember 4-ig délelőtt 8-tól 12-ig a szaktanfolyam helyiségében (Karolina épület) az 1930/31 -ki tanévre beiratkozni lehet. Beiratási díj P 12., havi tandíj P 13., havi gépkezelési díj P 2.” (Váci Hirlap, 1930. augusztus 20. 3.)

⁴⁸ Váci Hirlap, 1933. május 14. 2.

⁴⁹ A váci római katolikus „Karolina” polgári Leányiskola értesítője az 1932-33. tanévről. Vác, 1933. 35.

⁵⁰ A váci római katolikus „Karolina” polgári leányiskola értesítője az 1929/30. tanévről. Vác, 1930. 12.

többsége, 16 fő váci volt. (A nem váciak: rádi, nógrádverőcei, nagy-marosi, zebegényi, szobi.) A tanfolyam működésében újdonságként nemcsak férfi tanárok vettek részt, hanem a Karolina tanárnői, tanítónői is.

Az első tanárok: dr. Kovács Vincze plébános (hittan), Éder Katalin (testnevelés), K. Komáromy Júlia (magyar nyelv), Jankura Anna (gépírás), Németh Jenő piarista tanár (kereskedelmi levelezés, gyorsírás), Váró Károly iparbanki igazgató (könyvvitel), Zajázt Anna (kereskedelmi ismeretek). A Vincés-nővérek közül: Fuchs Rafaella (kereskedelmi számtan), Institórisz Lujza (szép és díszítőírás), Mészáros Immaculata (kereskedelmi földrajz és áruismeret) és az igazgató, Eipel Blandina, aki a polgári leányiskola igazgatója is volt.⁵¹

A tanfolyam az 1934/35-ös tanévtől felmenő rendszerben kétéves lett. Német és francia nyelvet is tanítottak. A tanulók létszáma is nőtt, majdnem 30 fővel kezdték a tanévet, és a 29 tanulóból 28 tett vizsgát. Ismét 16 váci lány iratkozott be a tanfolyamra. Rajtuk kívül 3 nagy-marosi, 3 váchartyáni, 2 nógrádverőcei, 1 rádi, 1 szobi, 1 vácrátóti és 1 verese gyházi.⁵²

A második évfolyamra kevesebben iratkoztak be, mint az első évre. Például az 1936-37-es tanévre az első évre 31 fő iratkozott, a második évre 12 fő. A váciak száma 22 fő volt, a környékből még hatan jártak és más vármegyéből tizenegyen.

A szaktanfolyam tovább fejlődéséről a következő évre szóló iskolai értesítőben is említik, hogy a váci szülők kívánsága, hogy helyben is legyen leányközépiskola, megvalósul, mert a vallás- és közoktatásügyi miniszter Hóman Bálint engedélyezte Vácot a női felsőkereskedelmi iskola megnyitását. A szaktanfolyam első osztályát végzetek különbözeti vizsgát tehetnek, hogy a felső kereskedelmi iskola másodévfolyamos tanulói legyenek.⁵³

A négyéves róm. kath. női felső kereskedelmi iskola

4 évfolyamú felső kereskedelmi iskola

A felső kereskedelmi iskolák 1895-től jöttek létre Magyarországon. A neve ellenére ez egy 3 évfolyamos középszintű iskola volt, ami 1919-ben lett négy évfolyamos, érettségivel záruló iskola.⁵⁴ 1908-ban

⁵¹ A váci római katolikus „Karolina” polgári Leányiskola és egyéves női kereskedelmi szaktanfolyam értesítője az 1933-34. tanévről. Vác, 1934. 43.-45.

⁵² A váci római katolikus „Karolina” polgári Leányiskola és kétéves női kereskedelmi szaktanfolyam értesítője az 1934-35. tanévről. Vác, 1935. 48.

⁵³ A váci római katolikus „Karolina” polgári Leányiskola, kétéves női kereskedelmi szaktanfolyam és nőipariskola értesítője az 1936-37. tanévről. Vác, 1937. 47.

⁵⁴ *Mészáros I.*: Magyar i. m. 65-66.

a minisztérium nem engedélyezte, hogy a lányok fiú felső kereskedelmi iskolákba járjanak, ugyanakkor Schack Béla indítványára lehetővé tette női felső kereskedelmi iskolák alapítását. Az első iskolák 1909-ben Budapesten, Pozsonyban és Debrecenben jöttek létre. Az első világháború idején is több helyen alapítottak ilyen iskolát (Győr, Kecskemét, Miskolc Nagyvárad, Veszprém). Az 1920-as évek elején Szombathelyen⁵⁵, Sopronban és Baján kezdte meg működését női felső kereskedelmi iskola. 1929-ben.⁵⁶ Nyíregyházán az angolkisasszonyok nyitottak kereskedelmi leányközépiskolát.⁵⁷ 1937-ben már 35 női kereskedelmi tanfolyam és 17 női felső kereskedelmi iskola működött Magyarországon.⁵⁸ Az utóbbiak közül a legfiatalabb a Vácott 1937. szeptember 15-én megnyitott Karolina római katolikus felső kereskedelmi iskola volt. A női felső kereskedelmi iskolák közül kettőt az angolkisasszonyok Veszprémben és Nyíregyházán, és egyet az Isteni Megváltó Leányai Sopronban működtettek.

Vác város polgárainak régi vágya teljesült dr. Hanauer Á. István váci püspök, dr. Kornis Gyula országgyűlési képviselő és dr. Oetter Gyula egyházmegyei főtanfelügyelő közbenjárásának és támogatásának következtében a VKM 1937. jún. 14-i rendelete alapján.⁵⁹ A váci leányoktatás fejlesztése és a Karolina kibővítése már az 1930-as évek elején szóba került, mert a polgári iskolának több mint 300 növendéke volt. Az iskola osztályait ezért párhuzamosítani kellett, amihez a helyet az elemi iskolai osztályok kiköltöztetésével érték el. A helyi újságban már akkor megjelent egy magasabb képzést nyújtó iskola ígérete: „Megcsillogtatjuk gyermekeik jövőjével törődő szülők előtt azt a szép reményt, miszerint a Karolinában nem lesz a polgári párhuzamosítva, hanem a felszabaduló osztályokban leány-líceumot, esetleg leánygimnáziumot állítanak fel a jövő tanévtől kezdve. A lányos családoknak legnagyobb boldogsága válnék valóra, ha gyermekeik itthon, szülői felügyelet alatt végezhetnék el iskoláikat.”⁶⁰

⁵⁵ A szombathelyi 1932-ig működött.

⁵⁶ Szakoktatási évkönyv 1942, mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi szakoktatás. összeá. Schöpflin-Pogány Károly, Bp. [1942] 605-619.

⁵⁷ Szakoktatási évkönyv 1942. i. m. 605-619.

⁵⁸ Szakoktatási évkönyv 1937. mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi szakoktatás. Bp. [1937] 229.

⁵⁹ A Váci Róm. Kat. Karolina Négyévfolyamú Női Felső Kereskedelmi Iskola évkönyve az 1938-39. iskolai évről. Az iskola fennállásának II. éve. Szerk.: Simoncsics Alajos, Vác, 1939. 3-4. 1936-ban a miniszter még elutasította a váciak kérését. A következő évben több támogatót is sikerült szerezniük: Kornis Gyulát, Szily Kálmán dr. államtitkárt, Kása Kálmán dr. miniszteri osztályfőnököt, Damjanovics Lajos dr. ügyosztály főnököt és Strobel Ernő tanügyi tanácsos urat.

⁶⁰ Váci Hírlap, 1934. augusztus 25. 2.

A szaktanfolyam résztvevői közül 22 tanuló különbözeti vizsgálatra jelentkezett, hogy a felső kereskedelmi iskolában folytathassák tanulmányaikat. A vizsgabiztosok voltak: „Simoncsics Alajos, az újonnan engedélyezett felsőkereskedelmi iskola megbízott igazgatója, dr. Balló Gyuláné, dr. Schágh Károlyné és Szczerbovszky Lászlóné fővárosi tanárok.”⁶¹ Institorisz Lujza nővér, a Karolina intézet főnöknője, is sokat tett az új iskola létrehozásáért.

1937. szeptember 3-i ünnepélyes megnyitó utáni napon az I. évfolyamon 34, a II. évfolyamon 20 tanuló kezdte meg a tanulmányait. Az iskola igazgatója Simoncsics Alajos lett. Számos katolikus társadalmi egyesületnek is a tagja, „a Budapesti Szent Domonkos Egyházközség alelnöke, a Budapesti Központi Credo Egyesület díszelnöke, a Kereskedelmi Szakiskolai Tanárok Országos Egyesületének választmányi tagja, az A. C. központi szervező bizottságának tagja” volt.⁶²

Első tanári karának tagjai voltak: dr. Szauder Gyula hittanár, Bajkó Ilona (magyar, német és francia nyelv), dr. Pintérmé Thurzó Emília felsőkereskedelmi iskolai szaktanár (jogi ismeretek, kereskedelmi számtan, kereskedelmi ismeretek, könyvvitel, kereskedelmi levelezés) Sztankovics Aranka (testnevelés), dr. Tahin Gyuláné (földrajz, kémia, természettan, kereskedelmi számtan). A Szent Vince-irgalmasrendi nővérek közül: Batizfalvy Augusztina (magyar nyelv, történelem), Mészáros Immaculata (gépírás), Ritter Katalin (szépírás), Pintér Etelka (gyorsírás) és Zachár Kinga (gyorsírás).⁶³

Tanárai az 1943-44-es tanévben: Simoncsics Alajos igazgató, Freiburger Viktorné Madaras Lujza (testnevelés), Markó Ilona (német és francia nyelv, honvédelmi ismeretek), Nagy Elek (hittan), dr. Tahin Gyuláné Martinecz Lenke (könyvvitel, levelezés, üzemi gyakorlat), dr. Tarisznyás Györgyi (német nyelv). A Depau Szent Vince-nővérek közül: Filipovits Ludovika (földrajz, vegytan, áruismeret), Kanizsai Olga (számtan, természettan, könyvvitel, üzemi gyakorlat), Németh Alberta (magyar, történelem, gazdasági és jogi ismeretek, honvédelmi ismeretek), Pintér Erika (gyorsírás, gépírás).⁶⁴

⁶¹ A váci „Karolina” róm. kat. polgári Leányiskola, női pariskola és négyévfolyamú női felsőkereskedelmi iskola értesítője az 1937-38. tanévről. Az iskola fennállásának 45. éve. Vác, 1938. 44.

⁶² A Depau Szent Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek Társulata váci „Karolina” róm. kat. kereskedelmi leányközépiskolájának évkönyve az 1943-44. iskolai évről. Az iskola fennállásának VII. évében. Szerk.: Simoncsics Alajos, Vác, 1944. 7.

⁶³ A váci „Karolina” róm. kat. polgári Leányiskola, női pariskola és négyévfolyamú női felsőkereskedelmi iskola értesítője az 1937-38. tanévről. Az iskola fennállásának 45. éve. Vác, 1938. 47.

⁶⁴ A Depau Szent Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek Társulata váci „Karolina” róm. kat. kereskedelmi leányközépiskolájának évkönyve az 1943-44. iskolai

A gyakorlati oktatás keretében, az üzemlátogatások során kihasználták az iskola földrajzi fekvésének előnyeit, a helyi üzemeken kívül Budapesten is több kirándulást tettek. A szaktanárok elméleti oktatással készítették fel a diákokat a kirándulásokra. Az első iskolai tanévben látogatáson voltak Szalay Antal autogén-forrasztó műhelyében, Gágel Ede jéggyárában, a budapesti tudományegyetem „questura modern amerikai rendszerű irodafelszerelését”, Demjén Lajos könyvesboltját és Lambing Antal szikvízgyárát is megtekintették.⁶⁵

Az 1943-44-es tanévben a szemléltető oktatás keretében zajlottak az üzemlátogatások. Az első osztályosok a váci hal-, baromfi- és zöldségpiacot, a Futura gabonarakárát, a konzervgyárat, a Buki-szigeti és a deákvári vízműveket látogatták meg. A másodikosok a Buki-szigeti vízműveket, a városi vágóhidat és jéggyárat, a fonógyárat, az Első Magyar Kötő- Szövőgyárat. A harmadikosok a hivatalokkal ismerkedtek meg: az ipartestületet, a városi pénztárt, adóhivatalt, anyakönyvi hivatalt és az OTI-t⁶⁶ látogatták. A negyedikesek az üzemi gyakorlatok irodai és áruvizsgálati részeit az iskolában végezték, de egy kirándulásuk volt a fonógyárba.⁶⁷

Az első évben 54 tanuló jelentkezett és 51 végezte el. Közülük az első évfolyamon 10, a másodikon 7 váci születésű volt. A statisztikai adatok szerint többen voltak azok, akiknek a szülei Vácott laktak (17 és 13 fő). A tanulók vallása annyiban változott a korábbi évekhez képest, hogy csak 1 izraelita növendékük volt, és 3 evangélikus, 3 református.⁶⁸

Az 1943-44-es tanévben, az iskola 7. évében már 160 tanuló járt ide. A többségük római katolikus vallású volt, 9 református, 3 evangélikus, 3 izraelita. A tanulók fele váci volt, 47 bejáró tanulójuk volt, és harmincan váci családnál laktak, mivel az iskolának nem volt kollégiuma. A környékbeli tanulók a jó közlekedés miatt könnyen

évről. Az iskola fennállásának VII. évében. Szerk.: Simoncsics Alajos, Vác, 1944. 6-7.

⁶⁵ A váci „Karolina” róm. kat. polgári Leányiskola, nőipariskola és négyévfolyamú női felsőkereskedelmi iskola értesítője az 1937-38. tanévről. Az iskola fennállásának 45. éve. Vác, 1938. 49.

⁶⁶ OTI = Országos Társadalombiztosítási Intézet, 1927 és 1950 között működött Magyarországon.

⁶⁷ A Depaui Szent Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek Társulata váci „Karolina” róm. kat. kereskedelmi leányközépiskolájának évkönyve az 1943-44. iskolai évről. Az iskola fennállásának VII. évében. Szerk.: Simoncsics Alajos, Vác, 1944. 10.

⁶⁸ A váci „Karolina” róm. kat. polgári Leányiskola, nőipariskola és négyévfolyamú női felsőkereskedelmi iskola értesítője az 1937-38. tanévről. Az iskola fennállásának 45. éve. Vác, 1938. 53.

bejártak az iskolába, a vonat indulását tanári felügyelettel az iskolában várták meg.⁶⁹

Az 1939-ben dr. Oetter György egyházmegyei főtanfelügyelő a korszak katolikus nőnevelési elvárásainak megfelelően fogalmazta meg, hogy az ide „járó leányok legyenek mindenkor tisztában azzal, hogy mire készülnek, hogy mit kezdhetnek az érettségivel, amelyet komoly, kitartó tanulással és jellemük megfelelő kialakításával szereznek majd meg. Miközben az érettségire készülnek az iskola falai között, ne feledkezzenek meg arról, hogy az iskola elvégzése után nem mindegyiküknek jut majd jófizetésű állás a kereskedelmi életben, nem jut majd mindenkinek a szűkebb váci viszonyok közt egy-egy érettségizett, magas és előkelő állású férj. Az érettségi nem szakítja ki őket környezetükből, sem a szülőváros viszonyait nem változtatja meg. Ha erről megfélemednének, akkor sokat fog boldogtalaná tenni az érettségi. Ha jó szellemük öröködik felettük, akkor majd kamatoztatni tudják magasabb iskolai képesítésüket a szerényebb viszonyok között és akkor is, ha talán nem a mesebeli herceg vagy az előkelő állású hivatalnok, hanem egy önálló, művelt kereskedő vagy iparos oldalán kell bebizonyítaniok, hogy ők „érettek”.”⁷⁰

A 4. osztályt végzetek egy-két kivétellel sikeresen letették az érettségit. Az első érettségi vizsgát, amely az 1939/40. iskolai évben volt, 19-en tették le. A következő tanévben huszonhatan, majd huszonnyolcan, az 1942/43-as tanévben 25 fő, a következőben 39 tett sikeres érettségi vizsgát.⁷¹

Az 1940-41-es tanév értesítője szerint a többségük visszatért a családjához, háztartásbeli lett (15 fő), de sokan a tisztviselői pályát választották (10 fő). A következő tanévben már ez megfordult, 10 fő lett háztartásbeli és 12 fő tisztviselő. Az 1943-44. évi értesítő szerint már 17 fő választotta a tisztviselői pályát (43%), 10 fő maradt háztartásban, négyen közgazdasági egyetemre, négyen polgári iskolai tanítóképzőbe jelentkeztek továbbtanulásra. Néhányan más pályákat választottak: egy tanuló elemi iskolai képzőben, egy francia nyelv-

⁶⁹ A Depau Szent Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek Társulata váci „Karolina” róm. kat. kereskedelmi leányközépiskolájának évkönyve az 1943-44. iskolai évről. Az iskola fennállásának VII. évében. Szerk.: Simoncsics Alajos, Vác, 1944. 8. és 22.

⁷⁰ A Váci Róm. Kat. Karolina Négyévfolyamú Női Felső Kereskedelmi Iskola évkönyve az 1938-39. iskolai évről. Az iskola fennállásának II. éve. Szerk.: Simoncsics Alajos, Vác, 1939. 5.

⁷¹ A Depau Szent Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek Társulata váci „Karolina” róm. kat. kereskedelmi leányközépiskolájának évkönyve az 1943-44. iskolai évről. Az iskola fennállásának VII. évében. Szerk.: Simoncsics Alajos, Vác, 1944. 3.

mesteri iskolában, egy valaki iparrajziskolában és egy tanuló a kertészeti főiskolán tanult tovább.⁷²

A tanulók vallási és szociális nevelésére is nagy gondot fordítottak.⁷³ Az iskola első értesítőjében ezt írták: „Tanulóink Szent Vince szellemében buzgólkodtak a váci szegények megsegítésén.”⁷⁴ Karácsony és az Eucharisztikus Kongresszus előtt a szegények számára nagyobb összeget gyűjtöttek. Az 1943-44. évi értesítőben már részletebben tárgyalták a diákok szociális tevékenységét: „Az intézetben működő Szeplőtelen Szűz Mária Gyermekei Társulatának irányításával ez évben is szép szociális munkát végeztek növendékeink. A múlt évben életre hívott „kistestvér-mozgalom” az idén már 15 szegény testvérkét fogadott szeretetébe. Minden osztály a „nagytestvérek” közül és fölé egy kismamát választott (Eperjessy Vanda, Nagy Margit, Holtság Sarolta, Horgász Jolán), aki elsősorban volt felelős azért, hogy az osztályához tartozó kistestvér mindent megkapjon, ami csak telik pártfogóitól. Szeretetük különösen a Mikulás-napi, karácsonyi, húsvéti ajándékozásban csúcsosodott ki, valamint abban a nagy áldozatban, amellyel 7 elsőáldozó kistestvérkének cipőt, harisnyát és fehérneműt szereztek. Örömmel és leleményességgel kapcsolódtak bele az A. C.⁷⁵ Diákotthon-mozgalmába is. Almamagot, rongyot, tintásüveget gyűjtöttek, s az eladásukból származó mintegy 150.— P-nyi bevételt e célra juttatták. A buzgóság fokozására vándor-díszoklevelet készítettünk, melyet egész évben a harmadikosok mondhattak sajátuknak. Maradandó élményt jelentett számukra, hogy az A. C.-nak és Emerikánának⁷⁶ a ft. hittanár úr vezetésével megrendezett együttes kultúrdélutánjához március 19-én karénekkkel, szavalatukkal ők adhatták meg a keretet. A február hónapban rendezett

⁷² A Depaui Szent Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek Társulata váci „Karolina” róm. kat. kereskedelmi leányközépiskolájának évkönyve az 1943-44. iskolai évről. Az iskola fennállásának VII. évében. Szerk.: Simoncsics Alajos, Vác, 1944. 21.

⁷³ A Váci Róm. Kat. Karolina négyévfolyamú Női Felső Kereskedelmi Iskola évkönyve az 1938-39. iskolai évről. Az iskola fennállásának II. éve. Szerk.: Simoncsics Alajos, Vác, 1939. 7-8.

⁷⁴ A váci „Karolina” róm. kat. polgári Leányiskola, nőipariskola és négyévfolyamú női felsőkereskedelmi iskola értesítője az 1937-38. tanévről. Az iskola fennállásának 45. éve. Vác, 1938. 46.

⁷⁵ A. C. = Actio Catholica („lat. ,katolikus tevékenység’): a hívők közreműködése a papság apostoli munkájában” (Magyar Katolikus Lexikon, <http://lexikon.katolikus.hu/A/Actio%20Catholica.html>, letöltés 2021. aug. 9.)

⁷⁶ „Foederatio Americana (lat. ,Imrés Szövetség’), Americana Nagyrendje, 1921.-1946. júl.: a színeket viselő katolikus magyar egyetemi és főiskolai hallgatók szövetsége”. (Magyar Katolikus Lexikon, <http://lexikon.katolikus.hu/F/Foederatio%20Americana.html>, letöltés 2021. aug. 8.)

sajtónapok alkalmával február 20-án részt vettek a püspöki szeminárium dísztermében az ifjúsági sajtódélutánon. Szívesen és sokat gyűjtöttek a Vöröskereszt céljaira is. A IV. o. pedig azzal állított marandó emléket nevének, hogy 220.— P-t juttatott a bombakárosultak megsegítésére.⁷⁷

A „rég-új” iskolaépület a Miklós téren

A női felső kereskedelmi iskola működését a polgári iskola épületében kezdte meg. A következő évben iskolaépületnek a korábban elemi iskolaépületként szolgáló Miklós téren álló iskolát kapták meg. Ezt kibővítették. Az újjáépített iskolaépületről jelent meg az értesítőben: „A Szent Miklós-tér közepéből impozánsan emelkedik ki az egyemeletes, villaszerű épület. Az átalakítás, hozzáépítés következtében Vác városának egyik legszebb középülete lett, amelyre büszkén tekinthet fel minden váci polgár.”⁷⁸

A nőipari iskola megszűnése (1942/3-as tanév) után az egész Miklós-téri épületet a kereskedelmi iskola kapta meg. A 430 m²-es emeletes iskolához 384 m² udvar tartozott. A világos osztálytermekben a legtöbb tanulónak saját asztala – vagy fél asztala - és thonet széke volt. Az emeleten három osztály és a gépíró terem volt.⁷⁹

Nőipari iskola

A lányok iparoktatásával, kézműves mesterségekre oktatásával már a 19. század elején is foglalkoztak. A budai nőegylet 15 olyan tanítót foglalkoztatott, akik a lányokat az elemi iskolai tanítás után kézimunkázni tanították. 1819-ben az árva gyermekek számára létrehozott szorgalomiskolában a lányok is különböző mesterségeket tanultak. A magyarországi óvodaügy egyik első felkarolója, Brunsvik Teréz 1828-ban Pesten létrehozta a „krisztinavárosi ipariskolát”, ahol a hét évnél idősebb gyermekek a szalmatárgyak készítését tanulták meg.⁸⁰

A Váci Hirlapban 1935-ben megjelent „Milyen iskola felállításával fejleszthetnénk városunk leánynevelését?” című cikk szerzője sze-

⁷⁷ A Depaui Szent Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek Társulata váci „Karolina” róm. kat. kereskedelmi leányközépiskolájának évkönyve az 1943-44. iskolai évről. Az iskola fennállásának VII. évében. Szerk.: Simoncsics Alajos, Vác, 1944. 11.

⁷⁸ A Váci Róm. Kat. Karolina Négyévfolyamú Női Felső Kereskedelmi Iskola évkönyve az 1938-39. iskolai évről. Az iskola fennállásának II. éve. Szerk.: Simoncsics Alajos, Vác, 1939. 7.

⁷⁹ A Depaui Szent Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek Társulata váci „Karolina” róm. kat. kereskedelmi leányközépiskolájának évkönyve az 1943-44. iskolai évről. Az iskola fennállásának VII. évében. Szerk.: Simoncsics Alajos, Vác, 1944. 4.

⁸⁰ *Orosz Lajos*: A magyar nőnevelés úttörői, Bp. 1962. 50-55.

rint a leánygimnázium nem felelne meg a helyi igényeknek, és „Mert arra nincs szükség, hogy leányainkat tudományos pályára készítsük elő, mikor a férfiak sem tudnak elhelyezkedni. Hová kallódik el az a leány, aki a gimnáziumi képzettsége folytán kiszakadt egyszerű környezetéből, sőt szegényli iskolázatlan szüleit s megnehezdedek a férjhezmeneteli lehetőségei, mert egyszerű iparoshoz — amilyen az ő családja is — már nem megy, képzett ember pedig nem veszi el, mert nincs vagyona; egyszerű családja összekötetések híján se álláshoz juttatni, sem pályáján elősegíteni nem tudja az esetleg jelentkező úriember kérését. Az pedig tudvalévő, hogy Magyarországon protekció nélkül nincs boldogulás.”⁸¹ A tanítónőképző lenne a jobb megoldás, de a legjobb a nőipari iskola lenne, mert „Ez megtanítja a leányokat azokra a szükséges tudnivalókra, amelyek a családban hasznosíthatók. Lesznek ügyes, házias hitvesek és édesanyák. Megtartja a nőt a családi körben, sőt 4 éves tanulmánya több iparágra képesíti, amelyet mindenkor felhasználhat, hasznosíthat, sőt kenyérkereseti forráshoz juttatja az az oklevél, amelyet az ipariskola ad. Maradjunk csak meg egyszerű környezetünkben, ott jobban boldogulunk, mint nagy műveltséggel, meghasonlott lélekkel, kevés pénzzel.”⁸²

A váci nőipari iskola előzményének tekinthető a 19. század végén az irgalmas nővérek által az elemi iskola felsőbb osztályaiban tartott ipariskola. A polgári iskolában is gondot fordítottak a női kézimunka megtanítására. 1893-ban például a kézimunka tanításával a Budapesten tanult Adám Emma kézimunka-tanítónőt bízták meg.⁸³

A váci hírlapok tudósítása szerint 1908-ban például Sárváry Gizella tartott szabászati tanfolyamot Vácott. A 8 hetes tanfolyamon az angol és a francia szabászatot is tanította. Varrónőknek este tartott továbbképzést.⁸⁴

Az első nőipari iskolát a dualizmus korában egy egyesület nyitotta meg Magyarországon 1873-ban.⁸⁵ Az első világháború után néhány katolikus iskola is indított női kézimunka vagy nőipari tanfolyamokat. 1926-ban a kereskedelemügyi miniszter 5 – apácák által szervezett – tanfolyamnak megadta a nőipariskola megjelölés használatát. Ezek voltak: „1. a székesfehérvári rom. kath. polgári leányiskolával kapcsolatos nőipari tanfolyam, 2. a debreceni Svetits-intézettel kapcsolatos női kézimunkatanfolyam, 3. és 4. a szent Orsolya-rend győri és soproni polgári leányiskolájával kapcsolatos női kézimunka-

⁸¹ K. K.: Milyen iskola felállításával fejleszthetnénk városunk leánynevelését?
In: Váci Hirlap, 1935. június 30. 1.

⁸² uo..

⁸³ Váci Közlöny, 1893. november 19. 2.

⁸⁴ Váci Hirlap, 1908. október 28. 3.

⁸⁵ *Komáromy Lajos*: Budapest jótékony intézetei. XVIII. rész, Az országos nőiparegylet. In: Vasárnapi Ujság, 1874. augusztus 2. 489-490.

tanfolyam és végül 5. az Isteni Megváltó Leányai soproni tanintézetével kapcsolatos női kézimunka tanfolyam”.⁸⁶ 1929-ben a budapesti nőipariskolák mellett több vidéki városban is volt ilyen iskola Debrecen, Dombóvár, Győr, Hódmezővásárhely, Miskolc, Nyíregyháza, Pápa, Pécel, Pécs, Sátoraljaújhely, Sopron, Székesfehérvár, Újpest településeken.⁸⁷

A nőipariskolák célja a korabeli közgazdasági lexikon szerint „a növendékeket a női kézimunkák különböző ágaiban rendszeresen kiképezni a végből, hogy a nőipariskolában szerzett ismereteiket és ügyességüket úgy a család körében, mint a gyakorlati életben hasznosítani képesek legyenek.”⁸⁸

A váci iskola létrejöttében három személyt emeltek ki az első iskolai értesítőben: a váci püspököt, Hanauer A. Istvánt, az egyházmegyei tanfelügyelőt, dr. Oetter Györgyöt és dr. Deák János állami ipariskolai tanárt, iparoktatási szakelőadót, aki a gyakorlati megszervezésben segítette a Vincés-nővéreket.⁸⁹ Az 1939-ben megjelent évkönyvben Kolossváry Mihály felsőházi tag, nagyprépost úr, korábbi tanfelügyelő hagyatékaként mutatja be a váci nőipari iskola létesítését. Ő volt az, aki a modern és megváltozott időknek és a váci igényeknek megfelelő új iskolatípust keresett az első világháború után. Tervezetét, a katolikus szempontoknak megfelelő változtatásait a kereskedelmi miniszter nem fogadta el, ezért nem valósult meg korábban a nőipari iskola Vácott.⁹⁰

Az 1939-es értesítőben az egyházmegyei tanfelügyelő kiemelte, hogy ez az iskola a lányok családi életét fogja megkönnyíteni, mert nem kell ruhákat vásárolniuk. Ugyanakkor az iskola továbbfejlődésének és a magasabb ipari képzésnek lehetőségét is felvázolta, mert az 1938. évi XIII. tc. alapján érettségít adó nőipari középiskola is lehetett volna a váci nőipari iskola. A nőipariskola ugyanis a korábbi években csak a munkakönyv váltásának és 6 hónapi gyakorlat után a mestervizsga lehetőségét biztosította tanulóinak a bizonyítványuk kézhez vételével.⁹¹

A nőipariskola célját az 1939-es értesítőben így foglalták össze: „1. Vallásos, hazafias érzelmű, általános műveltségű és szakképzett

⁸⁶ Közgazdasági Értesítő, 1926. szeptember 2. 12.

⁸⁷ Ipari szakoktatás. In: Közgazdasági Enciklopédia, II. kötet, Bp. [1929] 936-937.

⁸⁸ Ipari szakoktatás. i. m. 937.

⁸⁹ A váci „Karolina” róm. kat. polgári leányiskola, kétéves női kereskedelmi szaktanfolyam és nőipariskola értesítője az 1936-37. tanévről. Vác, 1937. 49.

⁹⁰ A váci római katolikus „Karolina” nőipariskola évkönyve az 1938-39. iskolai évről. Az iskola fennállásának III. éve, szerk.: Batizfalvy Augusztina, Vác, 1939. 4.

⁹¹ Uo.

iparosokat nevelni a társadalom számára. 2. A leányok széles tömegeinek visszavezetése a családba, és pedig annak hasznos tagjaként. 3. Arra képezi őket, hogy a család legtöbb szükségletét maga látja el és emellett, ha kell iparával pénzt is tud keresni. Mindezeket azonban növendékeink csak akkor tudják megvalósítani, ha tanulmányaik során minél több alkalmat nyernek arra, hogy elméleti tudásukat a gyakorlatban is érvényesítik.”⁹²

A nőipariskola első tanári karában csak ketten voltak nem szerzetesnővérek. Az erkölcsstant oktató Szauder Gyula és a számtant tanító dr. Thurzó Emília. Az irgalmas nővér tanárok: Batizfalvy Augusztina (magyar, történet, földrajz) Bogár Felicitász (munka, anyagismeret), Buzogányi Bernarda (szakrajz), Ritter Katalin (ruhadíszítés) és Ruzinkó Cecília (díszítőrajz).⁹³

Az első évben a 24 beiratkozott tanulóból a tanév során egy kimaradt. 21 tanuló római katolikus vallású, egy evangélikus és egy református volt. Lakhelyük szerint a többség (16 fő) váci volt, a többiek Nógrád megyéből.

1937-ben a tartományfőnök helyettese vizitációjáról a Váci Hirlap is tudósított, és bemutatta az irgalmas nővérek új iskoláit, hogy milyen kulturális értékei a városnak. „Talán még a váciak sem sejtik, hogy minő munka folyik pl. a négyévfolyamúnak indult női ipariskolában. A lenyűgözően ízléses szobák, a meglepően szép rajzok, stílusos minták és szinompás hímzések — melyeket mind a tanulók önállóan készítettek — beszédesen igazolják ennek a modern női iskolának rendkívüli jelentőségét. Valószínűleg a váci úrilányok nevelésében rövidesen nélkülözhetetlen tényező lesz ez a második évében működő intézmény.”⁹⁴

Ez a jóslat azonban nem vált valóra, mert érdeklődés hiányában 1942-ben megszűntették az iskolát. Az utolsó 1941-42-es tanévben az első évfolyamra csak két fő jelentkezett, ezért nem is indították.⁹⁵ Az 1940-es szakoktatási évkönyv szerint is 40 tanulóból csak 14 végzett.⁹⁶

⁹² A váci római katolikus „Karolina” nőipariskola évkönyve az 1938-39. iskolai évről. Az iskola fennállásának III. éve, szerk.: Batizfalvy Augusztina, Vác, 1939. 19.

⁹³ A váci „Karolina” róm. kat. polgári leányiskola, kétéves női kereskedelmi szaktanfolyam és nőipariskola értesítője az 1936-37. tanévről. Vác, 1937. 51.

⁹⁴ Váci Hirlap, 1937. december 19. 5.

⁹⁵ A váci római katolikus „Karolina” nőipariskola évkönyve az 1940-41. iskolai évről. Az iskola fennállásának V. éve, szerk.: Batizfalvy Augusztina, Vác, 1941.

⁹⁶ Szakoktatási évkönyv 1940, i. m. 229.

Összefoglaló

A lányok oktatása Vácott a 18. századtól kezdve a katolikus egyház támogatásával fejlődött. A 19. század második felében nyitott magán leánynevelő intézetek mutatták, hogy a helyi polgárságnak igénye van egy, az elemi oktatást meghaladó középszintű lányiskolára is. A Depaui Szent Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek rendje 1880-tól foglalkozott lányok oktatásával Vácott. 1882-től nemcsak óvodát, hanem iskolát is működtettek. Nekik köszönhetően a leány polgári iskola már 1892-ben megnyitotta kapuit Vácott, míg a fiú polgári iskolára 1911-ig várni kellett. A váci püspökök és kanonokok is felismerték a leánynevelés jelentőségét, ezért is támogatták a katolikus leányiskolák fejlődését Vácott a korszak főpásztoraihoz hasonlóan. A két világháború között létezett 66 katolikus polgári iskola, melyből 50 leány polgári iskola, egyike volt a váci Karolina.⁹⁷

1935-ben így foglalták össze a Karolina addigi történetét: „... az iskola szépen fejlődött, tanulóinak száma egyre gyarapodott s a város teljes megelégedését és elismerését érdemelték ki a közszeretnek és köztiszteletnek örvendő Irgalmas Nővérek, akik az iskolát arra a nivóra emelték, amelyen ma áll.”⁹⁸

A főváros közelsége részben hátráltatta is a váci iskolák fejlődését, hiszen a tehetősebb családoknak lehetőségük volt Budapesten taníttatni gyermekeiket. A két világháború között éppen az utazástól való megkímélés gondolata hozta, hogy a lányok részére helyben is létrehozzanak középszintű oktatási lehetőséget.

A női kereskedelmi szaktanfolyamok már az 1910-es években hiányoztak a vármegye oktatási lehetőségei közül. Az első világháború következményeként, a munkaerőhiány csökkentésére és a nők munkához való jutásának megkönnyítésére más városokhoz hasonlóan Vácott is kereskedelmi szaktanfolyamot indítottak 1916-ban Podhorányi József prelátus-kanonok kezdeményezésére. Ez az első években csak a helyszínben kötődött a Karolinához, mert a tanárok piaristák mellett világi szakoktatók voltak. 1933-tól az irgalmas nővérek közül kerültek ki a tanfolyam tanárai is.

A Karolina iskola keretében a két világháború között két új iskola jött létre a női kereskedelmi szaktanfolyamból kifejlődött négy évfolyamú női felső kereskedelmi iskola, valamint az 1936 és 42 között létezett nőipariskola. Ez utóbbi a Vincés-nővérek magyarországi rendjének iskolai reformtörekvéseihez is igazodott, mert 1937-ben a budapesti Ranolder Intézetük keretében (és épülete mellett) hozták létre a „Klára” nőipari iskolát, melyben a korszak keresztény nő- és családanya eszményének megfelelően, ugyanakkor modern gyakor-

⁹⁷ *Mészáros I.*: A katolikus ... i. m. 214.-254.

⁹⁸ *K. K.*: Milyen iskola felállításával fejleszthetnénk városunk leánynevelését? In: Váci Hírlap, 1935. június 30. 1.

lati tudást adva kívánták oktatni a lányokat. Hasonló nevelési eszményekkel találkozhatunk a Karolina értesítőiben is. A női felső kereskedelmi iskola működtetése azért is különleges volt, mert a 18 iskola többsége városi vagy községi tulajdonban volt.

Művelődéstörténeti kuriózumként Migazzi váci püspöknek köszönhetően a magyarországi leányiskolák egyik elsője, az angol-kisasszonyok intézete a 18. század végén néhány évig Vácott működött. A helyi leányoktatási intézmények fejlődésében a püspököknek, kanonokoknak, egyházmegyei tanfelügyelőknek később is nagy szerepük volt. Közülük érdemes kiemelni gróf Csáky Károly püspököt, aki az új iskolaépület és zárda emelésével nemcsak a leányoktatás korszerű feltételeit és fejlődésének lehetőségét teremtette meg, hanem neki köszönhetően az irgalmas nővérek rendje Vácott maradhatott.

A lányok oktatásának fejlődése hozzájárult a fiúk oktatásának fejlesztéséhez is. Például 1886-ban, a Szent Miklós téri új iskolaépület felépítése után, több helyük lett a fiúosztályoknak is, vagy a Karolina új épületébe való átköltözéssel ismét az elemi fiúiskoláknak lett nagyobb helyük, ami jobb oktatást tett lehetővé.

A váci lányok tanítása mellett a város kulturális életének emeléséhez is hozzájárultak ezek az iskolák. A Karolina polgári iskola, majd a kereskedelmi szaktanfolyam, később a felső kereskedelmi iskola és a nőipari iskola Vác iskolavárossá válásához is hozzájárult, mert nem csak a városból és a környékből, hanem más megyékből is itt tanultak.

AZ ÜLDÖZTETÉS ELŐL VALÓ MENEKÜLÉS TEOLÓGIÁJA

THEOLOGY OF FLEEING FROM PERSECUTION

Věra Miláčková, Kamila Veverková

ÖSSZEFOGLALÁS

Ez a cikk a vallási üldöztetés elől való menekülés teológiai indokait vizsgálja. A keresztények Közel-Keletről való menekülésének jogosságával és céljával kapcsolatban felmerült kérdésekre adott reakcióként született. Összehasonlítottuk a Bibliában említett menekülés típusait és okait az üldözött, Irakból és Egyiptomból menekülő keresztények történeteivel, és ebből négy különböző teológiai megközelítést vontunk le - az „üdvösség forog kockán” megközelítést, az altruista/közös értelmű megközelítést, az Isten hangjának meghallása megközelítést és az opportunista megközelítést. Célunk, hogy az üldözöttek, valamint a nekik szolgálatot teljesítők számára lehetőséget biztosítsunk arra, hogy eligazodjanak a különböző érvelési lehetőségekben, amelyeket az üldözöttek választanak, amikor a menekülést fontolgatják.

Annotation

This article ponders the theological reasoning behind fleeing from religious persecution. It emerged as a reaction to questions raised about the legitimacy and purpose behind the fleeing of Christians from the Middle East. We compared the types of fleeing and their underlying reasons mentioned in the Bible with stories of persecuted Christians fleeing from Iraq and Egypt, and we identified four different theological approaches – the "Salvation at stake" approach, the Altruistic/common sense approach, the "Hearing God's voice" approach, and an Opportunistic approach. Our aim is to provide an opportunity for the persecuted as well as those ministering to them to navigate among the different reasoning options the persecuted take when considering fleeing.

Anotácia

Tento článok pojednáva o teologickom zdôvodnení úteku, ktorý stojí za náboženským prenasledovaním. Vznikol ako reakcia na otázky spojené s legitimitou a cieľom úteku kresťanov z Blízkeho východu. V článku porovnáваме typy útekov a ich zdôvodnenie v Biblii s

príbehmi prenasledovaných kresťanov z Iraku a Egypta. Na základe týchto poznatkov sme identifikovali štyri rôzne typy teologického prístupu - nebezpečenstvo ztraty spásy, altruistický prístup, počúvanie Božieho hlasu a oportunistický prístup. Cieľom článku je poskytnúť prenasledovaným a tým, ktorí s nimi pracujú, možnosť orientovať sa v dôvodoch, ktoré vedú prenasledovaných kresťanov k úteku.

Kulcsszavak: keresztényüldözés, Egyiptom, Irak, menekülés teológiája, a szökés tipológiája, menekülés a Bibliában, üldözött keresztények

Key words: religious persecution of Christians, Egypt, Iraq, theology of fleeing, typology of fleeing, fleeing in the Bible, persecuted Christians

Klíčovú slová: Náboženské prenasledovanie kresťanov, Egypt, Irak, teológia úteku, typológia útekov, útek v Biblii, prenasledovaní kresťania

1. Introduction

The migration¹ wave to Europe from the Middle East during and after the war against ISIS raised many questions about the legitimacy and purpose behind the fleeing of Christians. In this article, we focus on a narrow subgroup of Christians from Iraq and Egypt who fled as a result of religious persecution² aiming our attention at their reasoning behind fleeing and then drawing from it theological approaches.

In this article, we first focus on what the Bible has to say about fleeing from persecution, and then we present the research design and the conclusions of the field research among persecuted Christians

¹ This article presents topical findings of Miláčková's dissertation which was written with the support of GA UK 108119 – Persecution of Christians in the Middle East and Their Migration.

² We use Tieszen's theological definition of persecution as working definition for this article. "Any unjust action of mild to intense levels of hostility directed at Christians of varying levels of commitment resulting in varying levels of harm which may not necessarily prevent or limit these Christians' ability to practice their faith or appropriately propagate their faith as it is considered from the victim's perspective, each motivation having religion, namely the identification of its victims as 'Christian,' as its primary motivator." TIESZEN, Charles Lowell. Re-examining religious persecution: constructing a theological framework for understanding persecution. Bonn : Johannesburg: Verlag für Kultur und Wissenschaft ; AcadSA, 2008, s. 47.

from Iraq and Egypt and based on the interviews. Finally, we offer four systematic-theological approaches that represent motivations behind fleeing from persecution among the researched group.

We hope that the conclusions will help to further the knowledge of the afflicted as well as those ministering to persecuted Christians.

2. Fleeing in the Bible

The foundational premise of this article is that the Bible is a word of God. He is sovereign and relational and communicates through various intermediaries as well as directly with individual believers and the Bible should be for Christians a guide for life. Yet, does the Bible offer normative guidelines about when to flee, or does it allow for individual decision-making? The importance of understanding the biblical message is crucial and pressing for many contemporary Christians who are faced with the decision to stay or flee and who look for guidance in the Holy book.

What does the Bible say about fleeing? What typology can we see in the biblical texts? In the Old and New Testaments, we find many reasons behind fleeing. A central theme uniting the various narratives of fleeing is to escape from severe physical danger, punishment or death. The most frequent reasons were: a) famine in the land (e.g., Noemi and her family fleeing to Moab (Ruth 1), Abram fleeing to Egypt (Gen 12)); b) escaping physical danger (e.g., Moses fleeing to Midian (Ex 2), David fleeing from Keilah (1 Sam 23)); c) seeking a better future (e.g., Noemi/Ruth returning to the land of Judah (Ruth 1)); d) escaping dictatorial paranoia (e.g., David escaping from the furious king Saul (1 Sam 20-21, 27) and his son Absalom (2 Sam 15), Jesus's parents fleeing before Herod (Matt 2), and the nation of Israel fleeing Egypt (Ex 12-14) which was at the same time clearly a case of:) e) religious persecution. Other examples of fleeing motivated by threats against one's life include Elijah fleeing from the wrath of Jezebel (1 Kings 19) and the prophet Uriah fleeing to Egypt before king Jehoiakim (Jer 26). Paul fled from Damascus (Acts 10) and, with his co-preacher Barnabas, fled from Iconium to Lystra and Derbe (Acts 14). Even Jesus himself fled when his life was threatened on several occasions (e.g., in Jerusalem (John 8 and 10), in Nazareth (Luke 4), and in John 7, where we read that he purposefully avoided Judea because he knew that certain Jewish leaders wanted to kill him).

In the examples mentioned above we can see that the Biblical narratives give rather blunt accounts of the true motives behind fleeing. Furthermore, they point out guiding principles for staying or fleeing. Upon what did the individuals in these narratives base their decision? There are several different motivations. First, we find God's direct intervention in people's lives through dreams and prophecies.

These interventions spoke directly into their situation and instructed the concerned person/people about the coming danger and their task to leave. The concerned people then had to choose whether to stay or leave. Submission to God's will was their choice: if they obeyed, they survived.

The second type of decision making was built on a personal relationship with God, on knowing his will and hearing his voice. In some texts we read about the importance of timing. This is obvious in Jesus' case, for he knew that his time to die had not come yet (John 2:4, 7:6;30).

The third type of decision was built on a "common sense" of the concerned person or people around them. For example, Naomi, or even the families of Joseph's brothers, were in danger of starving to death, and the only way to avoid this fate was to migrate/flee into a country where food was abundant. In these two cases, we do not see any divine guidance or that they sought God's guidance while making a decision about staying or fleeing.

These three main approaches rescued the concerned people from death through fleeing for a given time and situation.³ The Biblical texts do not imply or assume that God was displeased with people who fled based on a common sense decision; likewise, we do not see a divine abandonment of those who flee. God often used their exile to shape them and transform them for whatever he had for them in the future. In most cases the times of exile were only temporary. The return to the homeland was then either initiated based on God's direct guidance or on common sense.

Even though some biblical characters (e.g. Jesus, Paul, Peter) were rescued for a given time in a given situation, in some cases, later at another time and in a different situation they did not flee, but submitted themselves to persecution, and many died.

In sum, we identified three different reasoning types behind decision-making about fleeing, yet we cannot see any normative approach through those texts that a believer must certainly follow.⁴ However, the examples show the importance of personal knowledge about God, recognition of his voice and the willingness to obey his command. Decision-making about fleeing from persecution as shown in those biblical passages is highly relational, personal, and situational. The uniting theme in these examples is fulfilling God's will and/or pro-

³ There are also other cases in which preventative steps saved Israelites from a disaster. That happened during the reign of Hezekiah (2 Chronicles 29-30) when persecution was avoided because they returned to God and followed his will, or again through the faith and action of Esther and Mordecai.

⁴ ANDREWS, Jonathan, ed. *The Church in Disorienting Times: Leading Prophetically through Adversity*. Langham Global Library, 2018, s. 35.

tecting one's life.

Having had the three reasoning types behind fleeing that we discovered in the Bible in mind, we designed our field research aiming to explore what led the persecuted Christians (either believers of Christian background (BCBs) or believers of Muslim background (BMBs) from Iraq and Egypt to flee, and how they argued their decision-making about fleeing.

3. Methodology

The research was designed as an adapted grounded theory research using semi-structured interviews and convenience sampling for choosing participants.

This research topic was security-wise and emotionally very sensitive, therefore, extremely high confidentiality measures were taken to protect the participants as well as the interviewer. The targeted participants were contacted either by the researcher in person in refugee camps in Lebanon or through different gatekeepers (church and humanitarian workers) in Egypt, Lebanon, and the Czech Republic. The participants supposed to be believers of Christian background (BCBs) or believers of Muslim background (BMBs), come from Egypt, Iraq, and Syria, and had to flee their home(country) because of being persecuted for their Christian faith. The faith aspect must have been the main reason for persecution. The current physical location of the person during the time of the interview wasn't important.

The pilot research took place in the summer of 2018 in Lebanon. As a result of this time, the research sample and research instrument (questionnaire) were adjusted. The pilot showed that it is practically impossible to find Syrian BMBs or BCBs who fled because of being religiously persecuted: they fled because of the atrocities of war. Therefore, we limited the research to Egyptians and Iraqis. Yet, the four contacted Egyptian BCBs who fled because of religious persecution refused to give an interview due to fear for their families in Egypt being targeted (persecuted) by the police. After identifying suitable participants, about half rejected the interview due to fear for their or their families' security. Also, we excluded from the research Christians whose stories indicated economic or political reasoning behind fleeing.

The study was conducted due to COVID traveling restrictions partially in person in Lebanon, Egypt, and Czechia and partially synchronously online. The research took place in three phases between 2019 and 2021. The research sample includes 16 participants, 11 men and 5 women. Not all wanted to mention their age, but it was obvious that there were two main age groups represented. The young adults between 20 and 30 years and then participants in their forties; only

one participant was older. Half of the participants were single, two divorced and six married. Eight participants were from Egypt and eight from Iraq; four were of Christian background and 12 of Muslim background of which were four of Salafi background, two of Shia, and one of Sufi background). The research sample includes different forms and intensity of persecution (from fear of future harm, threats, incarceration, physical attacks and killing a family member). At the time of the interview, the participants were in Egypt (3), Lebanon (8), Czechia (2), the Netherlands (1), Greece (1), and France (1). Out of the 16 participants, three fled within their home country, and 13 fled abroad.

4. Typology of Fleeing

The field research suggests the following: 1) All interview participants saw fleeing as the only option for survival and to live out their Christian faith. 2) There isn't one type of fleeing but two types depending on the purpose of the flight. We call them the immediate and subsequent types.

The **immediate type** of fleeing from persecution is instinctive. The believers felt imminent danger, therefore wanted to save their lives. The goal of the immediate flight was to reach physical safety. They did not have much time to think about it and choose the "most suitable and best" destination. They just fled. After evaluating their situation and type of persecution, some ran to another city within their country, or some fled abroad. Previous contacts and the possibility to enter another country also played a role in deciding where to flee. Since their flight was in a rush, they usually fled without anything (e.g. money, personal documents). Depending on the situation of the persecuted believer, multiple immediate moves might have occurred. They fled from one place to another, and when they faced persecution in that city also, they fled to another one.

The **subsequent type** of move has another goal. It is a move pursuing happiness⁵ This flight means that persecuted believers were already physically safe, yet the hardship of life, lack of opportunities, and the desire for a better life accompanied with an opportunity to travel to a better (meaning religiously safer and economically more developed) country made them move again. This is not a flight out of danger, but a planned move.

All of the interview participants underwent the immediate type of flight fearing for their own life. Only a few at the moment of the interview or when we met some of them again have done the subsequent type of move. Those who moved again were located either in Lebanon or in Iraqi Kurdistan. They were looking for opportunities to

⁵ The term and concept is taken from the US Declaration of Independence.

move to another place and start again. When an opportunity came up, they moved to another place.

Based on the field research, we have identified four types of motivations behind fleeing from religious persecution. Three are related to fleeing itself, and the fourth one is implied as it stands in opposition to fleeing.

1. The first category can be called altruistic as the people who fled did it for the sake of their family members—or because they had to preserve their (own) life, some adding that this was in order to take care of their family and to continue Christian ministry. This category of decision-making was identified for both the immediate as well as the subsequent type of move with interviewees who had a family and were responsible for it. Single or divorced ones argued with protecting one's lives.

2. The second category has been identified only as a reason for the subsequent type of a move. It is 'decision-making based on direct guidance by God, by hearing His voice, and abiding to it. Yet, none of them directly mentioned God's guidance while fleeing from the immediate danger. However, the interviewees repeatedly mentioned the importance of seeking God's will, guidance, and protection through prayers. They attributed to God and his will the fact that a way opened up for them during the persecution and that they were able to escape and save their lives. This type of an "indirect" guidance has been apparent in regards to the immediate type of flight.

3. The third approach can be called an opportunistic approach and it was identified with the subsequent type of move. With the move, people sought their personal and family interests and well-being, claiming that the reason for their flight was religious persecution. Such an approach was labeled by a number of BMBs as disgraceful, for people who move for this reason "make Christ's sacrifice cheap".

4. We identified one more type of action related to persecution: Christians refused to flee and decided to stay and endure persecution regardless of the cost. They either felt called to stay in their area to continue the ministry, or were so old, weak, or rooted to their area (Iraqi BCBs) that they had no more strength and courage to move. Since these people didn't flee, we didn't include them in the field research.

Among the interviewees, there were people who repeatedly refused to move abroad as a subsequent move, or they returned back to their countries because they were convinced that the Lord had called them to minister there.

In sum, the field research suggests that the altruistic approach is the main argument behind the immediate type of fleeing, while for the subsequent move, it is common that obedience to a personal calling of God or family/self-interest play a more significant role.

5. Theological Perspectives on Fleeing

In this section, we interpret these four identified types of thinking theologically, building on various authors and theologians throughout history.⁶

5.1. 'Salvation at Stake' Approach

This approach views fleeing as a negative or even forbidden option in light of salvation. Christians professing this approach do not see flight as an alternative, because they see fleeing as denying their Lord and by doing so, they would lose their own salvation.

At the beginning of the 3rd century major religious persecution came on Christians through the decrees of Caesar Decius and later Valerian. Many refused to deny Christ by fleeing from persecution. Those who stayed were often severely tortured, and many martyred.⁷ For many church leaders of that time, fleeing was viewed as denying Christ (apostasy); therefore, one's salvation was at stake. One representative of this approach was Tertullian, who believed that nothing happens without God's will and that "persecution is worthy of God" and that "it ought not to be avoided, because it is good".⁸ "Tertullian viewed flight as, at best, a poor alternative to standing firm and at worst, as apostasy." For Tertullian, fleeing from persecution was unacceptable, for it only showed human fear, weakness, and cowardice which is not what the Lord calls his followers to embody.⁹ Enduring persecution until the end was viewed as giving back to God and a guarantee of entering heaven.¹⁰

⁶ We do not place demand on presenting an exhaustive overview of possible theological interpretations, we want to re-open the discussion about escaping from religious persecution and to give the afflicted followers of Christ a possibility to navigate themselves in the possible interpretations hoping that they would search their own hearts and seek God's will in the process.

⁷ The other option how Christians could have avoided persecution was either to bribe Roman officials or sacrifice to Roman Gods. LANE, Tony. *Dějiny křesťanského myšlení*. Jiří BARTOŇ, přel.. Praha: Návrat domů, s. 23–30.

⁸ TERTULLIAN. *De Fuga in Persecutione*. In: [cit. 25.08.2021]. Dostupné z: <https://www.newadvent.org/fathers/0409.htm>

⁹ SUTCLIFFE, Ruth. *To Flee or Not to Flee? Matthew 10:23 and Third Century Flight in Persecution*. *Scrinium*. 2018, roč. 14, č. 1, s. 139. DOI: 10.1163/18177565-00141P10; TERTULLIAN. *De Fuga in Persecutione*.

¹⁰ SUTCLIFFE, Ruth. *To Flee or Not to Flee?*, s. 142.

Not all bishops and church leaders from the 3rd century viewed Tertullian's hardline approach as the only option for a believer. Cyprian and Origen, for example, fled first themselves, yet later in life they argued against and encouraged withstanding persecution till the end and they themselves underwent torture (and Cyprian was martyred).¹¹

Since the clergy was to set an example, martyrdom became the fate of many bishops of that time. These martyrs set the precedent for the coming generations. Those who fled or otherwise avoided persecution were viewed as apostates and as such were doomed for eternity. Martyrdom had become a standard virtue and expectation of a Christian's lifestyle. However, "rushing" to death or voluntary martyrdom was discouraged¹² and viewed as heretical and unorthodox.¹³

This approach to fleeing can be also viewed as pre-conventional using Kohlberg's scale of moral development¹⁴, insofar as it is the external authority figures, the church fathers, the bishops, the exegetes who say what is true about fleeing and salvation, what is right or wrong. The believer's thinking and behavior follow a pattern of obedience and punishment, for if one would flee, he would lose his salvation.

5.2. Altruistic/Common Sense Approach

The second approach views decision-making about fleeing from persecution as an act made out of respect, love, and responsibility to others and oneself. I list four reasons that argue for fleeing rather than enduring persecution: not to be guilty of one's own death, to continue

¹¹ Ibid., s. 148–160.

¹² Schirmacher sees a tendency to seek after martyrdom during the 2nd century, and compares it with certain similar aspects of slavery, such as that if one can be set free, it is better and wiser to do so. Jesus understood the circumstances behind persecution, therefore he told his disciples that they should be "as shrewd as snakes and as innocent as doves". Matthew 10:16. SCHIRRMACHER, Thomas. *The Persecution of Christians Concerns Us All Towards a Theology of Martyrdom*. Bonn: Verlag für Kultur und Wissenschaft Culture and Science Publ., 2018, s. 59–61.

¹³ MIDDLETON, Paul. *Radical martyrdom and cosmic conflict in early Christianity*. London ; New York: T & T Clark, 2006, s. 24–25.

¹⁴ Kohlberg has come up with six stages of moral development divided into six stages where the stage one meant the lowest level of moral development and level six the highest level. Stage one is also called (obedience and punishment) and is to be observed at children till the age of nine. In this stage rules are viewed as absolute and therefore must be obeyed. If not, punishment will follow. Cherry, "Levels of Developing Morality in Kohlberg's Theories"; Zhang and Zhao, "An Analytical Overview of Kohlberg's Theory of Moral Development in College Moral Education in Mainland China."

God's work, to protect the body of Christ, and for the benefit of the neighbor.

It was already the early church fathers who pondered the question of if and under which conditions it is permissible for a Christian to escape from persecution and so to prevent one's death or forced denial of Christ.¹⁵ The first argumentation that supports fleeing is that Jesus requires us to take care of ourselves. Therefore, one should protect himself and if possible avoid death in order not to make oneself and the murderers abettors of evil. According to Clemens, if one stays unnecessarily in persecution that would lead to death, he would be guilty and an abettor of one's own death.¹⁶ The second theological position considers that one may preserve oneself through flight in order to benefit other Christians and continuation of God's work.¹⁷ Unnecessary martyrdom would be viewed as selfish and inconsiderate.¹⁸ The third reason encouraging fleeing is for the good of the entrusted believers. To protect the flock, the bishop or church leader should avoid drawing "negative attention to the whole Christian community" and spare them so violence.¹⁹ That should happen in order to serve the interest of the church, and only under the guidance of the Holy Spirit.²⁰

The three above mentioned argumentations provide a relational caring aspect for others. Even though the first one focuses the most on the person itself, it still takes into consideration the others (the persecutors) in a way that believers should not submit themselves unnecessarily to death and so cause the persecutors to commit a sin by killing them. The other two argumentations see the protection of one's life as a means to benefit the community of other believers. The relational caring aspect for others is obvious.

The Old and New Testaments present God as a loving and caring God full of compassion.²¹ Those attributes God seeks also for the world and expects that his followers will extend these relational values to the people they are living with. God calls us to care for our

¹⁵ One issue was to escape the persecution and/or so deny Christ, yet the bigger issue was under what conditions may these Christians return back to church (the Donatist schism).

¹⁶ SUTCLIFFE, Ruth. *To Flee or Not to Flee?*, s. 147.

¹⁷ SAUER, Christof, ed. *Bad Urach Statement: towards an evangelical theology of suffering, persecution and martyrdom for the global church mission*. Bonn: Verlag für Kultur und Wissenschaft, 2012, s. 67.

¹⁸ SUTCLIFFE, Ruth. *To Flee or Not to Flee?*, s. 151.

¹⁹ Cyprian fled from Carthage for prominent people of his time "were more likely to be targeted". *Ibid.*, s. 154–155.

²⁰ SAUER, Christof, ed. *Bad Urach Statement*, s. 68.

²¹ For example: Ex 34:6-7, Ps 86:15, Ps 89:14, Mica 6:8, Lk 6:36, Mark 12:28, Mat 22:39.

neighbors, the “particular others”²², those near to us, family members and other people God put in our lives. The example of the Good Samaritan in Lk 10:29-39 extends these particular others to whomever around us who needs help, even an enemy.

The Ethics of Care theory which stresses “the compelling moral salience of attending to and meeting the needs of the particular others for whom we take responsibility”²³ corresponds with this biblical notion. Moral emotions such as sympathy and empathy for others aren’t viewed in this theory as egoistic emotions, but rather—if cultivated—as guides of what morality recommends in a sense of what would be the best moral action on behalf of the particular others.²⁴

Relating this mandate of care with decision-making about fleeing from persecution comes out very naturally. Fleeing from persecution in order to protect and preserve the particular others should be of the highest moral calling (if the particular others cannot handle persecution anymore). This approach proves a certain level of sacrifice for the responsible one, for he/she is not to “further their own individual interests; their interests are intertwined with the persons they care for”.²⁵ That is especially true if fleeing wouldn’t be a personal choice for the responsible one, but that they would do it for the benefit of others.

1.1 Hearing God’s Voice Approach

This approach is based on a biblical premise that God is a communicating God and the followers of Jesus, his sheep, hear his voice (John 10:27). This implies a rather intimate relationship with God, his knowledge, a certain level of spiritual sensitivity or even maturity and willingness to listen to God’s voice and then submit to his will.²⁶

²² Held uses this term in her book to refer to those who need our care; may it be children, family members, friends, etc. HELD, Virginia. *The Ethics of Care: Personal, Political, and Global*. Oxford ; New York: Oxford University Press, 2006.

²³ *Ibid.*, s. 10.

²⁴ *Ibid.*, s. 10–11.

²⁵ *Ibid.*, s. 12.

²⁶ Recognition of God’s voice is a highly subjective process and as Kierkegaard aptly mentions growing in faith can be learned only over a long period of time. Therefore, the word of God to a believer is (into some extend) unverifiable by the outsiders for only the one who heard God’s voice knows if he heard well and acts accordingly in faith. KIERKEGAARD, Sören. *Fear and Trembling*. In: Religion Online [online], kap. Preface. [cit. 20.09.2021]. Dostupné z: <https://www.religion-online.org/book/fear-and-trembling/> Acts 16:6-25 emphasizes that apostle Paul’s ministry had been guided and led by the Holy Spirit.

God's direct word brought to the believer through the Holy Spirit is the decisive aspect²⁷ for a persecuted believer on the issue of fleeing or staying.²⁸ It is the Holy Spirit who blows where he wills, somewhat unpredictable, unbound, who can "suspend" ethics (meaning independent morality) yet always acts in unity with the Father and the Son.²⁹ In Kierkegaard's words, it is the paradox of faith in which "the individual determines his relation to the universal [the world] by his relation to the absolute [God]." That relationship may be unintelligible to the outer world.³⁰ It is the believer's personal relationship with God from which flows the certainty about God's will for one's life that overrides other reasons for decision-making such as love and concern for family members/neighbors, church doctrine or personal desires without compunctions. A believer's submission to God's voice comes from loving and respecting Him.³¹ This means that God may ask some believers to persevere in enduring persecution, and for some to move away from it. Their response should honor his request.

In this approach, we can see a connection with the ethics of care theory. It is the fact that one acts/cares (sacrificially) for the good or on behalf of the particular others that links this approach with the theory. The believer acts out of love and the desire to please God, not as a result of duty and an order.³²

1.1 Opportunistic Approach

By this term, we mean an individual's decision-making based solely on what the person views as most suitable. This approach does not have much theological support, unless one considers the approach (often pejoratively dubbed 'the prosperity gospel or wealth and health gospel')³³ representing the view that God wants us to be successful

²⁷ This was the case of Cyprian who fled being prompted by the Holy Spirit. SUTCLIFFE, Ruth. *To Flee or Not to Flee?*, s. 153–155.

²⁸ ANDREWS, Jonathan, ed. *The Church in Disorienting Times*, s. 33–41.

²⁹ ELLUL, Jacques. *To Will & To Do*. Philadelphia Boston: Pilgrim Press, 1969, s. 213–214. Including foot note information number 20.

³⁰ KIERKEGAARD, Sören. *Fear and Trembling*, kap. Problem II.

³¹ In footnote 20, Ellul remarks that God respects individual's decisions, seeing him as ethically responsible, yet God awaits one's „free decision of willing obedience in love” without manipulating the human or „spiritual automation” that would certain acts view as „holy” because commanded by the Holy Spirit.” ELLUL, Jacques. *To Will & To Do*, s. 213.

³² In Acts 16:6-25 we can read how the apostle Paul's ministry was guided and led by the Holy Spirit and that Paul submitted to God's guidance out of relationship and trust that that is the best and wisest decision.

³³ COLEMAN, Simon. *The Globalisation of Charismatic Christianity: Spreading the Gospel of Prosperity*. Cambridge, U.K. ; New York: Cambridge

and do well.³⁴ This approach encourages Christians to take steps that will lead them on a path of fulfillment of their desires and needs, including moving for a better future.³⁵

The majority of theologians and churches adhere to a view that even though one should take into consideration one's own well-being and that of others, well-being and protection of one's own life should not be the "supreme good". One should not flee out of fear or cowardice or emigrate in order to find a more secure, peaceful and prosperous life.³⁶

Theology of fleeing and staying plays an important role in personal decision-making. Based on the above-mentioned approaches, the question is not whether fleeing from persecution is right or wrong so much as which reasons guide the decision. Were persecuted Christians seeking God's will for their lives in regards to staying and fleeing? Were they honest and obedient in the process? These questions cannot be answered by anyone else but them, yet one thing is clear: "When persecution arises, careful consideration must be given to determine whether or not remaining in a situation of suffering is necessary in order to accomplish the will of God."³⁷

1 Summary

In this article we presented our research findings about how Christians (BMBs and BCBs) from Iraq and Egypt reason their decision about fleeing from religious persecution, and then we suggested theological interpretations that explain their reasoning. Doing so, we aim to provide for the afflicted as well as those ministering to them the opportunity to navigate in different reasoning options while considering staying or fleeing.

While comparing the biblical stories with the field research, we conclude that there are many similarities when it comes to reasoning behind fleeing – the physical survival, wellbeing of the family, obedience to God's calling, or the desire to have a better life. From these reasons, we concluded four approaches that guide the believ-

University Press, 2000, s. 28.

³⁴ WILKINSON, Bruce. *The Prayer of Jabez: Breaking through to the Blessed Life*. 2013.

³⁵ The prosperity gospel approach generally avoids the topic of persecution and suffering (as well as the persecuted and suffering church) for it collides with their general approach focused on health and wealth.

³⁶ SAUER, Christof, ed. *Bad Urach Statement*, s. 68.; ACCAD, Martin. *When the State Starts Crumbling: A Theology of Staying* [online]. 2014 [cit. 29.01.2021]. Dostupné z: <https://goodfaithmedia.org/when-the-state-starts-crumbling-a-theology-of-staying-cms-21663/>

³⁷ SAUER, Christof, ed. *Bad Urach Statement*, s. 68.

ers in making a decision. First, it is the fear that fleeing would mean the denial of Christ and therefore one will lose salvation; second, the best interest of the particular others must be the highest motivation for fleeing. The third theology expects deep personal knowledge of God's voice which will become the decisive argument for staying or fleeing from persecution. The fourth theology is related to pursuing happiness.

Bibliography

ACCAD, Martin. *When the State Starts Crumbling: A Theology of Staying* [online]. 2014 [cit. 29.01.2021]. Dostupné z: <https://good-faithmedia.org/when-the-state-starts-crumbling-a-theology-of-staying-cms-21663/>

ANDREWS, Jonathan, ed. *The Church in Disorienting Times: Leading Prophetically through Adversity*. Langham Global Library, 2018. ISBN 978-1-78368-434-2.

COLEMAN, Simon. *The Globalisation of Charismatic Christianity: Spreading the Gospel of Prosperity*. Cambridge, U.K. ; New York: Cambridge University Press, 2000. Cambridge studies in ideology and religion 12. ISBN 978-0-521-66072-3.

ELLUL, Jacques. *To Will & To Do*. Philadelphia Boston: Pilgrim Press, 1969. ISBN 978-0-8298-0137-8.

HELD, Virginia. *The Ethics of Care: Personal, Political, and Global*. Oxford ; New York: Oxford University Press, 2006. ISBN 978-0-19-518099-2.

CHERRY, Kendra. Levels of Developing Morality in Kohlberg's Theories. In: *Verywell Mind* [online] [cit. 13.09.2021]. Dostupné z: <https://www.verywellmind.com/kohlbergs-theory-of-moral-development-2795071>

KIERKEGAARD, Sören. Fear and Trembling. In: *Religion Online* [online] [cit. 20.09.2021]. Dostupné z: <https://www.religion-online.org/book/fear-and-trembling/>

LANE, Tony. *Dějiny křesťanského myšlení*. Jiří BARTOŇ, přel.. Praha: Návrat domů. ISBN 80-85495-47-X.

MIDDLETON, Paul. *Radical martyrdom and cosmic conflict in early Christianity*. London ; New York: T & T Clark, 2006. Library of New Testament studies 307. ISBN 978-0-567-04164-7.

SAUER, Christof, ed. *Bad Urach Statement: towards an evangelical theology of suffering, persecution and martyrdom for the global church mission*. Bonn: Verlag für Kultur und Wissenschaft, 2012. WEA Global Issues Series. ISBN 978-3-86269-062-6.

SCHIRRMACHER, Thomas. *The Persecution of Christians Concerns Us All Towards a Theology of Martyrdom*. 3rd. vyd. Bonn: Verlag

- für Kultur und Wissenschaft Culture and Science Publ., 2018. WEA Global Issues Series. ISBN 978-3-86269-156-2.
- SUTCLIFFE, Ruth. To Flee or Not to Flee? Matthew 10:23 and Third Century Flight in Persecution. *Scrinium*. 2018, roč. 14, č. 1, s. 133–160. ISSN 1817-7530, 1817-7565. DOI: 10.1163/18177565-00141P10
- TERTULLIAN. De Fuga in Persecutione. In: [cit. 25.08.2021]. Dostupné z: <https://www.newadvent.org/fathers/0409.htm>
- TIESZEN, Charles Lowell. *Re-examining religious persecution: constructing a theological framework for understanding persecution*. Bonn : Johannesburg: Verlag für Kultur und Wissenschaft ; AcadSA, 2008. Religious freedom series v. 1. ISBN 978-1-920212-30-8.
- WILKINSON, Bruce. *The Prayer of Jabez: Breaking through to the Blessed Life*. 2013. ISBN 978-1-61045-744-6.
- ZHANG, Qian a Honghui ZHAO. An Analytical Overview of Kohlberg's Theory of Moral Development in College Moral Education in Mainland China. *Open Journal of Social Sciences*. 2017, roč. 05, s. 151–160. DOI: 10.4236/jss.2017.58012

Věra Miláčková, Kamila Veverková
Theology of Fleeing from Persecution
Thoughts on this theological study

If you are hated by the world, keep in mind that I was hated by the world before you. If you were of the world, you would be loved by the world: but because you are not of the world, but I have taken you out of the world, you are hated by the world. (John 15,18-19.)

In the preaching of the church, this promise is rarely emphasized. Perhaps because we fear that such talk is unattractive. When it comes to promises, we prefer to emphasize the positive content: healing, comfort, deliverance, salvation. Jesus spoke openly that the life of the disciple would be like the life of his master: the world hates you, because you are not like him. Understanding this is an existential question for Christians.

The Church recognized early on that persecution was linked to mission. Tertullian spoke of the blood of Christians being seed. Being a Christian is not only a way of life, but also a mission.

The church must prepare Christians for these things. But the decision remains a matter for the individual. The Christian is not alone in his decision if he is taught the right doctrine. The important message is that God does not burden anyone beyond what he/she can bear. The source of strength lies in fellowship with Christ. Jesus Christ demonstrated two decisive things in his passion: he remained in close communion with the Father, and he had no hatred for his persecutors.

This study takes a well-grounded approach to the problem. It presents clear alternatives. The biblical and church-historical background is based on well-chosen literature. The authors have correctly met the objective.

ZAKAR PÉTER: A CSANÁDI EGYHÁZMEGYE AZ
1848/49-ES FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC
IDŐSZAKÁBAN.

GONDOLAT KIADÓ, BUDAPEST, 2021. 321 OLD.

ZAKAR, PÉTER: THE DIOCESE OF CSANÁD
IN THE AGE OF THE REVOLUTION AND WAR
OF INDEPENDENCE OF 1848/1849. GONDOLAT
KIADÓ, BUDAPEST, 2021. P. 321

ÖSSZEFOGLALÁS

Recenzió Zakar Péter: A Csanádi egyházmegye az 1848/49-es forradalom és szabadságharc időszakában című monográfiájáról.

Abstract

Review of Péter Zakar's book on the Roman Catholic Diocese of Csanád in the age of the Revolution and War of Independence of 1848/1849.

Kulcsszavak: egyháztörténet, Csanádi egyházmegye, forradalom, szabadságharc, papság

Keywords: church history, Diocese of Csanád, revolution, war of independence, clergy

A kis formátumú, ugyanakkor nagyon is vaskos kötet a szerző 2019-ben megvédett akadémiai doktori disszertációjának átdolgozott és kiegészített változata. Fontos megállapítani, hogy nem „olvashatatlanul” tudományos, sőt, a precíz és nagyszámú jegyzetapparátus ellenére nagyon is olvasmányos, élvezetes stílusban megírt kötetet vehet kézbe az akár az egyháztörténet, akár a forradalom és szabadságharc, akár mindkettő iránt érdeklődő olvasó.

Zakar Péter mintegy negyedszázada foglalkozik az 1848–49-es forradalom és szabadságharc egyháztörténeti vonatkozásaival. Ahhoz az egyháztörténész nemzedékhez tartozik, mely fiatal kutatóként élte meg a történettudomány számára a rendszerváltással megnyílt időszakot, és jó érzékkel vetette bele magát a korábbi kutatás által elhanyagolt, vagy politikailag-ideológiailag elfogultan tárgyaló kutatásokba. Számos tudományos publikációja között a műfajokat tekintve széles kört regisztrálhatunk: megtalálható önálló monográfia, forráskiadvány, szaktanulmány, népszerűsítő írás stb., ezek között szép szám-

mal idegen nyelvű publikációk is, amelyek jelentősen hozzájárultak a magyar egyháztörténetre vonatkozó kutatási eredményeinek a nemzetközi tudományosság vérkeringésébe való bekapcsolhatóságához. A kutatásokhoz választott témakörök szintén rendkívül változatosak, Zakar Péter bebizonyította, hogy képes egy nagyobb téma önálló, monografikus feldolgozására (például a tábori lelkészettel kapcsolatosan), illetve az egy-egy konkrét témakör „mélyfúrás”-jellegű feltárására, általános történeti eseményekkel való kapcsolatainak megragadására és bemutatására. Kiváló tanulmányokat szentelt átfogó egyháztörténeti kérdéseknek, de szerteágazó kutatásainak köszönhetően mindezek regionális bemutatásának is: egyes egyházmegyék forradalom és szabadságharc alatti történetének éppúgy szentelt közleményeket, mint az onnan származó paphonvédek tevékenységének. Különösen jók az esztergomi főegyházmegyét, illetve a kassai egyházmegyét bemutató tanulmányai, vagy épp a jelen monográfia első esettanulmányait összefoglaló csanádi vonatkozású írásai. De járatos a 19. századi egyháztörténet olyan határterületeivel kapcsolatos új megközelítések alkalmazásában is, mint például az egyház társadalmi tevékenységét megvilágító egyesületek történetének megírásában, vagy a történeti életrajz műfajában, akár magas rangú egyházi vezetők tevékenységének értékeléséről vagy újraértékeléséről, akár egyszerű papi sorsok bemutatásáról is volt szó. Munkásságából kiemelném még a regionális történetírásban felmutatott érdemeit, például Dél-Magyarország, a Délvidék történeti múltja esetében, és különösen jól sikerültnek tarthatjuk a csanádi egyházmegye zsinatairól készült összefoglaló forráskiadványát is. Jelen kötete mintegy szintetizálja a szerző korábbi, a csanádi egyházmegye kapcsán megjelent kutatási eredményeit, azokat azonban egyrészt számos vonatkozásban kiteljesítette, gazdagította, másrészt egységes szemléletű és szerkezetű monográfiába egyesítette. Komplex egyházmegye-történetet írt, igyekezett a különböző megközelítési lehetőségeket egymással párhuzamosan érvényesíteni.

A monográfia bár egy római katolikus egyházmegye 1848–49-es történetét dolgozza fel, szinte minden vonatkozásában hozzájárul a forradalom és a szabadságharc egyháztörténetének általános megismeréséhez, az egykori politikai és egyházi döntéshozók magatartásának megítéléséhez, az egyház intézményeinek, püspökeinek, papjainak a kivételes fontosságú időszakban regisztrálható működése bemutatásához. Nem férhet kétség a sokoldalú megközelítés sikeresen megvalósított szándékához, a teljesség igényéhez közelítő – így nagyon is eltérő szemléletű – forrásbázishoz, valamint az egyházmegye-történet egészének megismerhetőségéhez. Zakar Péter munkája nemcsak a csanádi egyházmegye múltjának, a katolikus egyháztörténetírásnak, hanem általában az 1848–49-es egyháztörténet-írásunk-

nak is fontos (egyszerre összegző és újabb kutatásokat inspiráló, iránymutató) monográfiája.

A kötetet jó szerkesztettség, világos és áttekinthető koncepció jellemzi, 10 fejezetet, azokon belül 2-3 alfejezetet foglal magába. A „szokásos” historiográfiai áttekintéssel indít, röviden, de teljességre törekedve tekinti át az 1848-as egyháztörténet alapvető munkáit, esettanulmányait, különös tekintettel a csanádi egyházmegyére. Külön érdemes kiemelni, hogy a történeti csanádi egyházmegyét egységben láttató szemlélethez hozzátartozik a nem magyar nyelvű egyháztörténet-írás eredményeinek integrálása. A szerző nem pusztán „udvariaságból” vett fel jegyzetapparátusába egy-egy német nyelvű, határainkon túl megjelent stb. tanulmányt, hanem ezeket az eredményeket (elsősorban Martin Roos monográfiája vonatkozásában) szervesen beépítette a magyar szakirodalom különböző korszakokban eltérő minőségű eredményeket felmutató összefoglalásaiból levont következtetéseihez. Külön alfejezet foglalkozik a célkitűzésekkel (1.2.), amelyből kiderül, hogy a szerző miben is látja az eddigi szakirodalom meghaladásának lehetőségeit. Például: 1. Egyszerre próbálja bemutatni az egyház különböző szintjein tevékenykedők egyéni élet-történeteit, tevékenységük hatásait, az egyéni sorsokban lecsapódó általánosságokat. 2. Az állam és egyház bonyolult viszonyrendszerét jellemző tematikus kérdések (papság fegyveres szolgálata, az egyház reagálása a politikai és katonai eseményekre, gazdaságtörténet, társadalmi és nemzetiségi mozgások, megtorlás stb.) együttesen alakítanak ki képet a térség forradalom és szabadságharc alatti történetéről. 3. Az „állam” épp a szabadságharc következtében két szembenálló felet is jelentett, munkájában jelentősen feltűnik – a magyar történetírásban többnyire elnagyolt vagy elhanyagolt – birodalmi nézőpont, értelemszerűen a nemzeti látószög mellett. 4. A csanádi egyházmegye mint „állatorvosi ló” esete, vagyis az itteni történések hasonlóságainak és különbségeinek felmutatása más katolikus egyházmegyék negyvennyolcas történetéhez képest.

A felhasznált forrásanyag mennyisége, kiválasztásának és feldolgozásának szempontjai magas színvonalról tanúskodnak. A legfontosabb magyarországi állami és egyházi levéltárak forrásanyagának valamennyi fontosabb számbavehető állagát a szerző feldolgozta. Itt nemcsak a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára H állagának iratait emelném ki, hanem a legnagyobb hangsúllyal a temesvári egyházmegyei levéltár kiaknázását. A további kisebb és nagyobb egyházi iratgyűjteményekhez (Esztergomi Prímási Levéltár, plébániai gyűjtemények) hasonlóan a szerző nem ragadt le a püspöki levelezésnél, számos dokumentumot tárt fel elsőként a személyi anyagokból, fegyelmi aktákból, gazdasági ügyintézés nyomán keletkezett iratokból stb. Fontosak még a bécsi Österreichische Staatsarchiv állagai,

megyei levéltárak, könyvtári kéziratárak stb. A levéltári állagoknál persze mindig vethető fel olyan hiányosság, amit „még meg lehetett volna nézni”, a téma kapcsán egyedül talán az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának egyes állagai (másokat a szerző használt), pontosan Lonovics József terjedelmes irathagyatéka hiányolható. Bár az itt található egyes egyházkormányzati iratok más forrásörző helyeken is felbukkannak, a püspök kiemelten fontos személyére tekintettel személyes feljegyzései, levelei és levélvázlatai több ponton adalékkal szolgálhatnak a kötetben ismertetett folyamatokhoz. E hiányérzetet jelentősen tompítja, hogy a szerző felhasználta az említett irategyüttesből készült forráspublikációkat. Külön ki kell emelni a nyomtatott forrásokat is, a korabeli sajtóhírek feldolgozásán túl az egyháziak politikai felfogását, álláspontját és „érveléstechnikáját” jól dokumentáló egykorú röpiratokat, kiadott prédikáció-szövegeket stb. is.

A 2. fejezet a zsinati előkészületekkel foglalkozik, melyből megismerhető a csanádi egyházmegye helyzetképe 1848 tavaszán, és nagyon jó leírásban foglalja össze az egyháznak és a papságnak a márciusi forradalomra, illetve az áprilisi törvényekkel létrejött új politikai rendszerre adott válaszreakcióit. Zakar munkájából alapos és meggyőző kép rajzolódik ki arról, hogy az egyházmegye papsága nemcsak új politikai berendezkedésként, társadalmi fordulatként értelmezte az 1848 tavaszán történeteket, hanem az állam és egyház viszonya alapvető átalakításának, a belső egyházi reformok radikális megvalósítási lehetőségének is. A demokratikus egyházkormányzat követelésében, az alsópapság helyzetének javításában, a világra nyitó egyházkép szorgalmazásában, a cölibátus eltörlésében összpontosuló alsópapi radikalizmusnak épp a csanádi egyházmegye volt az egyik legjobb példája. A „csanádi pontokként” elhíresült követeléssor részletes bemutatása, mozgatórugóinak elemzése kiváló része a kötetnek, ahogyan a zsinati előkészületek ismertetése is. Az egyházon belül 1848 nyara a forrongás, a bizonytalanságból való „előre menekülés” útkeresése, melyben egyszerre tapintható ki a megváltozó viszonyoktól való félelem, az újítások iránti lelkesedés, illetve a – főleg püspöki részről – a mérséklésre irányuló, állagörző szándék is. A kötet ezeket pontról pontra bemutatja, különösen fontos, hogy az egyes álláspontok, kezdeményezések mellett megjelennek az azokhoz nevüket adó klerikusok életrajzai, döntéseik mozgatórugóinak lehetséges számbavevétele is, ahogyan az espereskerületek arculata is megmutatkozik.

A 3. rész az egyházmegye kormányzatával foglalkozik, ebből a szempontból Csanád helyzete – a legtöbb egyházmegyétől eltérően – speciálisnak volt mondható, méghozzá több szempontból is: 1. Egyrészt jól tanulmányozható az egyházmegye történetén keresztül a főpapi kinevezések politikai háttere 1848 nyarán. Az országosan ismert, népszerű és tekintélyes csanádi püspök, Lonovics József egri

érsekké, helyére pedig a liberális nézeteiről ismert történetíró-pap, Horváth Mihály csanádi püspökké való kinevezése a liberális magyar kormányzat, illetve az uralkodóház erőviszonyaira, a birodalmon belül – az áprilisi törvényeknek megfelelően – berendezkedni próbáló Batthyány-kabinet politikai hátterére vonatkozóan tanulságos és szerteágazó történet. 2. Az egyházmegye a szabadságharc során kettészakadt, kormányzása kétközpontúvá válik, és frontvonalaktól szabdalt területén egészen 1849 augusztusáig fontos események zajlottak. Zakar Péter remekül mutatja be, hogy mindennek milyen hatása volt az egyház irányításának hagyományos rendszerére, a területén élő papok és hívek életviszonyaira.

A kötet három fejezete (4-5-6.) foglalkozik az egyházmegye személyi ügyeivel, összetételével. Zakar Péter három csoportot különített el: a paphonvédeket (az egyháziak fegyveres szolgálatával kapcsolatos kérdéseket és konfliktusokat), a honvédseregben szerepet vállaló tábori lelkészeket és a császárpárti plébánosokat. Az élettörténetek, személyes konfliktusok és motivációk aprólékos bemutatása, az általánosságok megfogalmazására alkalmas konkrét példák felvonultatása pontos helyzetképet tár elénk azzal kapcsolatban, hogy a sodró lendületű politikai és hadi események milyen mértékben osztották meg, készítették állásfoglalásra, vagy éppen korábbi tevékenységük újragondolására az egyházi személyeket. A szerző érezhetően került az állásfoglalást abban a kérdésben, hogy egységesen „hazafiasnak” vagy „Habsburg-pártinak” minősíthető-e az egyház 1848–1849-ben (a 20. század ellentétes ideológiai irányú politikai rendszereiben élő történészeket korábban nyomasztotta, olykor tév-utakra is vitte ez a kényszer), de következtetése, miszerint a csanádi papság „jelentős része” inkább a szabadságharcot támogató álláspontot alakított ki, tartható. Ugyanakkor éppen az általa áttekintett életutak bizonyítják, hogy a papság reakciói, a forradalmi és katonai eseményekkel való azonosulásuk, az azokban való részvétel vagy elutasítás motivációi mennyire különbözőek voltak, olykor személyes habitusukkal is összefüggtek. A kialakuló összkép a papság politikai és katonai szerepvállalásával kapcsolatban vegyes képet mutatnak, különösen ha hozzávesszük, hogy számos egyházi személy sem így, sem úgy nem vett részt az eseményekben, az ő nagyságrendjük megítélése a legnehezebb, hiszen tevékenységüket – épp emiatt – forrásokkal is nehezebb dokumentálni. Különösen fontos és érdekes ebből a szempontból Lonovics József személye és megítélése, erre érdemes lenne később részletesen is visszatérni. A főpap 1848 nyarán és őszén a magyar kormány iránt lojális (az áprilisi törvények viszonyai között kritikus, ám azokat elfogadó) magatartást tanúsított, egri érseki kinevezésének megfelelően tevékenykedett, később, 1849-ben azonban újra csanádi püspökként tekint önmagára, a sorsa mégis súlyos meg-

torlás lett. (Megalázó eljárás, hivatalairól való lemondatás, száműzetés.) Az olvasóban joggal merülhet fel kérdés, hogy miért hozzá fordult a „császáriak iránt lojális püspöki helynök helyettese” 1849 márciusában. (A megtorlással foglalkozó fejezet ezen a hiányérzeten jelentősen enyhít, ennek ellenére egy néhány mondatos politikai portrét érdemes lett volna vele kapcsolatosan megrajzolni, például miben állt többször említett „konzervatívizmusa”.)

Az egyházmegye-történetírás egyik nívumának tekinthető, hogy a szerző a forradalom és szabadságharc időszakában nem pusztán a kormányzattörténetnek, a papság politikai arculatának és aktivitásának szentelt figyelmet, hanem az egyházmegyét mint gazdasági-gazdálkodási egységet is vizsgálat tárgyává tette. (7. rész.) A római katolikus egyházmegyék nemcsak egyházkormányzati területi egységek voltak, hanem gazdasági intézmények is, tekintettel arra, hogy nagybirtokokon gazdálkodtak, az egyháznak gondoskodnia kellett papjainak és intézményeinek finanszírozásáról stb. Ráadásul pont 1848–49 az az időszak, amikor az állam és az egyház viszonya teljes mértékben átrendeződött, s ez sokrétű változást hozott az egyház tevékenységének pénzügyi alapjai tekintetében is. Az áprilisi törvényekben testet öltő polgári átalakulás sok vonatkozásban felkészületlenül érte az egyházat, a sok évszázados struktúrák megváltozásához mégis igyekezett alkalmazkodni. E folyamatot a szerző tanulmánya nagyon alaposan, érzékletesen mutatja be. Dóka Klárának – a szerző által is használt – monográfiáján kívül születtek még további tanulmányok, de Zakar Péter munkája mindenképp hézagpótló jellegű, a témaválasztása, illetve módszertani megközelítése okán egyaránt. A rendelkezésre álló szakirodalom jelentős része ráadásul a 19. században még nem is annyira a történeti visszatekintés, hanem az akkor aktuális viszonyok számbavételének igényével született. Talán itt volt a leginkább szüksége az alap kutatásoknak, a gazdálkodásra vonatkozó források feltárásának.

A szerző „távrolról indító” történeti áttekintés keretében mutatja be az egyházmegye birtokviszonyait, a kegyuraság bonyolult rendszerét, továbbá mindazokat a hektikus változásokat, amelyek meg rázkódtatásként érték az egyházmegyét 1848 tavaszát követően. Az egyes bevételi, illetve kiadási tételek pontos összefoglalása érzékletes képet nyújt az egyházmegyében folyó gazdasági tevékenységekről, művelési ágakról, bérletekről. Az összegszerű felsorolásokat, táblázatba foglalt statisztikai adatokat mindenkor alapos kísérő, illetve értelmező szövegekkel, magyarázatokkal látja el, mindenkor pontosan orientálja olvasóját. Utóbbit hangsúlyossá teszi, hogy kitekint az egyházmegyén túlra, például az esztergomi főegyházmegyével való összevetés kapcsán nyújt további árnyalt képet. Tartalmasan mutatja be a csanádi sajátosságokat (például, hogy a makói uradalom szerke-

zetét tekintve közelebb állt a világi nagybirtokokhoz), a kiegyensúlyozott gazdálkodás fenntartására irányuló erőfeszítéseket stb.

A kötet 8., megkorlátozásokkal foglalkozó fejezete kapcsán szerkezeti kérdés vetődhet fel. A papi sorsokat bemutató 4-5-6. részekben is többször történik utalás a megnevezett egyháziak későbbi sorsára, az ellenük folytatott eljárások eredményeire. A szerző érezhetően nagy súlyt fektetett a világi fegyverletételt követő megkorlátozásokra, az egyháziak speciális helyzetére, arra a sokszor nehezen követhető folyamatra, ahogy a cs.kir. hatóságok megpróbálták megbüntetni a forradalommal és szabadságharccal szimpatizáló, vagy abban tevékeny szerepet vállaló személyeket, valamint azt, hogy az egyház vezetői hogyan igyekeztek védeni, menteni őket.

Az összegző (9.) fejezet rövid, tételes formában ismétli meg a kötet fontosabb eredményeit, újdonságait. Zakar Péter munkája magas színvonalú monográfia, pontosan megfelel a történettudományi elemzéssel kapcsolatos elvárásoknak (forrásfeltárás, forráskritika, szintézis, pontos és következetes hivatkozások stb.), emellett egy rendkívül élvezetes stílusban megírt szöveg is. Hiteles eredményeket tartalmazó, a történetírásban új eredményeket felmutató munka, tudományos eredményei között ki kell emelni a csanádi egyházmegye történetére vonatkozó források feltárását, az 1848–49-es egyházi események komplex bemutatására irányuló szándékot, az egyháztörténet-írás számára iránymutató igényességű összefoglalás megvalósítását.

A kötetet a felhasznált levéltári és könyvészeti források alapos bibliográfiája, jól válogatott képmelléklet, névmutató és német nyelvű tartalmi összefoglaló zárja.

(ism: Fazekas Csaba)

OROSZ ANDREA: KOVÁTS JÓZSEF. AZ ÉLETRAJZ
ÉS AZ ÉLETMŰ FELTÉRKÉPEZÉSE
RECITI, BUDAPEST, 2021. 307 O. VITAE 4.

ANDREA OROSZ: JÓZSEF KOVÁTS. EXPLORING
HIS BIOGRAPHY AND OEUVRE

ÖSSZEFOGLALÁS

Orosz Andrea monográfiája egy, a saját korában népszerű, de viszonylag hamar elfelejtett költő és református lelkész életútját és munkásságát mutatja be. Az utókor által sokszor csak „rímkovács Kováts” néven emlegetett, tragikusan fiatalon elhunyt Kováts József neve ugyan időnként felbukkan lexikon-szócikkek, tanulmányok szövegében, de számos téves információ kapcsolódik hozzá. Orosz Andrea kötete megpróbálja számba venni és elemezni a lehetséges forrásokat, hogy ezek segítségével a lehetőségekhez mérten kiegészítse és korrigálja a Kovátsra vonatkozóan eddig rendelkezésre álló ismereteket.

Abstract

Andrea Orosz's monograph presents the life and work of a poet and Calvinist pastor who was popular in his time but who was forgotten relatively shortly after his death. Although the name of József Kováts, often referred to by posterity as “rhyme-blacksmith Kováts” (his last name meaning “blacksmith”) who died tragically young, appears sometimes in encyclopedia articles and studies, there is a lot of misinformation about him. Andrea Orosz's volume attempts to collect and analyze all possible sources to complete and correct our present knowledge about Kováts as far as possible.

Kulcsszavak: Kováts József, „rímkovács”, költészet, református lelkészi pálya

Keywords: József Kováts, “rhyme-blacksmith,” poetry, career of a Calvinist pastor

A Reciti Kiadó Vitae című könyvsorozata ismert, illetve kevésbé ismert írói-költői életműveket mutat be. A könyvfolyam negyedik darabja egy olyan költő és református lelkész munkásságát idézi fel, aki a 19. század elején nagy népszerűségnek örvendett, de akit az utókor szinte teljesen elfeledett, és legfeljebb csupán a „rímkovács Kováts” jelzős szerkezettel emlékezik meg róla. Az 1780 és 1809 között élt,

dunántúli származású Kováts József sajátos életutat futott be, ám a nagymértékű forráshiány miatt a mai napig csupán keveset lehet róla tudni, s az életrajzi adataival kapcsolatban is sok a tévedés. Különböző lexikonokban, tanulmányokban, monográfiákban időnként fel-fel-tűnik ugyan a neve, de behatóbban senki sem foglalkozott vele, ráadásul az egyes szerzők gyakran kritika nélkül átvették egymástól a különböző adatokat. Orosz Andrea, az alább bemutatandó monográfia szerzője nem kisebb feladatra vállalkozott, mint hogy összegyűjtse a Kovátsra vonatkozó forrásokat, s hogy kiegészítse, illetve helyesbítse az eddig felhalmozott információkat. Az egykori költő-lelkész után azonban csak kevés egodokumentum maradt fenn, így a szerzőnek közvetett forrásokat is be kellett vonnia a kutatásba. Orosz Andrea főként a mikrotörténeti módszer segítségével végezte el a vizsgálatait, ami Szilágyi Márton Csokonai Vitéz Mihályról, illetve Lisznyai Kálmánról írott monográfiái után újabb bizonyítékát adja annak, hogy ez a megközelítés a történeti szakmunkák mellett az irodalomtörténeti kutatásokban is gyümölcsöző lehet.

A szóban forgó kötet három fejezetre tagolódik. Az első egység a szóba jöhető és a monográfia megírásához felhasznált forrásokat veszi számba. A második szakasz Kováts József életrajzát ismerteti. A Tótvázsonyban született, református Kováts Pápán volt gimnazista, közben Felsőőrön segédtanítói feladatokat is ellátott, és ekkoriban születtek az első költeményei. Ezt követően Pátkán volt iskolamester, majd 1805-től Városhídvégen segédlelkész. 1807 végén egy katolikus templom megszenteltelenítésének vádjával Kaposváron börtönbe zárták, ahol tisztázatlan körülmények között meghalt. Orosz Andrea a költő-lelképásztor életére vonatkozó, meglehetősen csekély számú forrás mellett főképpen a Kováts és társai ellen lefolytatott per anyagát felhasználva igyekszik minél több biztos adatot találni a Kováts József életrajzában tátongó hiányok kiegészítésére, illetve a pontatlanságok korrigálására.

A monográfia harmadik fejezete a kovátsi életművet mutatja be a korabeli magyarországi költészet fénytörésében. Voltak ugyan kezdeményezések a költői oeuvre feltérképezésére, és az elmúlt évszázadokban Kováts verseiből is publikáltak különböző szerzők, de ez a munkásság mégis ismeretlen maradt a nagyközönség előtt. A szerző a műköltészet és a közköltészet határán mozgó alkotóként ábrázolja Kovátsot, akinek számos verse annyira népszerűvé vált a 19. századi Magyarországon, hogy azokat kéziratok gyűjteményekbe is átmásolták. (Orosz Andrea egyébként részletesen elemzi a különböző szövegváltozatokat, kimutatva, hogyan toldottak bele a textusokba vagy vettek ki azokból a közköltészet ismeretlen művelői, adott esetben hogyan torzultak el Kováts néhol amúgy is nehezen érthető és értelmezhető szöveghelyei.) Kováts Józsefnek azonban másféle kapcsó-

lódási pontjai is voltak a közköltéssel, hiszen amint arra a szerző rávilágít, a műköltők – Virág Benedek, majd 1804 után Csokonai Vitéz Mihály – mellett a kéziratok diákirodalom is hatott a poéta-lelkészre.

Orosz Andrea monográfiája újat tud nyújtani a Kováts József életútját és munkásságát illető kutatások terén, hiszen egyrészt ki tudja egészíteni, illetve korrigálni tudja az életrajz számos elemét, másrészt a korábbiaknál jóval pontosabban el tudja helyezni Kovátsot korának művészi „palettáján”, realisabb értékelést tud nyújtani a költői életműről. Kováts József munkásságát mindig is ambivalens módon ítélték meg, de Orosz Andrea elemzése rámutat arra, hogy Kováts – noha természetesen nem tartozott az első vonalbeli művészek közé – nagyobb potenciál felmutatására volt képes annál, hogy egyszerűen az elítélő kicsengésű „rímkovács” jelzővel illessük őt. Amint azt a szerző a kötet több pontján is hangsúlyozza, az egodokumentumok viszonylag csekély száma miatt meglehetősen sok a feltételezés, illetve a bizonytalanság Kováts megírt életrajzában, ugyanakkor e monográfia arra is példával szolgálhat, hogyan írható meg egy olyan személy biográfiája, akivel kapcsolatban csupán néhány személyes jellegű iratot tárhat fel a kutatás. E forráshiány ellenére a monográfia forrás- és irodalomjegyzéke 14 lapot tesz ki, s főként a levéltári, kéziratári, könyvtári vizsgálatok esetén látható Orosz Andreának a teljességre való törekvése, de a másodlagos forrásokat is igyekezett a lehető legnagyobb mértékben feldolgozni. A kötetnek szerves részét alkotja a függelék, amelyben az olvasó megtalálhatja többek között Kováts József műveinek jegyzékét, egy kéziratról készült fényképet, de néhány vers szövege is olvasható. Orosz Andrea e munkája betekintést enged egy, a 18–19. század fordulóján élő és alkotó költő munkásságába, de megrajzolja ennek az életútnak a társadalmi hátterét is. A könyv valószínűleg élvezetes olvasmány lehet úgy a(z irodalom)történészek, mint a szakmán kívüli olvasók számára is, bátran ajánlható mindenkinek, aki érdeklődik egy jobb sorsra érdemes, de tragikus véget ért költő-lelkész és kora iránt.

(ism.: Bodnár Krisztián)

E számunk szerzői / The authors of this issue

Bodnár-Király Tibor, PhD, Nemzeti Közszolgálati Egyetem,
Molnár Tamás Kutatóintézet
E-mail: bokiti@gmail.com

Bodnár Krisztián, Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-
Zemplén Megyei Levéltára
E-mail: bodnarkr@gmail.com

Fábián Borbála, PhD történész, megbízott kutató. Kilátó Piarista
Pályaorientációs és Munkaerőpiaci Fejlesztő, Módszertani
Központ
E-mail: fabianborbal@yahoo.com

Fazekas Csaba, PhD docens, Miskolci Egyetem BTK
E-mail: fazekas@uni-miskolc.hu

Kamila Veverková, doc. Ph.Dr., PhD. cseh egyháztörténész,
Husitska teologicka fakulta Univerzity Karlovy, lelkész,
Csehszlovák Huszita Egyház
E-mail: veverkova@htf.cuni.cz

Posta Anna, egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem BTK
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
E-mail: posta.anna@arts.unideb.hu

Tengely Adrienn, egyetemi docens, Eszterházy Károly Katolikus
Egyetem BMK Neveléstudományi Intézet
E-mail: tengely.adrienn@uni-eszterhazy.hu

Věra Miláčková, Mgr. et Mgr. Husitská teologická fakulta
Univerzity Karlovy